

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

ABBÂSÎ DEVLETİ'NİN KURULUŞU VE İLK HALİFE
EBÜ'L-ABBÂS ES-SEFFÂH DÖNEMİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

İlknur APAK

BURSA - 2019

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

ABBÂSÎ DEVLETİ'NİN KURULUŞU VE İLK HALİFE
EBÜ'L-ABBÂS ES-SEFFÂH DÖNEMİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

İlknur APAK

Danışman

Doç. Dr. Saadet MAYDAER

BURSA – 2019

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı'nda 701222005 numaralı İlknur APAK'ın hazırladığı “**Abbasi Devleti'nin Kuruluşu ve İlk Halife Ebü'l-Abbâs es-Seffâh Dönemi**” konulu Yüksek Lisans Tezi Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı 22.03.2019 günü 10.00-11:30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı

Doç. Dr. Saadet MAYDAER

Bursa Uludağ Üniversitesi

Prof. Dr. A. İhsan KARATAŞ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Dr. Öğr. Üyesi
Halil İbrahim HANÇABAY
İstanbul Üniversitesi

Tarih

22.03.2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 06/03/2019

Tez Başlığı / Konusu: **İlk Abbâsi Halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh ve Dönemi**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 115 sayfalık kısmına ilişkin, 06/03/2019 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 10 'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimededen daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

06/03/2019

Adı Soyadı:

İlknur APAK

Öğrenci No:

701222005

Anabilim Dalı:

İslam Tarihi Ve Sanatları Bilim Dalı

Programı:

Statüsü:

Y.Lisans

Doktora

Danışman

Doç. Dr. Saadet MAYDAER

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Abbâsi Devleti’nin Kuruluşu ve İlk Halife Ebü’l-Abbâs es-Seffâh Dönemi**” başlıklı çalışmamın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

22/03/2019

Adı Soyadı: İlknur APAK
Öğrenci No: 701222005
Anabilim Dalı: İslam Tarihi Ve Sanatları Bilim Dalı
Programı:
Statüsü: Y.Lisans Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : İlknur APAK
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı : İslam Tarihi
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans
Sayfa Sayısı : xii+ 159
Mezuniyet Tarihi : .../.../2019
Tez Danışmanı : Doç.Dr. Saadet Maydaer

Abbâsî Devleti'nin Kuruluşu ve İlk Halife Ebü'l-Abbâs es-Seffâh Dönemi

İsmi Hz. Peygamber'in amcası Abbâs b. Abdülmuttalib'den alan Abbâsîler, uzun bir propaganda faaliyeti sonunda Emevî Devleti'nin hâkimiyetine son vermiştir. Abbâsîler Ümeyyeoğulları'na muhalif grupların desteğini de alarak ihtilâl hareketini geniş bir sahaya yaymıştır. Abbâsoğullarının yaşadığı Humeyme, organizasyonun merkezini oluştururken davetin faaliyet sahası olarak Horasan bölgesi seçilmiştir. Kûfe şehri de her iki alanın haberleşmesini sağlayan bir köprü vazifesi görmüştür. Muhammed b. Ali'nin başlattığı Abbâsî davetinin başarılı bir ihtilâle dönüşmesinde pay sahibi olan kişi ise Ebû Müslim el-Horasanî'dir.

132/750 yılında kurulan Abbâsî Devleti'nin ilk halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh olmuştur. Seffâh, kısa süren hilafeti boyunca Abbâsî iktidarını sağlamlaştırmak adına faaliyetler yürütmüştür. Başta Ümeyyeoğulları olmak üzere potansiyel tehdit oluşturan her türlü oluşuma karşı sert ve acımasız tedbirler alan Ebü'l-Abbâs daha çok dâhili meselelerle ilgilenmiştir. Dolayısıyla Türk ve dünya tarihi açısından önemli bir olay olan Talas Savaşına mevcut iç karışıklıklar sebebiyle o dönem için çok ehemmiyet verilememiştir. Ancak Talas Savaşı'nın etkileri daha sonraki süreçte belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Anahtar Sözcükler:

Abbâsî İhtilali, Seffâh, Ebû Müslim, Humeyme, Horasan, Talas Savaşı

ABSTARCT

Name and Surname : İlknur APAK
University : Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : Islamic History and Arts
Branch : Islamic History
Degree Awarded : Master / PhD
Page Number : xii+ 159
Degree Date : .../.../2019
Supervisor : Doç.Dr. Saadet Maydaer

The Establishment of the Abbasid State and the First Caliph Ebü'l-Abbâs es-Seffâh's Period

The Abbasids which took its name from The Prophet's uncle Abbâs b. Abdulmuttalib ended the dominance of the Umayyad dynasty after a long propaganda campaign. They have spread over a large area the revolutionary movement with taking the support of groups opposed to the Umayyad. While the Humayma, where the Abbasid people lived, formed the center of the organization, the Khorasan region was chosen as the activity area of the invitation. The city of Kûfe has also served as a bridge that provides communication between the two areas. Abu Muslim al-Khorasani is the person who has been involved in the transformation of the Abbasid invitation initiated by Muhammad b.Ali into a successful revolution.

Abu'l-Abbas al-Seffah was the first caliph of the Abbasid state founded in 132/750 AD. Seffah carried out activities in order to consolidate the Abbasid power during his short caliphate. Abu'l-Abbas who took harsh and brutal measures against any form of formation that poses a potential threat was more interested in internal issues. Therefore, the Talas war, which is an important event in terms of Turkish and world history, could not be given much importance due to the current internal turmoil. However, the effects of the Talas war emerged clearly in the later period.

Key Words:

Abbasid Revolution, Seffah, Abu Muslim, Humayma, Khorasan, Talas war.

ÖNSÖZ

İsmi Hz. Peygamber'in (s.a.v.) amcası Abbâs'a nispetle Abbâsîler olarak anılmış hanedanın 132/750 yılında başlayan siyasî tarihi 656/1258 yılında Moğolların Bağdat'ı ele geçirmesine kadar devam etmiştir. Oldukça uzun bir süre iktidarda kalmış olması hasebiyle Abbâsîler dönemi gerek İslâm tarihinde gerekse dünya tarihinde önemli bir yeri haizdir. Nitekim Abbâsî Devleti'nin hüküm sürdüğü uzun tarihi süreç İslâm medeniyeti için birçok gelişmeye vesile olan tarihi bir dönemdir.

Abbâsîler iktidarda kaldıkları beş asır boyunca toplumun dinî ve siyasî liderliğini üstlenmişler ve bu süre zarfında sosyal ve kültürel alanda birçok değişikliğin yaşanmasına sebep olmuşlardır. Bu bağlamda dikkat çeken husus Müslümanların yaşadığı büyük değişim ve dönüşümlerin Abbâsî ihtilâl süreci ve sonraki dönem ile doğrudan alakalı olduğudur. Dolayısıyla hem İslâm âleminde hem de o dönemin mevcut dünya tarihinde yaşanan gelişmeleri ortaya koymak için Abbâsî Devleti'nin kuruluş süreci ile siyasî tarihinin bilinmesi icap etmektedir.

Gerek İslâm gerekse dünya tarihinde husûle getirdiği değişiklikler sebebiyle önemli bir konum elde etmiş olan Abbâsî Devleti kuruluş itibariyle oldukça uzun bir döneme ihtiyaç duymuştur. Zira Emevîler aleyhine otuz iki yıl propaganda faaliyeti yürütmüş olan Abbâsîler son ana kadar gizliliğini muhafaza eden davet dönemini başarılı bir ihtilâl ile nihayete erdirmişlerdir. Abbâsîlerin davet aşamalarında etkin ve yetkili bir konumda bulunmasa da yeni idarenin ilk halifesi seçilen Ebü'l-Abbâs es-Seffâh, bu yönüyle araştırılmaya değer bir konumdadır. Onun aslında çok uzun olmayan hilafet makamındaki icraatlarının ve şahsiyetinin bilinmesinin Abbâsî tarihi sürecine önemli katkılar yapacağı kuşkusuzdur.

Abbâsî Devleti'nin kuruluşunun ve hanedanın ilk halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh döneminin ele alındığı bu çalışmada ihtilâlin tarihi seyri ile Ebü'l-Abbâs'ın halife ilan edildiği 132/749-750 yılı ile vefat ettiği 136/753-754 yılları arasında geçen dönem siyasî açıdan incelenmiştir. Siyasî tarih araştırması şeklinde ele alınması sebebiyle çalışmada Abbâsî Devleti'nin kurum ve kültür tarihine yönelik konularına yer verilmemiştir.

Araştırmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın temel kaynakları ve modern dönemde yapılan çalışmalar zikredilmiş tezin ortaya konulmasında hangi usûl ve esaslara dikkat edildiği açıklanmıştır. Araştırmaya esas olan konuya zemin teşkil etmesi bakımından Hz. Peygamber (s.a.v.) sonrasında başlamak kaydıyla Emevî

Devleti'nin iktidar talebi, idari süreci ele alma şekli ve yönetim anlayışı üzerinde kısaca durulmuştur.

Birinci bölümde Abbâsîlerin gerçekleştirdiği ihtilâl süreci ve Ebü'l-Abbâs'ın halife ilan edilmesi konu edilmiştir. Bu kısımda yaklaşık otuz iki yıl süren ihtilâlin tarihsel arka planı, dinî ve siyasî temelleri, organizasyon merkezleri ile aşamaları detayları ile ele alınmıştır.

Araştırmanın ikinci bölümünde Abbâsî Devleti'nin ilk halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ın kısa süren iktidar döneminde gerçekleştirdiği icraatlar ve onun zamanında yaşanan önemli hadiseler detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu bağlamda Seffâh'ın yeni kurulan devleti ayakta tutmak için atmış olduğu adımlar iç ve dış siyasî faaliyetler başlıkları altında ele alınmıştır. Bilhassa İslâm ve Türk tarihi için önemi büyük olan Talas Savaşı sebep ve sonuçları ile değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölümde ise halife Ebü'l-Abbâs'es-Seffâh'ın hayatı ve şahsiyeti incelenmiştir. Abbâsî ihtilâl hareketi sürecinde kendisine çok fazla rol düşmeyen Seffâh, yaşanan siyasî gelişmeler neticesinde devletin ilk halifesi seçilmiştir. Genç yaşta vefat etmesi sebebiyle devlet başkanlığı dört yıl dokuz ay gibi kısa bir döneme tekâbül ettiğinden hakkında yazılan ve ifade edilenler de sınırlı kalmıştır.

Bu vesile ile çalışmanın oluşmasında ve tamamlanmasında anlayış yardım ve destekleri sebebiyle danışman hocam Doç. Dr. Saaadet Maydaer'e teşekkür ederim. Ayrıca sabır ve teşviklerini üzerimden eksik etmeyen aileme sonsuz şükranlarımı sunarım.

İlknur APAK

(Bursa 2019)

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	İİİ
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU	İİİİ
YEMİN METNİ	İV
ABSTARCT	Vİİ
ÖNSÖZ.....	Vİİİ
İÇİNDEKİLER	İX
KISALTMALAR	Xİİ
GİRİŞ	1
I. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR.....	1
II. ABBÂSÎ İHTİLÂLİNE ZEMİN HAZIRLAYAN TARİHİ SÜREÇ	3

BİRİNCİ BÖLÜM

ABBÂSÎ İHTİLÂLİ VE EBÜ'L-ABBÂS ES-SEFFÂH'IN HALİFE SEÇİLMESİ

I. ABBÂSÎ İHTİLÂL HAREKETİNİN TARİHSEL ARKA PLANI	25
II. İHTİLÂLİN DİNÎ VE SİYASÎ TEMELLERİ	31
III. İHTİLÂLİN DAVET MERKEZLERİ	37
A. HUMEYME	38
B. KÛFE	39
C. HORASAN	42
IV. İHTİLÂLİN AŞAMALARI	47
A. GİZLİ DAVET DÖNEMİ	48
B. AÇIK DAVET VE İHTİLÂLİN BAŞLAMASI	59
V. EBÜ'L-ABBÂS'IN HALİFE İLAN EDİLMESİ.....	74

İKİNCİ BÖLÜM

İÇ VE DIŞ SİYASÎ GELİŞMELER

I. MERVÂN B. MUHAMMED'İN ÖLDÜRÜLMESİ	79
II. EMEVÎLERE KARŞI YÜRÜTÜLEN İNTİKAM FAALİYETLERİ.....	83
III. YÖNETİM MUHALİFLERİ İLE MÜCADELE	89
A. YEZÎD B. ÖMER B. HÜBEYRE'NİN ETKİSİZ HÂLE GETİRİLMESİ..	89

B. EHL-İ BEYT HÂMİLERİNİN TASFİYE EDİLMESİ.....	93
1. Ebû Seleme el-Hallâl'ın Öldürülmesi	94
2. Süleyman b. Kesîr'in Öldürülmesi.....	98
C. EMEVÎ YÖNETİMİNİ DİRİLTME GİRİŞİMLERİNİN ETKİSİZ HÂLE GETİRİLMESİ	103
D. BÖLGESEL İSYANLARIN BASTIRILMASI.....	107
IV. TALAS SAVAŞI VE SONUÇLARI.....	110
A. İSLÂMLAŞMA SÜRECİNDE TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ.....	111
B. TALAS SAVAŞI VE SONUÇLARI	116
V. BİZANS DEVLETİ İLE İLİŞKİLER.....	124

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EBÜ'L-ABBÂS ES-SEFFÂH'IN HAYATI VE ŞAHSİYETİ

I. EBÜ'L-ABBÂS'IN HAYATI.....	129
II. EBÜ'L-ABBÂS'IN ŞAHSİYETİ.....	132
SONUÇ.....	141
BİBLİYOGRAFYA	145

KISALTMALAR

A.İ.B.Ü.İ.F.D.	: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
A.Ü.İ.F.D.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
A.Ü.T.A.D.	: Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi
A.Ü.D.T.C.F.D.	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
A.Ü.S.B.E.D.	: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
b.	: İbn veya bin (oğlu)
bnt.	: Binti (kızı)
bk.	: Bakınız.
y.y.	: Baskı yeri yok.
C.	: Cilt
C.Ü.İ.F.D.	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
çev.	: Çeviren
D.E.Ü.İ.F.D.	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
D.Ü.İ.F.D.	: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
D.Ü.S.B.E.D.	: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Ekev	: Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı
E.Ü.	: Ege Üniversitesi
E.Ü.İ.F.D.	: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
F.Ü.İ.F.D.	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
G.Ü.Ç.İ.F.D.	: Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi
İSAV	: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı
İ. Ü.	: İstanbul Üniversitesi
İ.Ü.E.F.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İstem	: İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsî Dergisi
km.	: Kilometre
M.Ö.	: Milattan Önce
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
O.M.Ü.İ.F.D.	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ö. : Ölümü
S. : Sayı
s. : Sayfa
s.a.v. : Sallallahü Aleyhi Vesellem
S.Ü.İ.F.D. : Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
thk. : Tahkik
t.y. : Baskı tarihi yok
U.Ü.İ.F.D. : Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

GİRİŞ

I. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

Emevîlerin son dönemi ile Abbâsîlerin ilk dönemini konu edinen çalışmamızda temel kaynak olarak Müslüman müelliflerin kaleme aldığı genel tarih kitapları, şehir tarihleri, mezhepler tarihiyle ilgili çalışmalar ile biyografik eserler, nihayet konuyla ilgili makaleler ile ansiklopedi maddeleri kullanılmıştır.

Siyasî tarih alanında hazırlanmış olan bu araştırmada umumi tarih kitapları arasında en başta gelen Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö.310/922) *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk veya Târihü'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*¹ olarak bilinen eserinden öncelikle istifade edilmiştir. Tarihçiler arasında haklı bir şöhrete sahip olan ve eserinin öncülüğü sebebiyle İslâm dünyasında önemli bir konumda yer alan Taberî, esas itibariyle rivayetçi bir üslupla zikrettiği haberleri herhangi bir tercihte bulunmadan geçmiş ile gelecek arasında sadece bir köprü olduğundan hareketle yorum yapmaksızın aktarmıştır.² Taberî'nin bu nakilci anlayışı esasında onun değil yaşadığı dönemin genel bir karakteriydi. Bununla birlikte onun eseri tarihçilerin elindeki kaynaklar arasında en başta yer aldığından alanında başvurulacak ilk kaynak olma özelliğini korumuş bunun neticesi olarak kendisinden sonraki tarih kitapları için de en önemli referans kaynağı kabul edilmiştir.³ Dolayısıyla hem Emevîlerin son dönemi hem de Abbâsî ihtilâl süreciyle ilgili hadiseler geniş yer vermesi sebebiyle çalışmamızın takdim ve analizinde Taberî'nin eserinden ilk el kaynak olarak istifade edilmiştir.

İlk dönem İslâm tarihi kaynakları arasında en fazla istifade edilen eserlerden bir diğeri Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzürî'nin (ö.279/892) *Ensâbü'l-Eşrâf*'i⁴ olmuştur. Cahiliye devrinden başlayıp sırasıyla Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatı, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevî ve Abbâsîlerin ilk dönemi için kıymetli bilgiler içeren eserde devletin ismi kendisine nisbet edilen Hz. Abbâs ve çocuklarına genişçe yer verilir. Ensâbü'l-Eşrâf yazım tarzı gereği olayları kronolojik olarak ele almadığı için tarih kitaplarından, kısa nesep bilgisi vermek yerine dönemin olaylarına geniş yer vermesi sebebiyle de nesep kitaplarından ayrılır.

¹ Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), I-XI, Mısır, t.y., (Dâru'l-Meârif).

² Şemsettin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*, İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991, s. 41.

³ Hasan Kurt, "Taberî'nin Tarih Anlayışı", *İslâmî İlimler Dergisi*, S. 2, (2008), s. 89-103.

⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, (thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Zirikli), I-XIII, Beyrut, 1996.

Taberî'den farklı olarak rivayetler arasında tercihte bulunmasıyla tanınan Belâzürî, özellikle bütün tarihçiler tarafından ittifak edilen rivayetlere öncelik vermiştir.⁵ Bu yönüyle araştırma konularının daha iyi sunulmasında ve rivayet tercihinde bize yol göstermiştir.

Araştırmamızda başvurulan temel kaynaklardan bir diğeri ise umumi tarih metodolojisiyle ele alınan İzzüddin İbnü'l-Esîr'in (ö.630/1232) *el-Kâmil fi't-Tarih*'i⁶ olmuştur. Müellife ortaçağın en güvenilir tarihçilerinden biri olma özelliğini kazandıran bu eserde 302/915 yılına kadar geçen olaylar konu edinilirken Taberî'nin eseri esas alınmıştır. İbnü'l-Esîr, Taberî'den farklı olarak rivayetler arasında tercihte bulunmuş, gerekli gördüğü yerlerde farklı rivayetlerle hadiseleri açıklamaya çalışmıştır. Nitekim konumuzla alakalı Talas savaşıyla ilgili teferruatlı bilgiler el-Kâmil'de mevcuttur.⁷

Yukarıda zikri geçen kaynaklar dışında Ya'kûbî'nin (ö.292/905) *Tarih*'i⁸, Mes'ûdi'nin (ö.345/956) *Mürûcû'z-Zeheb*'i⁹ ve İbn Kesîr'in (ö.774/1372) *el-Bidâye*'si¹⁰ incelenen mevzularla ilgili istifade edilen diğerkaynaklar olmuştur. Ayrıca fetihlerle ilgili Belâzürî'nin *Futûhu'l-Buldân*'ına¹¹, şehir isimleri ve yerleri ile ilgili Yakût el-Hamevî'nin (ö.626/870) *Mu'cemü'l-Buldân*'ına¹² müracaat edilmiştir.

Tezin içerisinde konuyla alakalı hususlarda araştırmalar yapan müsteşriklerin çalışmalarına da atıflar yapılmıştır. Bu çalışmaların başında gelen, Wellhausen'in *Arap Devleti ve Sükûtu*,¹³ Emevî Devleti'nin çöküş sürecini detaylı bir şekilde ele alırken Abbâsi davetinin bu süreçte oynadığı rolü de ortaya koymuş dolayısıyla çalışmaya önemli bir katkı sağlamıştır. Brockelmann'ın, *İslâm Milletleri ve Tarihleri*¹⁴ ile Vloten'in *Emevî Devrinde*

⁵ Mustafa Fayda, "Ensâbü'l-Eşrâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995, C. 11, s. 249-251.

⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil, fi't-Tarih*, I-XI, Beyrut, 1987.

⁷ Abdülkerim Özaydın, "el-Kâmil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001, C. 24, s. 281-283.

⁸ Ya'kûbî, *Tarih*, I-II, Leiden, Brill, 1883.

⁹ Mes'ûdi, *Mürûcû'z-Zeheb*, I-IV, (thk. Kemal Hüseyin Mer'î), Beyrut, 2005.

¹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (thk. Abdullah b. Abdî'l Muhsin et-Türki) Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, I-XXI, 1997-1999.

¹¹ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, (thk. Abdullah Enis et-Tabbâ, Ömer Enis et-Tabbâ), Beyrut, 1987.

¹² Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, I-V, Beyrut, 1977, (Dâru Sâdır).

¹³ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.

¹⁴ C. Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neşet Çağatay), 2. Baskı, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.

*Arap Hâkimiyeti Şîâ ve Mesîh Akîdeleri Üzerine Açıklamalar*¹⁵ adlı eserleri de mezkur olaylara farklı bir bakış sunmaları hasebiyle mevcut çalışmaya katkı sağlamıştır.

Günümüzde yapılan araştırmalardan istifade sadedinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin maddelerinden yararlanılmıştır. Özellikle konuyu takdimde genel bir çerçeve kazandırma, destekleyici bilgi verme yahut özet bilgi sunulmasını gerektiren hallerde İsmail Yiğit¹⁶ Hakkı Dursun Yıldız¹⁷ ve Mustafa Öz¹⁸ gibi birçok yazarın makalelerinden istifade edilmiştir.

Son olarak tez konusuyla alakalı doğrudan yapılmış çalışmalara işaret sadedinde Ali Delice'nin "Abbâsî İhtilâl Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri"¹⁹, Mehmet Atalan'ın, "Abbâsî Daveti Sürecinde Er-Rızâ bin Âl-i Muhammed Söylemi"²⁰ ve Ahmet Bağlıoğlu'nun, "Abbâsî Devleti'nin Oluşum Sürecinde Şîi Hareketler"²¹ isimli makaleleri örnek olarak verilebilir.

II. ABBÂSÎ İHTİLÂLİNE ZEMİN HAZIRLAYAN TARİHİ SÜREÇ

Abbâsoğulları tarafından yürütülen hareket, hicretin yüzüncü yılında başlattığı propaganda sürecini, yüz otuz iki yılında ihtilâlle başarıya ulaştırarak Emevî Devleti'ni ortadan kaldırmıştır. Abbâsîler uzun soluklu bu zaman diliminde Emevî Devleti'nin aleyhindeki siyasî ve sosyolojik gelişmeleri kendi propagandaları için kullanışlı bir malzemeye dönüştürmek suretiyle hedeflerine ulaşmışlardır. Dolayısıyla Abbâsî ihtilâlini başarıya götüren sebepler bağlamında, Emevî Devleti'nin doksan yıllık iktidar dönemini kısaca ele almak konunun daha iyi anlaşılmasına imkân sağlayacaktır.

Hulefâ-i Râşidîn döneminden sonra kurulan ve ilk hanedan devleti olma özelliğini hâiz Emevî Devleti, bânisi olan Muâviye b. Ebî Süfyan'ın mensup olduğu Benî Ümeyye'ye

¹⁵ Gerlof Van Vloten, *Emevî Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şîâ ve Mesîh Akîdeleri Üzerine Araştırmalar*, (çev. Mehmet S. Hatiboğlu), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.

¹⁶ İsmail Yiğit, "Emevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995, C. 11, s. 87-104.

¹⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Abdülmelik b. Mervân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, C. 1, s. 266-270.

¹⁸ Mustafa Öz, "Keysâniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002, C. 25, s. 362-364.

¹⁹ Ali Delice, "Abbâsî İhtilâl Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri", *Ekev Akademi Dergisi*, C. 1, S. 4, (1999), s. 37-73.

²⁰ Mehmet Atalan, "Abbâsî Daveti Sürecinde Er-Rızâ bin Âl-i Muhammed Söylemi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. 18, S. 2, (2005), s. 183-191.

²¹ Ahmet Bağlıoğlu, "Abbâsî Devleti'nin Oluşum Sürecinde Şîi Hareketler", *Dinî Araştırmalar*, C. 3, S. 8, (2000), s. 81-96.

nispette bu ismi almıştır. İslâm öncesi dönemde Mekke’de güçlü ve nüfuzlu bir konumda bulunan Benî Ümmeyye kabilesi ilk günden itibaren Hz. Peygamber’in (s.a.v.) davetine karşı çıkmış ve onunla mücadele eden tarafın yanında yer almıştı.²²

Hicret sonrası Medine İslâm devleti ile münasebetlerde Mekke idaresinin yönetiminde Ümeyyeoğulları yine etkin bir rol üstlenmişti. Mekke’nin fethine kadar İslâm’ı kabul etmeyen Ümeyyelilerin büyük çoğunluğu, liderleri Ebû Süfyan’ın Müslüman olmasının ardından²³ İslâm’a dâhil oldular. İslâm’a geç girmiş olmalarına rağmen idari alandaki tecrübeleri sebebiyle Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından çeşitli mevkilerde görev alan Ümeyye kabilesinin ileri gelenleri²⁴ bu mevkilerini Hz. Ebû Bekir ve Ömer zamanında da korudular.²⁵

Benî Ümeyye, Hz. Osman’ın halifeliği ve sonrasında yaşanan gelişmeler neticesinde var olan nüfuzlarını İslâm devleti içinde daha da arttırdı. Bu aileye mensup Şam valisi Muâviye, Hz. Osman’ın şehid edilmesinden sonra halife olan Hz. Ali’ye karşı sabık halifenin öldürülmesine seyirci kaldığı, katillerini bulmakta geciktiği hatta onları ordusunda barındırdığı şeklinde bir takım suçlamalar isnad ederek biat etmedi. Üstelik Muâviye, akrabalık hukuku gereği Hz. Osman’ın kanını dava etme hakkına sahip olduğu iddiasıyla Şam halkından biat aldı.²⁶

Muâviye b. Ebî Süfyân, Hz. Osman’ın katillerinin cezalandırılması isteğiyle harekete geçen Talha, Zübeyr ve Hz. Aişe üçlüsünün Hz. Ali ile Cemel’de giriştiği mücadeleyi de uzaktan izlemekle yetindi. Cemel’de galip gelen Hz. Ali’nin kendisini itaate davet eden çağrısını görmezden gelen Muâviye, iddiasını sürdürerek geri adım atmadı. Hatta önceki taleplerine ek olarak Hz. Ali’den halifeliği bırakmasını, halife seçimi için şura kurulmasını temin edecek şartları oluşturmasını istedi. Daha önce suçluların cezalandırılması veya kendisine teslim edilmesi karşılığında halifeye biat edeceğini açıklayan Muâviye’nin bu şartlar gerçekleşse bile biate yanaşmayacağını ilan eden tavrı sebebiyle iki taraf Sıffin’de karşı karşıya gelmek zorunda kaldı.²⁷

²² İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (thk. Mustafa Sekka-İbrahim el-Ebyârî-Abdülhâfız Şelebî), I-IV, Beyrut, t.y., II, s. 124-125.

²³ İbn Hişam, *es-Sîre*, IV, s. 47-48.

²⁴ Resûlullah’ın Mekke valiliğine tayin ettiği Attâb b. Esîd, bu aileden resmi vazifeye getirilen ilk kişidir. (İbn Hişam, *es-Sîre*, IV, s. 83.)

²⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, X, s. 112; Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, IV, s. 62.

²⁶ Taberî, *Tarih*, IV, s. 562; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil, fi't-Tarih*, III, s. 93-94; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, s. 492.

²⁷ Taberî, *Tarih*, IV, s. 563; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, s.168-169; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, s. 499-500.

Sıffin'de Şamlılar ve Iraklılar arasında aralıklarla da olsa yaklaşık üç ay süren mücadeleyi Hz. Ali'nin kazanmak üzere olduğunu gören Muâviye, Amr b. Âs'ın teklif ettiği mızrakların ucuna Kur'ân sayfaları taktırma taktiği ile hem savaşı durdurarak Şamlıları mutlak bir yenilgiden kurtardı hem de ordusu içinde Kur'ân'ın hakemliğine başvurulmasını isteyen Hâricî grubun ortaya çıkmasıyla zor durumda kalan Hz. Ali'yi tahkime razı etti.²⁸ Çözümü hakemlere havale etmenin Şamlılar ve Iraklılar arasındaki muhalefeti çözmek bir yana, durumu daha da karmaşık hâle getirmesi ve Hz. Ali'nin ordusunu zafiyete uğratan Hâricî muhalefeti ile meşgul olması Muâviye'nin nüfuz alanını genişletmesine zemin hazırladı.²⁹

Hicri 40/661 yılında Hz. Ali'nin bir Hâricî tarafından şehid edilmesi üzerine Muâviye, Suriye halkından “emîrû'l mü'minîn” unvanıyla biat aldı. Hz. Ali'nin yerine halife seçilen Hz. Hasan'ın hilafeti kendisine bırakmasıyla hicretin 41.(661-662) yılında İslâm dünyasını hâkimiyeti altına alan Muâviye Müslümanların yeni halifesi oldu. Böylece yaklaşık doksan yıl hüküm sürecek olan Emevî Devleti'nin temelleri atılmış oldu.³⁰

Muâviye'nin kabile asabiyetinden destek alarak Hz. Osman'ın kanını dava etmesiyle başlattığı siyasî mücadele sonunda halife olması, mevcut hilafet sistemini değişikliğe uğratmıştır. Muâviye'nin kendinden önceki dört halifenin seçilme usullerinden farklı olarak kılıcının gücüyle iktidara gelmesi, yerine oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmesi, halifelik makamının intikalinde veraset sistemine geçilmesine, dolayısıyla hilafetin saltanata dönüşmesine sebep olmuştur.³¹ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vekili sıfatıyla Kur'ân ve sünnetin uygulamalarını esas alan, devletin çıkarlarını şahsî ve ailevî menfaatlerinin üstünde tutan Râşid Halifelerin uygulamalarının aksine dinî hassasiyetleri ikinci planda tutan kuvvete dayanarak devleti idare eden, resmen değilse bile fiilen hükümdar olan halifelerin iş başında olduğu yeni bir döneme geçilmiş oldu.³²

Emevîler döneminde devlet yönetiminde kimi siyasî ve iktisadî icraatlarda dünyevîleşme zihniyetinin izlerini bulmak buna bağlı ortaya çıkan menfaat ilişkilerine dayalı

²⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, (thk. Ali Muhammed Ömer) I-XI, Kahire, 2001, III, s. 30-31; Taberî, *Tarih*, V, s. 48-50; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, s.193-194; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, s.543-545.

²⁹ İrfan Aycan, “Muâviye b. Ebû Süfyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2005, C. 30, s. 333.

³⁰ İsmail Yiğit, “Emevîler”, *DİA*, C. 11, s. 88.

³¹ Taberî, *Tarih*, V, s. 301-304; Bu konu ile ilgili ayrıca bk. İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebi Süfyân*, 1. Baskı, Ankara: Fecr Yayınevi, 1990, s. 246-251; Âdem Apak, *İslâm Tarihi (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, 18. Baskı, İstanbul: Ensar, 2017, s. 356.

³² Yiğit, “Emevîler”, *DİA*, C. 11, s. 88.

uygulamaları görmek de mümkündür.³³ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) istişareye dayalı ve liyakati esas alan idare sistemini saltanat yönetimine dönüştürmekten ve bir hükümdar gibi hareket etmekten çekinmeyen Emevî halifeleri, muhalif grupların kendilerini Kisrâ ve Kayser gibi davranmakla itham etmelerinden rahatsızlık duymuyorlar bilakis bu tabirleri kendileri de benimsiyorlardı.³⁴ Emevîlerin hilafeti saltanata dönüştürdüğü iddiasıyla propaganda başlatan muhalif gruplar çok geçmeden onların meşruiyetini tartışmaya açarak harekete geçtiler.³⁵ Meşruiyet fikrini öne sürerek Emevîleri devirmeyi amaçlayan muhalefet bu sebeple halkı Kur'ân ve sünnet etrafında toplanmaya çağırdı. Emevîlerin yıkılmasıyla son bulacak olan bu süreçten en kârlı çıkacak olan grup ise yaklaşık çeyrek asır Ali evladı adına propaganda faaliyeti yürütüyormuş gibi davranan Abbâsîler olacaktır.³⁶

Muâviye, Hz. Hasan'dan biat alarak ümmetin birliğini temin etmiş ve ülkenin tamamında hâkimiyeti sağlamış olsa da Emevî muhaliflerinin ortaya çıkmasına engel olamamıştı. Ümmetin birliğinin bozulmaması adına Muâviye'ye itaat etmiş olan dinî zümrenin pasif muhalefeti bir kenara bırakıldığında, muhalif kanadı oluşturan iki ana akımdan söz etmek mümkündür. Bunlardan birincisi dinî hükümleri diğer gruplardan farklı yorumlayan ve kendileri dışındakilerin kanını akıtmakta bir beis görmeyen Hâricîlerdir. Diğeri ise Hz. Ali'nin ve evladının imamet hakkını savunan Şîî taraftarlarıdır.³⁷

İslâm devletinin halifesi olmayı başaran Muâviye'yi bekleyen en önemli mesele iktidarına muhalif olan Hâricî ve Şîî grupları itaat altına almak olmuştur. Bu sebeple Muâviye, her iki grubun merkezi durumunda olan Irak bölgesine özel önem verdi. Basra ve Kûfe valiliğine Muğîre b. Şu'be³⁸ ve Ziyâd b. Ebîh³⁹ gibi yetenekli insanları getirdi. Nitekim Muâviye büyük yetkiler verdiği valileri sayesinde bölgede istikrarı sağladı. Muâviye b. Ebî Süfyân, Muğîre b. Şu'be'nin vefatından sonra Kûfe valiliğini de üstlenen⁴⁰ Ziyâd'ın

³³ Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bk. Seyfullah Kara, "İslâm Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevîleştirilmesi", *İstem*, S. 8, (2006), s. 145-170.

³⁴ Yusuf İşş, "Emevî Yönetimine Genel Bir Bakış" (Çev. Ömer Aras), *Bolu, A.İ.B.Ü.İ.F.D.*, C. 5, S. 10, (2017), s. 179.

³⁵ Necati Aykon, "Emevî Devleti'nin Yıkılış Sebepleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 11, S. 55, (2018), s. 960-961; Ali Delice, "Emevî Devleti'nin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Sivas, C.Ü.İ.F.D.*, S. 3, (1999), s. 299-302.

³⁶ Yiğit, "Emevîler", *DİA*, C. 11, s. 89.

³⁷ İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebi Süfyân*, s. 190-191.

³⁸ Taberî, *Tarih*, V, s. 172; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, s. 278.

³⁹ Taberî, *Tarih*, V, s. 217-218; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, s. 304-305.

⁴⁰ Taberî, *Tarih*, V, s. 234-237; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, s. 317.

uyguladığı şiddet politikasına bölgenin idaresi adına göz yumdu.⁴¹ Buldukları her fırsatta ayaklanan Hâricîlerin kalkışmaları sert tedbirlerle kontrol altına alındı.⁴² Irak halkını Hâricî isyanlarını bastırmak için kullanan Muâviye, Ali evladını kontrol altında tutmayı başarak Şîîleri fiilen harekete geçmekten de alıyordu.⁴³

Hicrî 60/679-680 yılında Muâviye'nin vefatından sonra yerine oğlu Yezîd'e biat edildi.⁴⁴ Ancak Medine'de bulunan Hz. Hüseyin ve Abdullah b. Zübeyr, Yezîd'in halifeliğine karşı çıkarak Mekke'ye gittiler.⁴⁵ Onların bu çıkışı sonrasında özellikle Kûfe'de kontrol altında tutulan muhalefet fiilen harekete geçti. Bu amaçla Kûfeliler, Hz. Hüseyin'e elçi göndererek şehirlerine gelmesi hâlinde kendisini halife ilan edeceklerini ve bayrağı altında Yezîd ile savaşacaklarını bildirdiler.⁴⁶ Hz. Hüseyin'in daveti kabul ettiğini haber alan Yezîd, Kûfe'nin yönetimini Basra valisi olan Ubeydullah b. Ziyâd'a devretti. Ubeydullah aldığı sert tedbirler ile Kûfe halkının Hz. Hüseyin'e olan desteğini kesti.⁴⁷ Son gelişmelerden habersiz olduğu için yola çıkmış olan ve Kûfe'ye doğru gelen Hz. Hüseyin ile beraberindekileri Kerbelâ mevkiinde durduran Ubeydullah b. Ziyâd, göndermiş olduğu birlikler eliyle Hz. Hüseyin'i katletti.⁴⁸

Önceleri siyasî bağlılığı ifade eden Şîîlik, Kerbelâ'da yaşananlardan sonra Hz. Ali taraftarı olma boyutunu aşarak hilafetin Ali evladının hakkı olduğunu dinî bir hüküm olarak benimseyenleri temsil eden bir kavram hâline geldi. Dolayısıyla Kerbelâ hadisesi, hilafeti sadece Hz. Ali soyuna hasreden bir akide ile temellendirilen Şia mezhebinin siyasî anlamda hayat kaynağı olmuş oldu.⁴⁹ Halkın büyük tepkisini çeken bu hadise sebebiyle daha sonra başlatılan isyanlar Emevîlerin yıkılışının önemli sebeplerinden biri olacaktır.⁵⁰ Yönetim aleyhtarı olanlar için önemli bir siyasî propaganda malzemesi hâline gelen Kerbelâ

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, s. 306.

⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, s. 340.

⁴³ Taberî, *Tarih*, V, s. 237-238; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, s. 318.

⁴⁴ Taberî, *Tarih*, V, s. 338; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, s. 377; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, s. 466.

⁴⁵ Taberî, *Tarih*, V, s. 341; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, s. 379-380; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, s. 469.

⁴⁶ Belâzürî, *Ensâb*, III, s. 373-374; Taberî, *Tarih*, V, s. 347; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, s. 381.

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, s. 390-398; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, s. 480-481.

⁴⁸ Taberî, *Tarih*, V, s. 427-455; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, s. 405-435; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, s. 569-580.

⁴⁹ Ethem Ruhi Fıçlalı, "Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 18, s. 521.

⁵⁰ Kerbelâ hadisesinin doğurduğu sonuçlar için bk. Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1996, s. 386.

hadisesini gayeleri adına en iyi kullananlar ise Horasan'da başlattıkları isyan ile Emevî hanedanına son veren Abbâsîler olmuştur.⁵¹

Kerbelâ hadisesi, toplumu Emevîlere karşı gerçekleştirilecek her türlü teşebbüsü desteklemeye hazır hâle getirmiş, özellikle Hicaz bölgesini Emevîlere karşı daha merkezi bir konuma yükseltmişti.⁵² Mekke'de bulunan Abdullah b. Zübeyr'in halktan biat aldığını, Medinelilerin de kendisine karşı isyan ettiğini haber alan Yezîd, on iki bin kişilik bir orduyu harekete geçirdi. Onun asıl hedefi yönetimde ortaya çıkan iki başlığı ortadan kaldırmak için Abdullah b. Zübeyr'i etkisiz hâle getirmektir. Ancak Şam-Mekke güzergâhı üzerinde bulunan Medine meselesini halletmeden esas niyetini gerçekleştirmesi mümkün değildi. Şamdan hareket eden ordu, bu amaçla ilk önce Medine'yi kuşattı. Anlaşma sağlanamaması üzerine şehre saldıran Şamlılar 63/682-683 yılında Medine'yi tamamen kontrol altına aldılar. Fakat gerek Ensar gerek Kureyş'ten pek çok kişi katledildi. Üstelik halifenin emri doğrultusunda şehir üç gün boyunca yağmalandı.⁵³

Tarihe Harre Vak'ası olarak geçen bu hadise Emevî hanedanına olan nefreti daha da artırdı.⁵⁴ Medine'nin ardından Mekke'yi de itaat altına alarak Hicaz'ı siyasî anlamda Şam yönetimine bağlama düşüncesinde olan Yezîd b. Muâviye'nin emriyle hareket eden ordu ardından Mekke'yi de kuşattı.⁵⁵ Yaklaşık bir ay süren kuşatma Yezîd'in ölmesi üzerine kaldırıldı ve ordu Dımaşk'a geri döndü.⁵⁶

Yezid b. Muâviye'nin yerine geçen oğlu II. Muâviye'nin de kısa bir süre sonra ölümü, ehl-i beyt mensuplarının desteğini alarak Irak bölgesindeki nüfuz alanını genişleten Abdullah b. Zübeyr'i Dımaşk'taki Kayslıların dahi desteklemesi, Emevî hanedanını sarsmaya başlamıştı. Öyle ki Emevî iktidarını devam ettirecek olan Mervân b. Hakem bile içinde bulunduğu şartların etkisiyle Emevî yönetiminin sürdürülemeyeceğini düşünerek Mekke'de halifeliğini ilan etmiş olan Abdullah b. Zübeyr'e biat etmeye karar vermişti. Fakat

⁵¹ Ahmet Bağlıoğlu, "Abbâsî Devleti'nin Oluşum Sürecinde Şîî Hareketler", *Dinî Araştırmalar*, C. 3, S. 8, (2000), s. 82-84.

⁵² Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, s. 310; Âdem Apak, *İslâm Tarihi* (Emevîler Dönemi), 14. Baskı, İstanbul: Ensar, 2016, s. 101.

⁵³ Taberî, *Tarih*, V, s. 482-495; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, s. 455-461; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, s. 614-623.

⁵⁴ bk. Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Harre Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1997, C. 16, s. 245-247; Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, s. 311-312.

⁵⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, s. 633.

⁵⁶ Taberî, *Tarih*, V, s. 496-499; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, s. 463-464.

Basra valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ın teşvikiyle halife olmaya niyetlenen Mervân, daha sonra Yemenlilerin desteğini alarak Şam'da hilafeti devralmayı başardı.⁵⁷

Mervân b. Hakem'in halifeliği, Muâviye'nin başarılı siyaseti ile bölgede temin ettiği Mudarî-Yemenî Arap ittifakının parçalanmasına sebep oldu. Çünkü kendisini destekleyen Yemenîlerin aksine Suriye'de yaşayan Kays kabilesi Abdullah b. Zübeyr'in halifeliğini destekliyordu. Arap toplumunun iki esas kolunu oluşturan ve Emevîlerin iktidarlarını dayadıkları Adnânî ve Kahtânî bloğu bu sebeple birbirinden ayrılmış, onları rakip hatta düşman hâline getirmişti. Muâviye'nin siyasî mücadelesinde Iraklılara karşı daima birlik içinde hareket etmeyi başarabilmiş olan Şamlılar, bu farklı siyasî tercihleri sebebiyle ayrılığa düştüler. Bu siyasî anlaşmazlık Emevîleri destekleyen Kelbîler ile Abdullah b. Zübeyr'i destekleyen Kaysîler arasında çatışmayı da kaçınılmaz hâle getirdi.⁵⁸

Yemen asıllı kabilelerden müteşekkil ordusuyla Kaysîlerin üzerine yürüyen Mervân, Merc-i Râhit savaşında Dahhâk b. Kays kumandasındaki Kaysîleri mağlup ederek hâkimiyetini sağlamlaştırdı.⁵⁹ Emevî iktidarının devamını temin eden bu savaş aynı zamanda Şam bölgesindeki Arap birliğinin parçalanmasının da miladı olmuştu. Üstelik Kelb ve Kays kabilesi arasında sonu gelmeyen, zamanla Şam sınırlarını aşarak ülkenin her tarafında etkin hâle gelecek olan bloklaşmaya zemin hazırlamıştı. İronik bir şekilde Emevîlerin iktidarının devamını temin eden Merc-i Râhit savaşı Emevî Devleti'nin zayıflamasının, ardından da yıkılmasının en önemli amillerinden olan Kaysî Yemenî rekabetini doğuran bir savaş olmuştur.⁶⁰

Emevî Devleti Mervân b. Hakem'in halifeliği döneminde -Hicaz merkezli Abdullah b. Zübeyr hareketi sebebiyle- siyasî birliği tam olarak temin edemese de ülkenin merkezi konumundaki Şam ve Mısır'ın kontrolünü sağlamayı başardı. Mervân, hilafeti elde etmek karşılığında kabul etmek zorunda kaldığı veliahtları⁶¹ daha sonra halifelik yetkisini kullanarak azletti. Onların yerine kendi oğulları Abdülmelik ve Abdülaziz'i getirdiğini ilan

⁵⁷ Belâzürî, *Ensâb*, VI, s. 259-267; Taberî, *Tarih*, V, s. 530-537; bu konuyla ilgili ayrıca bk. İrfan Aycan, "Mervân I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2004, C. 29, s. 226.

⁵⁸ Apak, *İslâm Tarihi*, s. 125; Âdem Apak, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet*, 3. Baskı, İstanbul: Ensar, 2016, s. 228.

⁵⁹ Ya'kûbî, *Tarih*, I-II, Leiden, Brill, 1883, II, s. 305; Taberî, *Tarih*, V, 534.

⁶⁰ Apak, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet*, s. 245-246; Yiğit, "Emevîler", *DİA*, C. 11, s. 89.

⁶¹ Bu veliahtlar, Hâlid b. Yezid b. Muâviye ve Amr b. Said el-Eşdak idi. (Halife b. Hayyât, *Tarih*, (thk. Ekrem Ziya el-Ömerî), Riyad, 1985, s. 259; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, s. 76; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 13-14.)

etti.⁶² Mervân'ın bu icraatı sonunda, devleti kuran Süfyânîler devri kapanmış Emevî Devletinde Mervânîler dönemi başlamış oldu.⁶³

Abdûlmelik b. Mervân, babasının ölümünden sonra hilafetin ilk veliahtı olarak hicri 65 yılında Emevî Devleti'nin yeni halifesi ilan edildi.⁶⁴ Abdûlmelik öncelikli olarak tehlikeli boyutlara ulaşan ve iç barışı tehdit eden Kaysî-Kelbî çatışmasını etkisiz hâle getirmeye çalıştı. Her iki grubun iktidar isteklerini karşılayarak rekabeti dengede tutmayı hedefleyen halife, iktidarlarını borçlu oldukları Yemenlileri tercih etmekle birlikte Kaysîlerin desteğini kazanmanın hiç değilse onları teskin etmenin yollarını aradı. Bu amaçla Irakta çoğunluğu ellerinde tutan Mudarîleri yönetimde söz sahibi yaptı. Onun denge politikaları çerçevesinde valiliğe getirdiği Sakifli Haccâc b. Yusuf,⁶⁵ halife için Kaysî asabiyetini kazanma yahut teskin etme misyonunu gerçekleştiren doğru bir isim olmuştur.⁶⁶

Abdûlmelik tarafından göreve getirilen Haccâc, valiliği sürecinde yönetim kademelerinde genellikle Kaysîlere görev vermiş, Yemen asıllı Abdurrahman b. Eş'as'ın isyan etmesini de fırsat bilerek Irak bürokrasisinden Yemenlileri tamamen uzaklaştırmıştır. Kaysî kadrolaşmayı titizlikle gerçekleştiren Haccâc, bu doğrultuda Horasan bölgesinin idaresini üstlenmiş olan Yemenli Mühelleb ailesini zaman içinde tasfiye etmiş yerine Kaysî soya mensup Kuteybe b. Müslim'i getirmiştir.⁶⁷

Abdûlmelik b. Mervân halife seçildiğinde sadece Şam ve Mısır'ın yönetimini devralmıştı. Zira Hicaz'ın tamamı, Irak'ın büyük çoğunluğu ve Horasan'ın bir bölümü Abdullah b. Zübeyr'in kontrolündeydi. Kûfe'de ehl-i beyt adına hareket ettiğini iddia eden Muhtar es-Sekafî ise Irak'ın belli bir kesiminde etkin konumdaydı. Ayrıca Irak başta olmak üzere özellikle doğu bölgelerinde Hâricîler hüküm sürmekteydi. Ülke topraklarının tamamının Emevîlerin kontrolünde olmadığı farkında olan Abdûlmelik'in öncelikli hedefi birliği temin etmek, müstakil idareler altında yaşayan bu farklı toplulukları tekrar Emevî hâkimiyeti altında birleştirmek oldu. Bu gaye ile hareket eden Abdûlmelik yönetim

⁶² Ya'kûbî, *Tarih*, II, s. 334; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, I-IV, III, s. 78.

⁶³ Apak, *İslâm Tarihi*, s. 128.

⁶⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, s. 13-14.

⁶⁵ Ya'kûbî, *Tarih*, II, s. 326; Taberî, *Tarih*, V, 201; Bu konuda ayrıca bk. İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. 14, s. 427-428; Ali Delice, "Haccâc b. Yusuf", *Sivas, C.Ü.İ.F.D.*, S. 2, (1998), s. 445-459.

⁶⁶ Apak, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet*, s. 247-248.

⁶⁷ Taberî, *Tarih*, VI, 424. Bu konuda ayrıca bk. Fatih Erkoçoğlu, *Emevî Devleti'nin Dönüm Noktası Abdûlmelik Bin Mervân*, 1. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011, s. 190-210.

anlayışında kendisine örnek aldığı Muâviye'nin⁶⁸ tavrına benzer bir tavır göstererek siyasî rakiplerinin üzerine doğrudan gitmedi. Bu sebeple Abdullah b. Zübeyr ile Muhtar arasında yaşanan hadiselere müdahil olmadı. Taraflardan birinin güç kaybetmesini bekleyen ve ilk başlarda izlemekle yetinen Abdülmelik, Abdullah b. Zübeyr'in, Muhtar es-Sekafî ile girdiği hesaplaşmadan galip ayrılması üzerine teke düşen rakibini ortadan kaldırmak için harekete geçti. Abdülmelik, Deyrû'l-Cesâlik⁶⁹ mevkiinde gerçekleşen şiddetli bir savaşın ardından Irak'ta hâkim duruma gelerek Kûfe ve Basra'nın kontrolünün tekrar Emevî yönetimine geçmesini sağladı.⁷⁰ Nihai hedefi Abdullah b. Zübeyr'in hilafetini tamamıyla ortadan kaldırma işini ise Haccâc b. Yûsuf eliyle gerçekleştirdi. Uzun bir muhasaranın ardından Mekke'yi ele geçiren Haccâc, Abdullah b. Zübeyr'in on yıl süren halifeliğini sona erdirerek, Abdülmelik lehine yeniden siyasî birliği temin etti.⁷¹

Abdullah b. Zübeyr'in etkisiz hâle getirilmesi ile siyasî bütünlüğü yeniden temin eden Abdülmelik'i bekleyen diğer önemli mesele seleflerini de meşgul etmiş olan Hâricî isyanlarıydı.⁷² Ülkenin birçok yerine dağılmış bulunan ve gerilla taktiği ile sürekli ayaklanma çıkararak yönetimin en tehlikeli ve devamlı düşmanı olan bu gruplar Emevî idaresini uzun süre uğraştırmıştı. Hâricîler, Abdülmelik ve Abdullah b. Zübeyr arasında yaşanan iktidar mücadelesinden istifade ederek, özellikle İran'ın güney bölgesini kontrolleri altına almayı başarmıştı. Abdülmelik, daha önce Abdullah b. Zübeyr adına Hâricîlerle mücadele eden Mühelleb b. Sufra eliyle Ezrakî koluna mensup Hâricîleri etkisiz hâle getirmeyi istese de bunda başarılı olamadı.^(72/691-692)⁷³ Ancak Hicaz valisi Haccâc'ın aynı zamanda Irak genel valiliğine getirilmesinden sonra Hâricîler ile mücadelenin seyri değişti.^(75/694-695)⁷⁴ Haccâc, Muâviye'nin valisi Ziyâd b. Ebih'in daha önceki taktiğine uygun olarak Hâricîlerle mücadeleyi bizzat Iraklılarla yürüttü.⁷⁵

⁶⁸ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, (thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ, Ömer Enîs et-Tabbâ), Beyrut, 1987, s. 218.

⁶⁹ Abdülmelik b. Mervân ile Mus'ab b. Zübeyr arasında cereyan eden savaş, Bağdat'a yakın Meskin'de bulunan manastır kalıntılarının olduğu yerde geçmiştir. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut, 1977, (Dâru Sâdır), II, s. 503.); Nestûrîler'in lideri Cesâlik'in zaman zaman kaldığı bir manastır olması hasebiyle Deyrû'l-Cesâlik ismiyle anılan bu yer Bağdat'ın 50-55 km. kuzeyinde Düceyl kanalı ile sulanan Meskin'de yer alır. (Abdülaziz ed-Dûri, "Deyrûlcâselik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 9, s. 270.)

⁷⁰ Taberî, *Tarih*, VI, s. 162-167; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 104-108.

⁷¹ Taberî, *Tarih*, VI, s. 174-175; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 121-128.

⁷² Hakkı Dursun Yıldız, "Abdülmelik b. Mervân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, C. 1, s. 267.

⁷³ Taberî, *Tarih*, VI, s. 171-173; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 117-119.

⁷⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 243.

⁷⁵ Taberî, *Tarih*, VI, s. 202-209; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 147-148.

Haccâc, Hâricî kolu olan Şeybân'a mensup Şebîb b. Yezîd'in gerçekleştirdiği ve uzun süren isyanın bastırılmasında Iraklıları zorla da olsa cepheye gönderdi. Iraklıların yetersiz kaldığı yerde Suriye'den gelen ordu ile takviye yapan Haccâc, Şebîb'in ölümü üzerine dağılan Hâricîleri mağlup etmeyi başardı.⁷⁶ Ancak Kirman'ın önemli bir kısmı hala Hâricîlerin bir kolu olan Ezârîka'nın kontrolü altındaydı. Haccâc onların üzerine Mühelleb b. Ebû Sufra'yı gönderdi. Uzun süren mücadeleden istenilen sonuç elde edilemedi. Fakat Haccâc, kendi aralarında düştükleri anlaşmazlık sebebiyle ikiye bölünen Hâricîleri 78/697-698 yılında tamamen ortadan kaldırmayı başardı.⁷⁷

Abdullah b. Zübeyr'in hilafetinin sona erdirilmesi ve Hâricî isyanlarının bastırılarak grupların kontrol altına alınması ile idari hedeflerinin bir kısmını gerçekleştiren Abdülmelik b. Mervân fetih politikasına dayanan diğer hedefine yönelerek Horasan,⁷⁸ Anadolu ve Kuzey Afrika üzerine seferler başlattı.⁷⁹ Bu doğrultuda Haccâc tarafından Sicistan valiliğine getirilen ve bölgenin fethi ile görevlendirilen Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as, idari işler hususunda ayrılığa düştüğü Haccâc'ın tavizsiz tavrı sebebiyle 81/700-701 yılında yönetime isyan etti.⁸⁰ Dolayısıyla Emevîlerin doğudaki sınırlarını genişletmek için başlatılan askerî hareket, iktidar aleyhine gerçekleşen bir soruna dönüşmüş oldu.

Kinde krallarının soyundan gelen Eş'as b. Kays'ın torunu olan Abdurrahman, dinî kisveye büründürdüğü isyanına Emevî karşıtı gruplar ile mevcut iktidarın meşru olmadığına inanan Iraklı âlimlerin de destek vermesini sağladı. Dolayısıyla Abdurrahman, Horasan ve Irak'taki Emevî düşmanı Hâricîler ile kendilerine uygulanan baskıdan ve vergilerden şikâyetçi olan mevâlîyi isyanına ortak etmeyi başardı. Yönetime muhalif olan grupların bir araya gelmesiyle gücünü artıran ve Irak'a doğru harekete geçen Abdurrahman, halifeye yapmış olduğu biatini bozduğunu ilan etti.⁸¹ Bu girişim ile Horasan ve Irak'ta doğrudan Emevî iktidarını hedef alan büyük bir isyan faaliyeti başlamış oldu.

Emevîlerin Horasan valisi Mühelleb'in ortaya çıkan güç karşısında hiç bir şey yapmaması üzerine kolayca yol alan Abdurrahman, önce Basra'ya sonra da Kûfe'ye ulaştı.

⁷⁶ Taberî, *Tarih*, VI, s. 267-284; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 169-176; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 274-278.

⁷⁷ Taberî, *Tarih*, VI, s. 300-311; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 181-182.

⁷⁸ Konuyla ilgili bk. Yunus Akyürek, "Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Maverâünnehr'in Fethi", *Bursa, U.Ü.İ.F.D.*, C. 22, S. 1, (2013), s. 88-91.

⁷⁹ Konuyla ilgili bk. Âdem Apak, "Kuzey Afrikada İlk İslâm Fetihleri", *Bursa, U.Ü.İ.F.D.*, C. 17, S. 2, (2008), s. 167-171.

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 197.

⁸¹ Taberî, *Tarih*, VI, s. 334-338; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 198-200; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 305-309.

Bu gelişmeler üzerine Abdurrahman'ın karşısına bizzat çıkan Haccâc, 82/701 yılında Deyrû'l-Cemâcim⁸² savaşında karşı tarafı kesin bir yenilgiye uğrattı. Irak'ı terk ettikten sonra Kirman'a ardından da Sicistan'a çekilen Abdurrahman, Haccâc'ın takibinden kaçamayarak bertaraf edildi.(85/704) Böylelikle Iraklıların Şam hâkimiyetinden kurtulmak için bir fırsat olarak gördükleri ve ümit bağladıkları bu teşebbüs de onlar için istenen neticeyi vermedi.⁸³

Basra ve Kûfelilerin yönetim muhaliflerine ev sahipliği yapma potansiyelinin farkında olan Haccâc b. Yusuf olası tehlikeleri önlemek adına bu iki şehir arasına ordugâh şehir Vâsıt'ı kurarak vefatına kadar geçen sürede Irak, Horasan ve Sicistan yönetimini buradan sürdürmüştür.⁸⁴

Emevî Devleti'nin en büyük hükümdarlarından kabul edilen Abdülmelik b. Mervân, yirmi yıllık uzun halifeliliği sürecinde parçalanmış durumdaki siyasî birliği temin etmiş, Hâricîlerin isyanlarını büyük ölçüde etkisiz hâle getirmiş, gizli faaliyetlerine engel olamasa da Şiîlerin açıktan mücadeleye gücünü azaltarak onları siyasî açıdan etkisiz hâle getirmiştir. İç siyasetten fırsat buldukça gerçekleştirdiği fetih politikaları sayesinde Emevîleri Ceyhun Nehri kıyısından Atlas Okyanusu'na kadar uzanan geniş bir coğrafyada hüküm süren devlet konumuna getirmiştir.⁸⁵

Abdülmelik takip ettiği siyaset ve gerçekleştirmiş olduğu başarılar sebebiyle Emevîlerin bir nevi ikinci kurucusu kabul edilmiştir. Ancak o daha sonraki süreçte Emevî Devleti'nin zayıflamasına sebep olan hanedan içi kavgalara kendisinden sonrakiler adına meşruiyet kazandıran uygulamalar da gerçekleştirmiştir. Zira Abdülmelik tıpkı babası gibi kendi oğulları Velid ve Süleyman'ı veliyaht tayin ederek kardeşi Abdülaziz'i hilafet hakkından feragat etmeye zorlamıştır. Buna razı olmayan Abdülaziz'in ölmesi olası mücadelenin yaşanmasına o gün için engel olmuştur.⁸⁶

⁸² Kafatasları manastırı denilen mevki Kûfe'ye yedi fersah uzaklıktadır. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, s. 503-504.); Fırat'ın batı tarafında bulunan Deyrülcemâcim'in bu isimle anılmasının -genel kabule göre- sebebi, İyâd ile Bahrâ kabileleri yahut İyâd ile Sâsâniler arasında gerçekleşen savaşlarda öldürülen pek çok kişinin kafataslarının burada gömülmüş olmasından kaynaklanır. (Nuri Ünlü, "Deyrülcemâcim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 9, s. 270.)

⁸³ Taberî, *Tarih*, VI, s. 334-350; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 202-206; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 316-322.

⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 222; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, s. 347-353; Bu konuyla ilgili ayrıca bk. Âdem Apak, "Emevîlerin Irak Siyaseti", *Bursa, U.Ü.İ.F.D.*, C. 18, S. 1, (2009), s. 112-118.

⁸⁵ Fatih Erkoçoğlu, *Emevî Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik Bin Mervân*, s. 339; Yiğit, "Emevîler", *DİA*, C. 11, s. 92

⁸⁶ Yiğit, "Emevîler", *DİA*, C. 11, s. 92.

Abdülmelik b. Mervân'ın 86/705 yılında vefatından sonra halife ilan edilen Velid b. Abdülmelik,⁸⁷ siyasî istikrarı sağlanmış güçlü bir yönetimle büyümeye hazır bir devlet teslim aldı. Dolayısıyla Velid'e düşen öncelikli görev elde edilmiş olan şartları daha iyi hâle getirerek devleti tahkim etmek olmuştur. Bu beklentiyi karşılamak adına Velid b. Abdülmelik, babasının yönetim anlayışını devam ettirerek idarede büyük değişiklikler yapmadı. Yemenîler ve Kaysîler arasındaki hassas dengeyi gözetmeye özel önem verdi. Mevcut dengeleri gözeten bu siyaset anlayışı sebebiyle içeride sorun yaşamayan Velid, dış politika faaliyetlerinden fetih hareketlerine yoğunlaştı. Onun zamanında gerek doğuda gerekse batıda devam eden bu seferler başka bir hayra da vesile olmuştur. Nitekim gerçekleşen fetihler sebebiyle gücünü ve zenginliğini arttıran devletin bu politikası bir taraftan sınırların genişlemesini ve sosyal refahın devamını temin ederken diğer taraftan fetihlerle meşgul olan Müslümanların kabile asabiyetine dayalı rekabet ve çatışma içine girmesine fırsat vermemiştir.⁸⁸

Halifelik süreci Emevî Devleti'nin zirve dönemi kabul edilen Velid b. Abdülmelik, dedesi ve babasının izinden giderek kendisinden sonra oğlunu veliaht ilan etme arzusuyla hareket etmişti. Bu arzusunu gerçekleştirmek için en büyük destekçisi konumundaki Irak bölge valisi Haccâc ve ona bağlı bölge valilerinin desteğini alan Velid, kardeşi Süleyman'ı oğlu lehine halifelikten çekilmeye ikna etmek istediye de muvaffak olamadı. Teklifini reddeden kardeşini bir şekilde yola getirmeyi düşünen halifenin ani ölümü ile bu plan hayata geçirilemedi. Dolayısıyla Emevî Devleti'nin yeni halifesi olarak resmi veliaht Süleyman b. Abdülmelik'e biat edildi.⁸⁹

Süleyman b. Abdülmelik'in halife olmasıyla birlikte önceki idareciler tarafından sürdürülen kabileler arası denge politikası değişikliğe uğradı. Yeni halifenin idare anlayışındaki bu değişiklikle birlikte asabiyet, yönetimde yeniden etkili olmaya başlamıştır. Kendisinin halifeliğinin düşürülmesine destek verenlerden intikam alma yoluna giden Süleyman b. Abdülmelik, kabilecilik anlayışına dayalı siyasetinin bir gereği olarak Velid döneminde görev yapan bürokratları azletmiştir.⁹⁰ Onun bu icraatları Kaysîler ve Kelbîler

⁸⁷ Taberî, *Tarih*, VI, s. 423; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 240.

⁸⁸ Apak, *İslâm Tarihi*, s. 167-168.

⁸⁹ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 594; Taberî, *Tarih*, VI, s. 498-499; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 293; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 613.

⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 293.

şeklinde bloklaşmış olan kabileler arasındaki ayrılığı daha da derinleştirmiş, mevcut grupları birbirine rakip siyasî aktörler hâline getirmiştir.⁹¹

Süleyman b. Abdülmelik, hilafetini destekleyen güneyli kabilelerin isteği doğrultusunda Yemenî bir politika izleyerek Yezîd b. Mühelleb'i Irak genel valiliğine getirdi. Zira Yezîd b. Mühelleb, Kaysîlere karşı kıskırttığı Süleyman'ın halife olması üzerine Irak valisi Haccâc başta olmak üzere Kaysîlerin idareden uzaklaştırılmasını sağlamıştı. Netice itibari ile Yezîd b. Mühelleb, halifenin de onayıyla Irak ve Horasan'da hâkimiyeti kendi ailesine hasretmeyi başarmıştı.⁹²

Yezid b. Mühelleb'in yetkisini kullanırken Kaysî kabileye mensup olanlara takındığı hasmane tavır, özellikle Irak ve Horasan bölgesindeki Kaysî-Yemenî ayrılığını düşmanlık boyutuna taşımıştır.⁹³ Süleyman'ın körüklediği bu düşmanlık sebebiyle kabile blokları, elde ettikleri siyasî güçle doğru orantılı bir şekilde yönetime müdahil olmaya başlamışlar dolayısıyla daha önceki idarecilerin hassasiyet gösterdiği rekabetin dengesini bozmuşlardır. Öyle ki daha sonraki süreçte halifeler ve valiler asabiyetin tesirinde kabilevi politikalar izlemek zorunda kalacaklardır.⁹⁴

Süleyman b. Abdülmelik'in devlete hizmet eden yöneticileri şahsî sebeplerle cezalandırma yoluna gitmesi ve asabiyetin tesirini üst düzeye taşıması gibi sebepler yüzünden onun halifeliği, Emevî Devleti'nin duraklama döneminin başlangıcı kabul edilir. Bununla birlikte Süleyman b. Abdümelik, halife adayı tespitinde seleflerinden farklı davranmış daha yakınları dururken -din adamlarının da telkiniyle- amcasının oğlu Ömer b. Abdülaziz'i halife adayı ilan etmiştir.⁹⁵

Süleyman b. Abdülmelik'in kendisini hilafet makamına getirmesi⁹⁶ neticesinde beklemediği bir anda üstelik herhangi bir kabilenin desteği olmaksızın halife olan Ömer b. Abdülaziz bu sebeple daha işin başında kabileler üstü bir konuma yükselmişti. Dolayısıyla onun halifeliği sürecinde Yemenî veya Mudarî asabiyetin yönetim üzerinde bir tesiri olmamıştır.⁹⁷ Bu itibarla Ömer b. Abdülaziz yanlış yapan vali ve idarecileri hangi kabileye

⁹¹ Ali Delice, "Emevî Devleti'nin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülâhazalar", s. 303.

⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 301-303; *İbn Kesîr, el-Bidâye*, XII, s. 621-622.

⁹³ Taberî, *Tarih*, VI, s. 523-529.

⁹⁴ Apak, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet*, s. 251.

⁹⁵ İsmail Yiğit, "Süleyman b. Abdülmelik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, C. 38, s. 81.

⁹⁶ Taberî, *Tarih*, VI, s. 550-551.

⁹⁷ Apak, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet*, s. 252.

mensup olduğuna bakmaksızın rahatlıkla görevden almıştır.⁹⁸ O, gerçekleştirdiği siyasî tasarrufları sebebiyle herhangi bir itirazla da karşılaşmamıştır. İcraatlarını gerçekleştirirken geniş bir kamuoyu desteği sağlamasında onun şahsî özellikleri ve dindarlığı da etkili olmuş, bu sebeple Emevîlerle sürekli savaşan uzlaşmaz Hâricîlerden bile saygı görmüştür.⁹⁹

Ömer b. Abdülaziz, halifelik sürecinde toplumsal problemlerin farkına varmış, çözüme kavuşturulmadıkları takdirde bunların çöküşe sebep olacağını fark etmiştir.¹⁰⁰ Bu nedenle sosyal barışı temin sadedinde bir takım icraatlar gerçekleştirmiştir. Emevî Devleti'nin kuruluşundan itibaren adeta ikinci sınıf muamele gören gayr-i Arap Müslümanlardan¹⁰¹ alınan vergileri kaldırmıştır. Böylelikle mevâlî ile Araplar arasındaki dengesizliği gidererek Müslümanlar arasında tam bir eşitliğin sağlanmasını amaçlamıştır.¹⁰²

Ömer b. Abdülaziz, muhalif gruplarla savaşmak yerine onlarla fikir alışverişinde bulunarak görüşmeler yapmış olası isyanların kısa süreli de olsa durmasını sağlamıştır. Emevî yönetimini gayr-i meşru sayan ve yönetim muhalifliğinin bir nevi siyasî sembolü durumunda olan Hz. Ali taraftarlarına da iyi davranmış, hutbelerde Hz. Ali'ye dil uzatmaya yönelik Emevî âdetini yasaklamıştır.¹⁰³ Bu iyi niyetin devamı mahiyetinde Emevîlerin özel mülkü hâline getirilmiş Fedek arazisinden faydalanma hakkını Hz. Ali'nin çocuklarına devretmiştir.¹⁰⁴

Ömer b. Abdülaziz, kısa süren halifeliğinde Emevî Devleti'ne ihtiyaç duyduğu sükûneti yaşatmış, hilafeti süresince Emevîlerin yüz akı olmuştur.¹⁰⁵ Yaklaşık iki buçuk yıl süren halifeliği boyunca sosyal barışı temin sadedinde uygulamaları hayata geçirmiştir.¹⁰⁶

⁹⁸ Taberî, *Tarih*, VI, s. 554-561.

⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 317-319.

¹⁰⁰ Özellikle Emevî halifelerinin şahsından ve uygulamalarından kaynaklanan toplumsal sorunlar ile Ömer b. Abdülaziz'in idaresi hakkında daha geniş bilgi için bk. Ali Hatalmış, "Emevî Halifelerinden Kaynaklı Ayrışmalara Karşı Ömer b. Abdülaziz'in İslâm Toplumunu Yeniden İnşa Çabası", *Mardin, Mukaddime: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 8, S. 2, (2017), s. 333-346.

¹⁰¹ bk. Ali Aksu, "Emevîler Döneminde Sosyal Tabakalar", *İstem*, S. 8 (2006), s. 63-81.

¹⁰² C. Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, s. 81-84; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 126.

¹⁰³ bk. Bahaüddin Varol, "Emevîlerin Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine", *İstem*, S. 8 (2006), s. 96-99; Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (çev. Zeki Meğamiz), I-V, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1971, II, s. 41.

¹⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 329.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 326.

¹⁰⁶ Ömer b. Abdülaziz'in kamu yönetimi ve sosyal adaleti hakkında daha geniş bilgi için bk. Murtaza Köse, "Sosyal Siyaset Kavramı ve Ömer b. Abdülaziz'in Sosyal Siyaseti", *Erzurum, A.Ü.İ.F.D.*, S. 34, (2010), s. 80-95.

Ömer b. Abdülaziz, Emevî ailesinin şiddetle karşı çıktığı, halifenin istişari yolla seçilmesi uygulaması için çalışma başlatmış ancak bu isteğini gerçekleştiremeden vefat etmiştir.¹⁰⁷

Saltanata dönüşmüş olan hilafet sistemini ilk dönemlerdeki örneklerine uygun hâle getirmek isteyen ancak bunu gerçekleştiremeyen Ömer b. Abdülaziz'in vefatının ardından Yezîd b. Abdülmelik halife oldu.¹⁰⁸ Süleyman b. Abdülmelik tarafından belirlenmiş ikinci veliaht sıfatıyla hilafete geçen Yezîd'in ne kişiliği ne de yönetim anlayışı Ömer b. Abdülaziz'e benzemediği için önceki olumlu uygulamalar devam etmedi. Dolayısıyla kısa bir süre sonra sosyal adalet dengesi bozuldu. Kabileler idari yönetimde yeniden etkin hâle geldi.¹⁰⁹

Halifenin yönetimde Kaysîleri öne çıkaran Yemenîleri ise dışlayan tutumu, Yemen asıllı Yezîd b. Mühelleb'in Irak'ta isyan etmesine sebep oldu. Kendilerine uygulanan ikinci sınıf muameleden rahatsız olan ve yönetime kin besleyen mevâlînin de destek verdiği isyan şiddetli çarpışmalardan sonra bastırıldı. Yezîd b. Abdülmelik, Irak'ta hâkimiyeti yeniden sağladıktan sonra valiliğe Yemenlilere düşmanlığıyla bilinen Kaysî Ömer b. Hübeyre'yi tayin etti.¹¹⁰

Valinin kendisinden beklendiği gibi idaresi altındaki Yemenîlere kötü muamelede bulunması, devletin önemli dayanağı Yemen asıllı kabilelerin yeni idareye düşmanca tavır takınmalarına sebep oldu. Hâsılı Süleyman b. Abdülmelik döneminde Yemenîlerin, Yezîd b. Abdülmelik zamanında ise Kaysîlerin elde ettiği üstünlüğe bağlı olarak rakip kabile sürekli zulme uğradı. İdarenin sosyal meşruiyetini kaybetmesine yol açan bu münâvebeli üstünlüğe bizzat halifelerin müdahil olması mevcut düşmanlığı daha da derinleştirdi. Bu durum sonraki hadiselerde ve idarecilerin icraatlarında asabiyetin tesirinin artmasına vesile oldu.¹¹¹

Ömer b. Abdülaziz idaresinde herhangi bir harekette bulunmamış olan Hâricîler, Yezîd'in yönetim anlayışından duydukları rahatsızlık sebebiyle muhtelif isyanlarla devleti uzun süre meşgul ettiler.¹¹² Ömer b. Abdülaziz'in eşitliği sağlamak adına Arap olmayan Müslümanlardan kaldırdığı cizye Yezîd zamanında tekrar alınmaya başladı. Dolayısıyla bu

¹⁰⁷ Taberî, *Tarih*, VI, s. 565-566; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 326-327; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 675-676.

¹⁰⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 322.

¹⁰⁹ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 152-153.

¹¹⁰ Taberî, *Tarih*, VI, s. 590-603, 617; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 334-346, 351-352; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 724-728.

¹¹¹ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 152-153

¹¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 332-333.

ikinci sınıf muameleden rahatsız olan ve duruma rıza göstermeyen mevâlî de yönetim aleyhine isyanlar gerçekleştirdi.¹¹³

Emevî halifeleri arasında en başarısız olanlardan birisi kabul edilen Yezîd b. Abdülmelik'in¹¹⁴ ardından halife olan Hişam b. Abdülmelik, kabile taassubunun had safhaya ulaştığı bir dönemde görev aldı. Kaysî veya Kelbî soya mensup bürokratların siyasete yön veren tesirini azaltmak için mücadele eden Hişam b. Abdülmelik, yıllara dayanan düşmanlığı tamamen ortadan kaldırmaya muvaffak olamadı. Dolayısıyla Irak, Horasan, Şam ve Afrika bölgelerinde yaşanan kabile mücadelelerinin önüne geçemedi. Ancak yönetimi bu iki kabile asabiyetine eşit uzaklıkta tutacak bir politika takip ederek Araplar arasında denge sağlamaya çalıştı.¹¹⁵ Bu amaçla Kaysî Irak valisi Ömer b. Hübeire'yi azlederek, yerine iddiasız bir kabileye mensub bulunan Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi tayin etti.¹¹⁶ Böylece Irak'ta zaman içinde şekillenen bir Kelbî bir Kaysî vali uygulamasını bitirmiş oldu.¹¹⁷ Kabileler arası dengeyi sağlamak adına Hicaz bölgesinin yönetimini Kureyşlilere bırakmayı tercih eden¹¹⁸ halife, Mervânî soyunu ise daha çok askerî görevlerde istihdam etti.¹¹⁹ Netice olarak Hişam b. Abdülmelik'in yönetimde takip etmeye çalıştığı denge politikaları kabile ateşini düşürmüş, kamuoyunun idareye desteğini artırmıştır.

Irak valisi Hâlid b. Abdullah on beş yıllık valiliği süresince kendisinden beklendiği gibi tarafsız bir yönetim sergilemiş Irak'a huzurlu ve müreffeh bir dönem yaşatmıştır. Hâricî ve Şîî isyanlarını etkisiz hâle getirmiştir. Buna rağmen ülkenin doğusunda hâkim olan Kaysîlerin halifeye yapmış olduğu baskı sebebiyle daha sonra görevden alınmıştır.¹²⁰ Hilafetten sonraki en önemli görev kabul edilen Irak valiliğine onun yerine Kaysî kabileden Yusuf b. Ömer es-Sekafî¹²¹ getirilmiştir.¹²²

¹¹³ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 324.

¹¹⁴ Kaynaklarda Yezîd'in vefatının şarkıcı cariyesinin ölüm acısına dayanaması sebebiyle gerçekleştiği yönünde bilgiler yer alır. Nitekim o, müzik, şiir ve eğlenceye düşkünlüğü ve dinî hassasiyetinin azlığı sebebiyle eleştirilmiştir. Daha geniş bilgi için bk. M. Akif Fidan, "Yezîd b. Abdülmelik ve Dönemi Üzerine", *Ankara, A.Ü.İ.F.D.*, C. 49, S. 2, (2008), s. 339-355.

¹¹⁵ Apak, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet*, s. 254-255.

¹¹⁶ Taberî, *Tarih*, VII, s. 26; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 370.

¹¹⁷ Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, s. 87-88.

¹¹⁸ Taberî, *Tarih*, VII, s. 29.

¹¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 378, 406.

¹²⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 92-95.

¹²¹ bk. İsmail Hakkı Atçeken, "Yûsuf b. Ömer es-Sekafî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2013, C. 44, s. 22-24.

¹²² Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 350.

Hişam'ın Kaysî asabiyetini teskin etmek uğruna yaptığı bu tayinler bir süre sonra yönetim için daha büyük sıkıntıların doğmasına sebep olacaktır. Nitekim Hz. Ali evladının hakkını savunmak adına isyan eden Zeyd b. Ali'yi devlet aleyhine kışkırtanların başında Yusuf b. Ömer'in baskılarından bunalmış olan Yemenli kabileler bulunmaktadır.¹²³ Zeyd b. Ali'nin devlet tarafından öldürülmesini Hz. Hüseyin'in şehadeti ile kıyaslayan ve o dönem toplumun nabzını en iyi tutanlar ise Emevîler aleyhine gizli faaliyetlerini sürdüren Abbâsîler olmuştur.

Hişam b. Abdülmelik'in yönetimi güçlü hâle getirmek için iktisadi alanda almış olduğu kararlar onun cimri¹²⁴ olmakla itham edilmesine sebep olacak kadar sıkı ekonomik tedbirlere dayanıyordu. Ancak Halifenin, devletin harcamalarına kaynak temin etmek için mevâlînin¹²⁵ vergilerini artırma yoluna gitmesi, gayr-i Arap unsurları küstürmüş, dinlerinden dönmelerine sebep olmuştu. Sadece dinlerini terk etmekle kalmayan mevâlî, bölgesel isyanlara da kalkışmıştı.¹²⁶ Daha sonraları ülkenin doğusunda Hâris b. Süreyc tarafından gerçekleştirilen isyana mevâlî ve yönetim muhalifi Araplar büyük destek verecekti. Zira isyanına dinî bir veçhe de katan Hâris, gayr-i memnun kesimin desteğiyle Emevî yönetimini uzun süre meşgul etti. Maverâünnehr'de başlayan ancak Horasan'a kadar yayılan isyan, Emevîlerin son Horasan valisi Nasr b. Seyyâr tarafından bastırılabilirdi.¹²⁷

Hişam b. Abdülmelik zamanında öncekilere nispetle etkisi az olan Hâricî isyanları da gerçekleşmişti. Hicretin 119. yılında Kûfe'de ve Hire'de gerçekleşen Hâricî ayaklanmaları, yaşanan çetin savaşımlardan sonra bastırılabilmişti.¹²⁸ Irak bölgesinde takibata uğradıkları için faaliyetlerini kuzey Afrika'ya kaydıran Hâricîler, bölgenin yerlisi Berberîler arasında yaşamaya başladılar. Berberîler, İfrikıya ve Mağrib'in fethi sonrası İslâm'ı kabul etmiş ancak kendilerine ilerleyen süreçte gayr-i Müslim muamelesi yapılmıştı. Bu sebeple durumdan rahatsız olan Berberîler arasında, eşitlik, adalet ve kardeşliğe vurgu yapan Hâricîlik düşüncesi yayılma imkânı bulmuştu. Berberîler'in desteğiyle ayaklanan Hâricî liderlerin 122/739-740 yılında başlattığı isyanlar idareye zor zamanlar yaşatmış ancak 124/741-742 yılında kontrol altına alınabilmişti.¹²⁹

¹²³ Taberî, *Tarih*, VII, s. 160-173; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 443-448; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 98-101.

¹²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 466.

¹²⁵ bk. İsmail Hakkı Atçeken, "Ömer b. Abdülaziz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları", *Konya, S.Ü.İ.F.D.*, S. 13, (2002), s. 69-88.

¹²⁶ Taberî, *Tarih*, VII, s. 200-206.

¹²⁷ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 383-384.

¹²⁸ Taberî, *Tarih*, VII, s. 137-139; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 329-332.

¹²⁹ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 352-356.

Hişam b. Abdülmelik'in yirmi yıllık hilafet süreci Emevî hanedanının -Muâviye ve Abdülmelik'ten sonraki- üçüncü yükselme dönemi kabul edilir. Hişam'ın halifeliği pek çok sıkıntının ve zorluğun yaşandığı bir döneme denk gelmesine rağmen o, aldığı idari tedbir ve yöntemlerle Emevîlerin en büyük devlet adamları arasında yer almayı başarmıştır. Bununla birlikte kabile mücadelesinden beslenen çatışmalar, mevâlînin günden güne artan hoşnutsuzluğu, her dönem yönetime karşı yıkıcı ayaklanmalar içinde olan Hâricîler ve propaganda gücünü artırmış olan Abbâsî hareketi Emevî Devleti'ni yıkıma götüren sürecin fitilini ateşlemiştir. Nitekim onun ölümünden sonra Emevî Devleti düştüğü kargaşadan kurtulamayarak kısa bir süre sonra yıkılmıştır.¹³⁰

Hişam b. Abdülmelik'ten sonra halife olan Velid b. Yezîd,¹³¹ kendisini veliahtlıktan azletme girişiminde bulunan Hişam'a karşı husumet besliyordu. Bu sebeple halife olur olmaz veliahtlıktan uzaklaştırılmasına destek veren bütün idarecileri azletti. Ardından da onları cezalandırma yoluna gitti.¹³² Hişam'ın mutedil Kaysîlik politikası yerine Velid'in fanatik Kaysîliği tercih eden tutumu, selefinin kurmaya çalıştığı kabile dengelerini alt üst etti.¹³³ Velid zamanında Yemenî idareciler yönetimden tamamen uzaklaştırıldı. Velid'in asabiyeti körükleyen yönetim anlayışı iki kabile bloğunun çatışmasını da beraberinde getirdi.¹³⁴

Yaşanan gelişmelerin devletin bekası için tehlike arz ettiğini gören Emevî ileri gelenleri eğlence düşkünü Velid b. Yezîd'e¹³⁵ karşı kuvvetli bir muhalefet başlattı. Yıkılmaya yüz tutan devletin problemleri ile ilgilenmek yerine hesapsız harcamalarla saray

¹³⁰ Nadir Özkuyumcu, "Hişam b. Abdülmelik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 18, s. 150.

¹³¹ Taberî, *Tarih*, VII, s. 208.

¹³² Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 362; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 469-471.

¹³³ Velid, Yemenî husumetinin bir yansıması olarak -Hişam zamanında Kaysîlerin baskısıyla görevden alınan ve sonrasında hapsedilen- eski Irak valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî'yi elli milyon dirhem karşılığında, yeni Irak valisi Kaysî Yusuf b. Ömer'e satmıştır. Yemenî düşmanlığını Halid'e işkence ederek tatmin etmeye çalışan Yusuf b. Ömer, nihayetinde Halid. Abdullah el-Kasrî'yi işkence altında öldürmüştür. (Taberî, *Tarih*, VII, s. 232-234) Bu gelişme o zamana kadar kanuna uyanların başında gelen ve hükümetin çekirdek kadrosunu oluşturmuş olan Kelbîlerin sadakatten ayrılmasına, hükümet aleyhine kışkırtılmaya müsait hâle gelmesine vesile oldu. Dolayısıyla Velid b. Yezîd'in öldürülmesi ile sonuçlanan ihtilâlde Yemenîler aktif rol üstlendiler. (Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 171-176)

¹³⁴ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 170.

¹³⁵ Velid b. Yezîd ile ilgili daha geniş bilgi için bk. İsmail Hakkı Atçeken, "Velid II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2013, C. 43, s. 31-33.

eğlenceleri¹³⁶ düzenleyen Velid'i¹³⁷ görevden uzaklaştırmak için karar alan Emevî ailesi onun yerine Yezîd b. Velid'i hilafete getirmek üzere kendi arasında anlaşdı. Fakat bu girişim yani mevcut iktidarı alışlagelmiş uygulamaların dışında bir yöntemle değiştirme fikri, Emevî tarihinde yeni bir sayfa açılması anlamına geliyordu. Zira vasiyet ve tayin ile değil, ihtilâl ile devlet başkanlığını elde etme düşüncesi, artık saray kavgalarında meşru bir girişim olarak görülerek hanedan içi mücadelelere zemin hazırlayacaktı.¹³⁸

Yezid b. Velid'in öncülük yaptığı hanedan içi muhalefete Velid'e düşman olan Şif gruplar¹³⁹ ile Yemenli kabileler de destek verdi. Dolayısıyla Yezîd'in hicretin 126. yılında gerçekleştirdiği ihtilâl çok ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan başarıya ulaştı. Hilafeti devralan Yezîd b. Velid, Velid b. Yezîd'in kötü işler yaptığı için öldürüldüğünü iddia ederek halktan biat aldı.¹⁴⁰ Emevîlerin yeni halifesi Yezîd -ihtilâl ortaklığının doğal bir sonucu olarak- idarecilerini iktidarını borçlu olduğu Yemenîler arasından seçti. Yezîd'in idareyi ele geçirme sürecinde asabiyetin üstlenmiş olduğu rol, kavmiyetçiliğın artık ihtilâl gerçekleştirecek ve iktidarları değiştirecek bir güce eriştiğini göstermesi bakımından önemlidir.¹⁴¹

Yezid b. Velid, yönetimde halefi Ömer b. Abdülaziz'in uygulamalarına benzer bir anlayış sergilemeye çalıştı. Ancak hayata geçirmeye çalıştığı vaatleri¹⁴² için ne siyasî ne de sosyal ortam uygundu. Zira Yezîd, Yemenî-Kaysî mücadelesinde Güneyli Arapları tercih ettiği andan itibaren Mudarîlerin muhalefeti ile karşı karşıya kaldı. Devlete karşı gerçekleştirilmiş gözükmele birlikte aslında kabileler arasındaki mücadeleden diğer adı durumundaki isyanlar sebebiyle kanlı müdahaleler gerçekleşti. Netice itibariyle Kaysîlerin ayaklanmaları bastırıldı.¹⁴³ Ancak yönetim karşıtlığı, bu kabileye mensup valiler üzerinden

¹³⁶ Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bk. Yusuf Doğan, "Emevîler Döneminde Mizahı Etkileyen Faktörler", *İstem*, S. 8 (2006), s. 209-236.

¹³⁷ Velid elindeki iktidarı sadece bir oyun gibi görmüş, idari faaliyetleri bir nevi spor kabul etmiştir. Mutlu olduğu muhit; atlar, av köpekleri, şair ve şarkıcılardan müteşekkildi. Gündüzleri çölde dolaşan halife geceleri içki ile hemhaldi. (Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 168-169.)

¹³⁸ Apak, *İslâm Tarihi*, s. 241-242.

¹³⁹ Velid'in halifeliği döneminde ehl-i beytten Yahya b. Zeyd b. Ali önce isyana zorlanmış ardından da öldürülmüştü. Bu gelişme ehl-i beyt taraftarlarının mevcut yönetime düşman olması sonucunu doğurmuştu. (Taberî, *Tarih*, VII, s. 228-231; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 471-472.)

¹⁴⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 368; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 487.

¹⁴¹ Apak, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet*, s. 262.

¹⁴² Yezîd b. Velid biat aldıktan sonra adil bir yönetim sergilemek, şahsı adına mal biriktirmemek, ağır vergileri kaldırmak, bölgesel gelirleri yine o bölge için harcamak, gayr-i müslimlere müsamahalı davranmak gibi pek çok vaatte bulundu. (Taberî, *Tarih*, VII, s. 268-269; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 487.)

¹⁴³ Taberî, *Tarih*, VII, s. 262-267.

devam etti. Nitekim Horasan valisi Nasr b. Seyyâr ve Azerbaycan valisi Mervân b. Muhammed, Yezîd'in halifeliğini tanımayarak isyan ettiler.¹⁴⁴

Göreve gelmesinden sonra altı ay gibi kısa bir süre halifelik yapan ve hilafet otoritesini ülkenin tamamında sağlayamamış olan Yezîd b. Velid'in¹⁴⁵ vefatından sonra kardeşi İbrahim halife ilan edildi. Fakat İbrahim'in Yemen asıllı Kelb kabilesinden aldığı destekle ikame ettiği hilafeti, Şam dışında özellikle Mudarî kabileler arasında tanınmadı.¹⁴⁶ Gönülsüz bir şekilde Yezîd'e boyun eğmiş olan Mervân b. Muhammed, mevcut iç karışıklıktan istifade ederek isyan etti. Mervân, Mudarî kabilelerin de desteğiyle Suriye üzerine yürüyerek Dımaşk'a girmeyi başardı. Kısa sürede hâkimiyeti ele geçiren Mervân b. Muhammed, çok geçmeden halifeliğini ilan etti.¹⁴⁷

Mervân b. Muhammed'in iktidarı önceki idarenin aksine Kuzey Arabistan menşeli Araplara dayanıyordu.¹⁴⁸ Bu sebeple Yemenlilerin çoğunlukta bulunduğu Dımaşk şehrini güvenli bulmayan Mervân, başkenti Kaysîlerin hâkimiyetindeki bir bölgeye taşımaya karar verdi. Netice olarak Cezîre eyaletinin merkezi Harran'ı Emevîlerin yeni başkenti ilan etti.¹⁴⁹ Gönülsüz bir şekilde Mervân'a biat eden ve idari merkezin değişmesiyle sahip oldukları imtiyaz ve imkânlarını kaybedeceklerinden endişe duyan Dımaşk halkı aleyhlerine olan bu gelişmeler sebebiyle Şam bölgesindeki Yemen asıllı Arapları yeni yönetim aleyhine harekete geçirdiler. O döneme kadar Emevîlerin en büyük destekçisi konumunda olan Suriyeliler kalkıştıkları isyan hareketi ile artık devletin yanında yer almadıklarını ve bugüne kadar verdikleri desteklerini de tamamen çektiklerini göstermiş oldular.¹⁵⁰

Son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed, kendisine düşman kesilen Suriyeli askerlerin destek verdiği isyanlar sebebiyle dâhili problemler ile uğraşmak zorunda kaldı. Harran'dan isyanlara sahne olan Suriye bölgesine hareket eden Mervân, öncelikle kendisine karşı iktidar mücadelesi başlatan Süleyman b. Hişam b. Abdülmelik'ten kendi adına tekrar biat aldı.¹⁵¹ Yönetime karşı harekete geçen muhaliflerin en tehlikelilerinden olan Hâricî

¹⁴⁴ Taberî, *Tarih*, VII, s. 277-280; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 498-499.

¹⁴⁵ Yezîd b. Velid ve halifelik süreci ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Ali Aksu, "Yezîd b. Velid'in Hayatı ve Halifeliği", *Sivas, C.Ü.İ.F.D.*, S. 4, (2000), s. 289-303.

¹⁴⁶ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 369; Taberî, *Tarih*, VII, s. 299-300; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 499.

¹⁴⁷ Taberî, *Tarih*, VII, s. 311-312; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 4-5.

¹⁴⁸ Böylece Kaysîler, Yezîd b. Velid'in Yemenlilerin desteğiyle gerçekleştirdiği bir ihtilâle, Mervân b. Muhammed'in iktidarı ile karşı cevap vererek rövanş almış oldular. Nihayetinde Emevî yönetimi bir kez daha ihtilâl girişimiyle el değiştirmiş oldu. (Apak, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyyet*, s. 263.)

¹⁴⁹ Taberî, *Tarih*, VII, s. 312.

¹⁵⁰ Apak, *İslâm Tarihi* (Emevîler Dönemi), s. 248.

¹⁵¹ Taberî, *Tarih*, VII, s. 323-327; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 10-11.

isyanlarını¹⁵² da bertaraf etmeyi başardı. Ülkede birliği sağlamak için mücadele eden Mervân b. Muhammed, Kûfe’de ehl-i beyt taraftarlarının kendi iktidarına karşı başlattığı isyan hareketini de gönderdiği ordular ile kontrol altına aldı.¹⁵³

Mervân b. Muhammed dört yılın sonunda Cezîre-Şam ve Irak bölgelerinde birliği sağlamaya muktedir olsa da şiddetlenen asabiyet mücadeleleri sebebiyle bu başarısı sembolik düzeyde kaldı. Çünkü Mervân b. Muhammed, Şam ve Irak’ta otorite temin etmeye çalışırken Kaysî-Yemenî çekişmesiyle kaynak Horasan’a gereken ilgiyi gösterememiş dolayısıyla Ebû Müslim tarafından bölgede yürütülen Abbâsî hareketini geç fark etmiştir.¹⁵⁴

Emevîler devrinin son döneminde daha etkin hâle gelen Yemenî-Kaysî mücadeleleri,¹⁵⁵ bozulan hanedan birliğini yeniden tesis etme ve Hâricî-Şîî isyanları gibi dâhili problemler ile meşgul olan Mervân, uzun zamandır Emevî idaresi aleyhine gizli faaliyet yürüten Abbâsî hareketini geç fark ettiği için durdurmaya muvaffak olamamıştır. Zira kabile çekişmelerinin sebep olduğu kaotik ortamı kendi ihtilâl hazırlıklarına zemin teşkil eden Abbâsîler,¹⁵⁶ özellikle Horasan bölgesindeki yönetime muhalif unsurları bir araya toplamayı çoktan başarmıştı. Mevâlî tarafından da desteklenen Abbâsî propaganda süreci, Ebû Müslim el-Horasânî’nin imam İbrahim’in gönderdiği siyah bayrağı açmasıyla yeni bir evreye geçerek fiilen isyan hâlini almıştı.¹⁵⁷

Emevîlerin Horasan valisi Nasr b. Seyyâr çok önceden tehlikenin farkına vararak merkezden yardım talep etmiş ancak Şam ve Irak bölgesindeki problemlerle boğuşan

¹⁵² Hicretin 127. yılında Dahhak b. Kays eş-Şeybânî liderliğinde isyan eden Hâricîler, kontrol altına alınsalar da yeniden toparlanarak isyanlarını sürdürdüler. Halifenin askerleri tarafından etkisiz hâle getirilen Hâricî tehlikesinden sonra Hicaz yeniden Emevîlerin hâkimiyetine girdi. (Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 378-380; Taberî, *Tarih*, VII, s. 393-400.); Emevîlerin yıkılış sürecine Hâricî isyanlarının etkileri için bk. Abd al-Ameer ‘Abd Dixon, “Emevî Dönemi Hâricî İsyânları”, (çev. Hüseyin Doğan), *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, C. 7, S. 1, (2014), s. 155-188.

¹⁵³ Taberî, *Tarih*, VII, s. 371-374; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 5-7.

¹⁵⁴ Apak, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet*, s. 264-265.

¹⁵⁵ Emevî Devleti ülkeyi iki büyük soy ve asabiyet bloğu olan Yemenî-Kaysî taraflarından birinin desteğiyle yönetmeye çalışmışlardı. Bu nedenle iktidar el değiştirdiğinde buna bağlı olarak sistemin mağdurları da değişiyordu. Kabileye dayalı siyaset yönetime hâkim olunca Emevî hilafeti, asabiyet mücadelesinin mekânı hâline gelmekten kurtulamadı. Netice itibarıyla tarafların çekişme ve mücadeleleri hoşnutsuzluklara ve isyanlara nihayetinde ihtilâllere sebep oldu. Mevcut karışıklık ve dağınıklıktan istifade eden Abbâsîler, Emevîlerden memnun olmayan kitleler ile Şia ve mevâlî grupların da desteğini alarak ihtilâle kalkıştılar ve dönemin güçlü muhalefetini temsil eden Yemenîlerin de katkısıyla başarıya ulaştılar. (Apak, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet*, s. 265-266.)

¹⁵⁶ Kabile asabiyetinin Abbâsîlerin ihtilâl sürecine katkıları ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Roberto Marin-Guzman, “Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilâli”, (çev. Ali Aksu-Sena Kaplan), *Sivas, C.Ü.İ.F.D.*, C. 18, S. 1, (2014), s. 257-298.

¹⁵⁷ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, C. 1, s. 32.

idareden yardım görememişti.¹⁵⁸ Dolayısıyla başkentten destek alamayan Emevî birlikleri Ebû Müslim karşısında direnemediler.¹⁵⁹ Elindeki imkânlarla mücadelesini sürdüren Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'ın mağlup olması, kısa bir süre sonra da ölmesi üzerine muhalif hareket batıya doğru ilerleyişini sürdürdü. Horasan'da tutunamayan Emevî birlikleri Irak'a çekilmek zorunda kaldı. Ancak Abbâsî ihtilâl ordusu ilerlemeye devam etti. Sonunda Emevîlerin Irak valisi Yezîd b. Ömer b. Hübeyre'yi de etkisiz hâle getirerek Kûfe'yi ele geçirmeyi başardı. Nihayetinde ihtilâli gerçekleştirenler Ebü'l-Abbâs'a biat ederek Abbâsî Devleti'ni resmen ilan ettiler.¹⁶⁰ Abbâsîler karşısında ağır bir yenilgiye uğrayan Mervân b. Muhammed'in Mısır'da öldürülmesi neticesinde Emevî Devleti resmen son bulmuş oldu.¹⁶¹

¹⁵⁸ Taberî, *Tarih*, VII, s. 355-356; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 33-34.

¹⁵⁹ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 390-391.

¹⁶⁰ Tarihçiler iki devlet arasındaki farkı ortaya koyarken, Arap ırkına dayanması sebebiyle Benî Ümeyye'yi Arap Devleti olarak, Fars, Türk ve Berberî gibi gayr-i Arap unsurları bünyesinde barındırdığı için Benî Abbâsî'yi İslâm Devleti olarak tanımlamaktadır. Emevî halifeleri, gücünü Arap kabile reislerinin rızasından alan bir şeyhe benzetilerek saltanatları maddi güce dayandırılırken, Abbâsîler için devletlerini Allah'a dayandırmak suretiyle saltanatlarına kutsallık mührünü vurdukları yönünde tespitler yapılmıştır. (bk. Ahmet Muhtar el-Abbâdî, *Fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, Beyrut, t.y. (Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye), s. 10, 30.); Abbâsî Devleti'nin iktidara gelmesiyle yaşanan değişiklikler için bk. Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, (çev. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009, s. 111-118.

¹⁶¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", s. 32-34; ayrıca bk. Ali Delice, "Emevî Devleti'nin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülahazalar", s. 299-320; İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, *Emevîler*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s. 94-95; Emevî Devleti'nin yıkılış sebepleri için ayrıca bk. Ahmet Muhtar el-Abbâdî, *Fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, s. 12-16; Clifford Edmund Bosworth, *İslâm Medeniyetleri Tarihi*, (çev. Hande Canlı), İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005, s. 35-37.

BİRİNCİ BÖLÜM

ABBÂSÎ İHTİLÂLİ VE EBÜ'L-ABBÂS ES-SEFFÂH'IN HALİFE SEÇİLMESİ

I. ABBÂSÎ İHTİLÂL HAREKETİNİN TARİHSEL ARKA PLANI

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) amcası Abbâs b. Abdülmuttalib b. Hâşim, Fil Yılından üç yıl önce doğmuş,¹⁶² 32/652-653 yılında vefat etmiştir.¹⁶³ Ölümünden yaklaşık bir asır sonra kurulacak ve adına nispetle Abbâsîler olarak anılacak devleti onun soyundan gelen torunları otuz yıl süren uzun bir propaganda döneminden sonra kurmuşlardır.¹⁶⁴

Mekke'nin zengin tüccarları arasında yer alan Abbâs b. Abdülmuttalib, malî yönden iyi durumda olması sebebiyle cahiliye döneminde Hâşimoğullarının işlerini üstlenmişti.¹⁶⁵ Kabilesinin uhdesinde olan sikâye ve rifâde gibi görevleri yürütmüş Müslüman olduktan sonra da bu görevleri devam ettirmişti.¹⁶⁶ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Akabe'de kendisini destekleyen kişi olarak zikrettiği¹⁶⁷ amcası Abbâs'ın ne zaman Müslüman olduğu hususunda değişik rivayetler mevcuttur. Onun Medine'ye hicretten önce İslâm'ı kabul ettiği¹⁶⁸ bunu gizlediği için kavmiyle birlikte Bedir Savaşı'na katılmak zorunda kaldığı¹⁶⁹ şeklindeki farklı rivayetlere rağmen Abbâs'ın, Mekke'nin fethinden önce Müslüman olduğu yönünde yaygın bir kanaat mevcuttur.¹⁷⁰

Abbâs, Bedir Savaşı'nda esir düşmüş, diğer esirler gibi fidyesini ödeyerek özgür kalmış ve Mekke'ye dönmüştür.¹⁷¹ Mekke'nin fethinde, Huneyn, Tâif ve Tebük'te Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanında yer alan Abbâs, özellikle Huneyn'de Müslümanların toparlanmasında etkin bir rol üstlenmiştir.¹⁷² Yöneticilik arzusu Hz. Peygamber (s.a.v.)

¹⁶² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, s. 5.

¹⁶³ Belâzürî, *Ensâb*, IV, s. 30.

¹⁶⁴ Ahmet Muhtar el-Abbâdî, *Fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, s. 17.

¹⁶⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, s. 29.

¹⁶⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, s. 22-23; Belâzürî, *Ensâb*, IV, s. 23-24.

¹⁶⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, s. 28.

¹⁶⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, s. 9.

¹⁶⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, s. 28; Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, (thk. Şuayb Arnavud), I-XXIII, Beyrut, 1985, II, s. 78.

¹⁷⁰ "Abbâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, C. 1, s. 16.

¹⁷¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, s. 13.

¹⁷² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, s. 16; Belâzürî, *Ensâb*, IV, s. 10.

tarafından her seferinde nezaketle geri çevrilmiş¹⁷³ olan Hz. Abbâs, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şahsında Hâşimoğullarının iktidarda olmasından hoşnut olmuştur. Allah Resûlü'nün (s.a.v.) hastalığı esnasında bu durumun değişmesinden endişe duymuş bu sebeple yeğeni Hz. Ali'yi, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kendisinden sonraki durumla ilgili fikrini öğrenmesi için zorlamıştır. Çünkü o, idarenin Hâşimoğullarında kalması adına harekete geçmek gerektiğini düşünmüştür. Kendisi için halifelik talebinde bulunamadığı için kardeşinin oğlunu öne sürmüştür.¹⁷⁴ Hz. Ali, Resûlullah'ın yetkiyi kendilerine vermemesi durumunda bir daha buna talip olamayacakları düşüncesiyle bu teklife karşı çıkararak amcasının isteğini reddetmiştir.¹⁷⁵ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefat etmesi üzerine, Hz. Abbâs, Hz. Ali'ye biat etmek istemiş ama yeğeni bu hakkı kendilerinden alacak kimsenin olmayacağını söyleyerek geri durmuştur. Korktuklarının başlarına gelmesinden endişe duyduğunu ifade eden Hz. Abbâs, Hz. Ebû Bekir'e biat edilmesinin ardından Hz. Ali'ye¹⁷⁶ “Ben seni niçin ileri sürdüysen sen hep geri durdun. Sana bu olacakları haber vermedim mi?” diyerek kızgınlığını ve hayal kırıklığını dile getirmiştir.¹⁷⁷

Abbâs b. Abdülmuttalib, İslâm'a geç girmesi sebebiyle kendisini ortaya atmamış olsa da Hâşimoğullarının idari taleplerini canlı tutmuş hiç değilse kendisinden sonraki çocuklarının siyaset sahnesinde olmasını hedeflemiştir. Fakat sonuçta Abbâsîler ne Hz. Ebû Bekir ne Hz. Ömer ne de Hz. Osman döneminde istediklerini elde edemediler. Bununla birlikte her üç halife de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) amcası Abbâs'a son derece saygılı davrandı ve ona büyük bir itibar gösterdi. Onunla istişare etmeye önem vererek görüşlerine başvurdu.¹⁷⁸

Hz. Abbâs'ın vefatından sonra Abbâsî ailesinde öne çıkan isim Abdullah b. Abbâs olmuştur. Abdullah, ilk gençlik dönemini Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında Medine'de geçirmiştir. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilafeti esnasında ilmî faaliyetlerle meşgul olan Abdullah, Hz. Osman'ın 35/656 yılında kendisini hac emiri olarak vazifelendirmesi ile devlet bürokrasisinde yer almıştır. Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra halife seçilen Hz.

¹⁷³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, s. 24-25.

¹⁷⁴ Ahmet Muhtar el-Abbâdî, *Fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, s. 18.

¹⁷⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, s. 216; Belâzürî, *Ensâb*, II, s. 239-240.

¹⁷⁶ Hz. Ali Kûfe'de: “Ah! Keşke Abbâs'a itaat etmiş olsaydım. Ah! Keşke Abbâs'a itaat etmiş olsaydım.” diyerek daha sonra pişmanlığını dile getirmiştir. (Belâzürî, *Ensâb*, IV, s. 25.); Hz. Ali seçimin hızla gerçekleşmiş olmasına tepki göstermiş ve bir süre kırgınlığını devam ettirmiş olsa da Hz. Ebû Bekir'e itiraz ederek ortaya çıkmamıştır. (Mustafa Sarıbyık, “İslâm Siyaset Düşüncesinde Hilafet Kurumunun Aşıl原因 Sorunları Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *İ.Ü., Şarkiyat Mecmuası*, S. 23, (2013), s. 173.)

¹⁷⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, s. 217; Belâzürî, *Ensâb*, II, s. 263-265.

¹⁷⁸ Ali Delice, “Abbâsî İhtilâl Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri”, s. 38.

Ali'yi desteklemiş, onunla birlikte Cemel ve Sıffin savaşlarına katılmıştır. Hz. Osman'ın kanını dava etmesinden endişe duyduğu Muâviye'yi Şam valiliğinde bırakması için Hz. Ali'ye tavsiyede bulunmuş ancak sözünü dinletememiştir. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Hakem Olayı'nda Hz. Ali'yi temsil etmesine karşı çıkmıştır. Hâricîleri ikna etmek için üstlendiği görevi yerine getirmek için çok çaba harcamış olsa da istediği sonucu elde edememiştir. Hz. Ali tarafından atandığı Basra valiliğinden, halifeyle anlaşmazlığa¹⁷⁹ düşmesi sebebiyle istifa etmiştir.¹⁸⁰

Abdullah b. Abbâs, siyasî ve sosyal olaylar karşısında itidalini hem Hz. Ali döneminde hem de daha sonraki süreçte muhafaza etmiştir. O, Hz. Hüseyin'in Kûfelilerden aldığı davete olumlu bakmamış, Kûfe'deki Hz. Ali taraftarlarına güvenilemeyeceği gerekçesiyle ona itiraz etmiştir. Mutlaka bir yere gidecekse buranın Yemen olabileceğini aksi takdirde başına tatsız şeyler gelebileceği uyarısında bulunmuştur. Hz. Hüseyin'i Kûfe'ye gitmekten vazgeçirmek istemiş ancak sözünü dinletememiştir.¹⁸¹ Halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'in, Harem-i şerifi kendisine karargâh edinmesine karşı çıkmış ve ona biat etmediği için Tâif'e çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁸²

Müslümanların birlik ve beraberliği için zaman zaman yetkilileri uyanan Abdullah b. Abbâs, kendisine yapılan halifelik tekliflerine ise iltifat etmemiştir. Yetmiş yaşlarında iken Tâif'te vefat eden Abdullah'ın cenaze namazını, Abdullah b. Zübeyr'in baskısından kurtulmak için Tâif'e gelmiş olan Muhammed b. Hanefiyye kıldırmıştır.¹⁸³ Zira o güne kadar Abbâsîler ile Ali evladı, Hâşimoğulları paydasında ortak hareket ettikleri için Alioğulları ile Abbâsoğulları arasında henüz bir ayırım yaşanmamıştı. Abdullah b. Abbâs'ın vefatından sonra Abbâsîlerin liderliğine, oğlu Ali b. Abdullah geçmiştir. İbn Abbâs'ın siyasî olaylar

¹⁷⁹ Abdullah b. Abbâs, hazineyi suistimal ettiğine dair kendisi hakkında yapılan şikâyeti Hz. Ali'nin ciddiye alıp soruşturmasına içerlemiş, aslı olmayan bir konuda teftişe tabi tutulmayı hazmedemeyerek Basra valiliğinden istifa etmiştir. (Taberî, *Tarih*, V, s. 141-142.)

¹⁸⁰ İ. Lütfi Çakan, Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, C. 1, s. 76-77.

¹⁸¹ Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehid edilmesinden sonra Abdullah b. Abbâs'a bir mektup yazarak Abdullah b. Zübeyr'e destek vermediği için teşekkür eden ve kendisine yapmış olduğu biata sadık kalmasını isteyen Yezîd b. Muâviye'ye Abdullah b. Abbâs: "Kılıcımdan hala kanımın damladığını unutmam, bunun intikamı bir gün mutlaka alınacaktır." diyerek tepkisini dile getirmiştir. bk. Mustafa Özkan, "Emevî İktidarının Siyasî İcraatları Karşısında Ulemânın Tavrı", *İstem*, S. 11, (2008), s. 100-103.

¹⁸² Taberî, *Tarih*, V, s. 383-384; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil, fi't-Tarih*, III, s. 399-400; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, s. 496.

¹⁸³ İbn Abdilberr, *el-İstiâb*, (thk. Âdil Mürşid), Ürdün, 2002, (Dâru'l-A'lâm), s. 423-424; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, Beyrut, 2012, (Dâru İbn Hazm), s. 693.

karşısında gösterdiği basiretli tutum Ali b. Abdullah ve evlatları tarafından da devam ettirildiği için Abbâsî daveti, Emevîler döneminde gizli ve planlı bir şekilde sürdürülmüştür.¹⁸⁴

İbn Abbâs'ın en küçük oğlu Ali, Hz. Ali şehid edildiği gün dünyaya geldiği için onun ismini ve künyesini almıştır. Ali b. Abdullah, Hz. Peygamber (s.a.v.) ailesi içinde seçkin bir sima kabul edildiğinden toplum içinde itibar görmüştür. Sahip olduğu konum sebebiyle zamanında dedesi Abbâs'ın sonrasında ise babasının üstlendiği Sikâye ve Rifâde vazifelerini Hâşimoğulları adına o yürütmüştür. Fazilet sahibi kültürlü bir insan olmanın yanı sıra, dindarlığı ile öne çıkmış¹⁸⁵ kendisine namaz ve ibadetinden dolayı “seccâd” lakabı verilmiştir. Dinî samimiyet ve hassasiyetleri toplum tarafından tartışma konusu yapılan Emevî ailesinden ziyade Ali b. Abdullah'ın sırf bu sebeple hilafete daha layık olduğu düşüncesi insanlar arasında yayılmıştır.¹⁸⁶

Ali b. Abdullah, babası İbn Abbâs gibi siyasetten uzak durmaya çalışmış bilhassa ilim ve ibadetle meşgul olmuştur. Bununla beraber Yezîd'in halifeliğini kabul etmemiş Medine halkı ile birlikte Harre Savaş'ında Emevîler'e karşı savaşmıştır. Savaş sonunda Yezîd'e biat etmesi için huzura çıkarılmış ancak biat etmemiştir. Bu tavrına rağmen kendisine kötü muamele edilmemiştir. Ali b. Abdullah, Emevî halifesi Abdülmelik zamanında Şam'a gitmiş¹⁸⁷ ve onun tarafından iyi karşılanmıştır. Ancak Ali, halife Velid döneminde Şam'dan uzaklaştırılmıştır. Bunun üzerine Suriye hac yolu üzerindeki Humeyme'ye yerleşmiş ve burada vefat etmiştir.¹⁸⁸ Dolayısıyla oğlu Muhammed b. Ali tarafından başlatılacak olan Abbâsî ihtilâlinin merkez üssü de bu şehir olmuştur.¹⁸⁹

Abbâsî ihtilâlinin mimarı aynı zamanda davetin planlayıcısı ve organizatörü olarak Ali b. Abdullah'ın oğlu Muhammed b. Ali gösterilir.¹⁹⁰ Babasıyla arasında sadece on dört yaş

¹⁸⁴ Ali Delice, “Abbâsî İhtilâl Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri”, s. 40.

¹⁸⁵ Hakkı Dursun Yıldız, “Ali b. Abdullah b. Abbâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1989, C. 2, s. 380.

¹⁸⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, s. 308; *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, (thk. Abdülaziz ed-Dûri-Abdülcebbar el-Muttalibî), Beyrut, 1971, s. 144-145.

¹⁸⁷ Abdullah b. Abbâs, vefatından önce oğlu Ali'ye, Şam'a Abdülmelik'in yanına gitmesini vasiyet etmiş ve Ümeyyeoğullarının Abd Menâf soyundan olmasını kastederek şöyle demiştir: “Amcamın çocuklarının beni beslemesi, Esed oğullarından (İbn Zübeyr'in soyu) birinin beslemesinden daha hoştur.” (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 55.)

¹⁸⁸ Ahmet Muhtar el-Abbâdî, *Fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, s. 19.

¹⁸⁹ Hakkı Dursun Yıldız, “Ali b. Abdullah b. Abbâs”, s. 380.

¹⁹⁰ Abdülaziz ed-Dûri, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, Beyrut, 1997, s. 22; Abdülaziz Muhammed Lümeylim, *el-Alâkât Beyne'l-Aleviyyîn ve'l-Abbâsîyyîn*, Beyrut, 1993, s. 42.

bulunan ve onun ölümünden kısa bir süre sonra vefat eden Muhammed,¹⁹¹ ihtilâlin hem teorisyeni hem de aksiyoneri olarak kabul edilmiştir.¹⁹² Emevî Devleti'ne karşı isyan hareketi başlatmaya karar veren ve organizasyonunu bu fikir üzerine inşa eden Muhammed b. Ali, kaynaklarda dindar bir kişi olarak tarif edilir.¹⁹³ Kendisi daha babası hayattayken siyasette aktif bir rol üstlenmiş ve ihtilâl fikrini olgunlaştırmıştır. Güçlü bir şahsiyet kabul edilen Muhammed b. Ali¹⁹⁴ zeki ve sağlam görüşlü biri olarak Alioğullarının Emevî Devleti'ne karşı giriştikleri isyan hareketinin sonuçlarını iyi tetkik etmiştir. Onların sonuçsuz girişimlerinden çıkardığı dersler neticesinde amcaoğullarının aksine Abbâsîlerin ihtilâl fikrini gizlilik içerisinde planlamış ve hareketi buna göre tanzim etmiştir.¹⁹⁵

¹⁹¹ Belâzürî, *Ensâb*, IV, s. 97, 107.

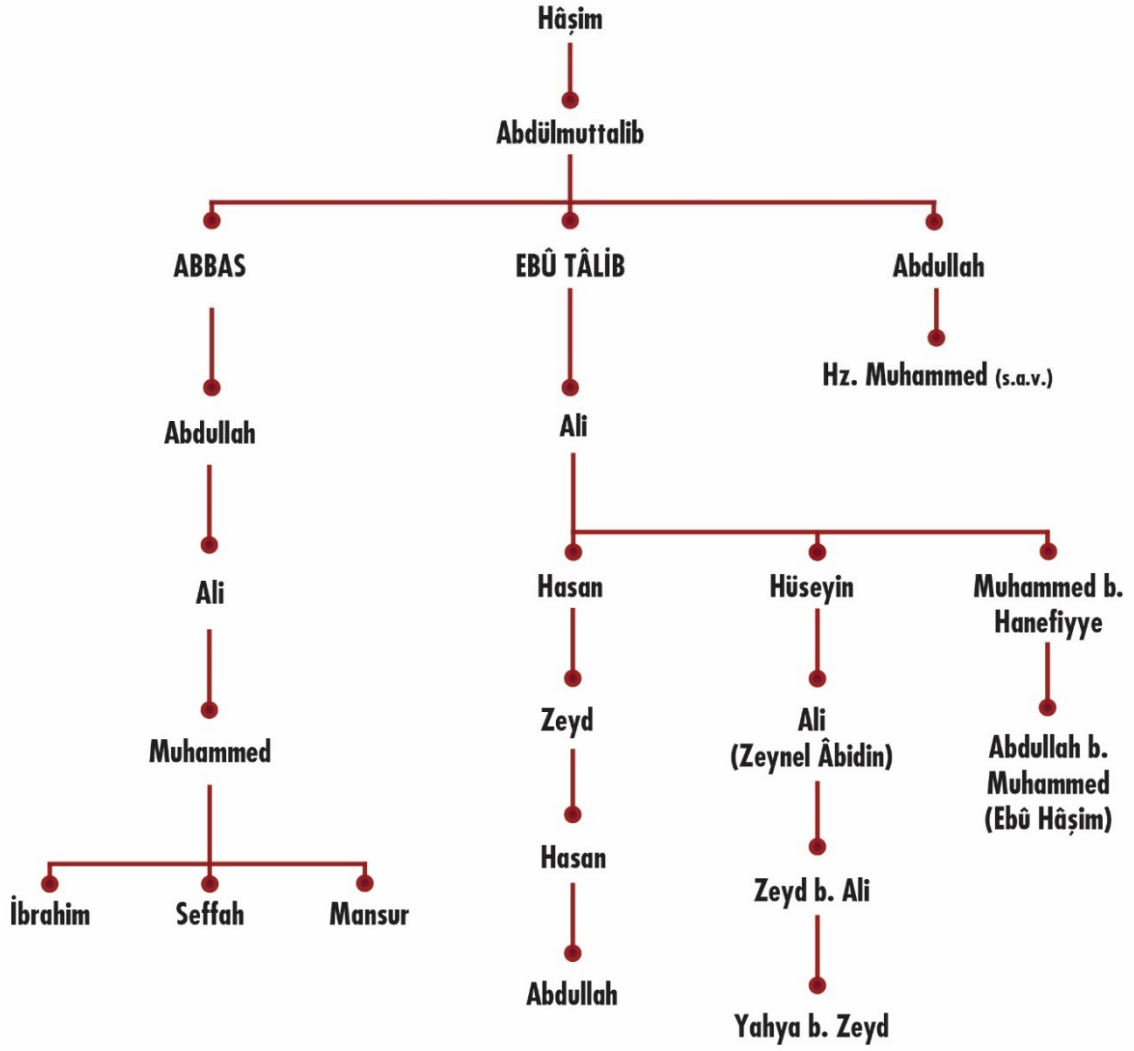
¹⁹² Ahmet Muhtar el-Abbâdî, *Fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, s. 19; Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilâli*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000, s. 23.

¹⁹³ Belâzürî, *Ensâb*, IV, s. 115.

¹⁹⁴ Ahmet Muhtar el-Abbâdî, *Fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, s. 19.

¹⁹⁵ Ali Delice, "Abbâsî İhtilâl Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri", s. 41.

ABBAS OĞULLARI / EBÛ TÂLİB OĞULLARI

1-Hâşimîlerin Abbâs ve Ebû Tâlib kolu

II. İHTİLÂLİN İDEOLOJİK TEMELLERİ

Abbâsîler adına hareket eden Muhammed b. Ali, yaşadığı dönemin sosyal sıkıntılarını iyi tahlil etmiş ve politikalarını bunun üzerine inşa etmişti. Emevî yönetiminin Arap unsurunu önceleyen politikaları sebebiyle toplumun önemli bir kısmını oluşturan mevâlînin ikinci sınıf bir muameleye maruz bırakıldığını, iktidarın sadece kendi yandaşlarının menfaatine uygun hareket ettiğini, hak sahibi diğer Müslümanların iktidarın nimetlerinden istifade edemediğini müşahede etmişti. Sosyolojik durumun motive ettiği Muhammed b. Ali, daha iyi bir idare için iktidarın değişmesi gerektiği düşüncesinden hareketle Abbâsoğullarının yönetim iddiasını Emevî karşıtı unsurları da kullanarak daha ileriye taşımayı bildi. Bilhassa toplumsal kültürün kabile ve soyu önemseyen geleneğini göz önünde bulundurmaya ihmal etmedi. Dolayısıyla Muhammed b. Ali, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ailesi olması hasebiyle, mensubu bulunduğu Hâşimoğullarının halk nezdindeki itibarını kullanarak işe başladı.¹⁹⁶ Bu sebeple Abbâsoğullarının yanına Alioğullarını da katarak ilk başlarda Hâşimoğulları adına hareket ediyormuş izlenimi verdi. Planını adım adım uygulamaya koyan Muhammed b. Ali, ihtilâl düşüncesinin fitilini ateşlerken “er-Rızâ min Âl-i Muhammed”¹⁹⁷ sloganını kullandı.¹⁹⁸ Nihayetinde daha geniş kitleleri ihtilâl hareketine dâhil etmeyi başardı.¹⁹⁹

Hâşimoğullarının, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra ortaya çıkan hilafet meselesinde beklenti içinde olduğu hatta kendilerini bu işte hak sahibi olarak gördükleri aşikârdır.²⁰⁰ Ali b. Ebî Talib'in halifeliği, daha sonra yaşanan siyasî gelişmeler ve bunların neticesi ortaya çıkan Şîî isyanları bu talebin siyasete yansımış şekilleridir.²⁰¹ Hâşimîlerin diğer kolu olan Abbâsîlerin bu süreç içinde Alioğullarının yanında yer aldığı görülmektedir.

¹⁹⁶ Hâşimoğulları kabilesine mensup olan bazı kimselerin karizmatik vasıflara sahip olduğu yönündeki Müslümanlar arasında mevcut olan inanç İranî unsurlardan gelmiş olabileceği gibi Arap düşüncesiyle de uyumaktadır. Bu sebeple Hâşimoğullarının karizmatik liderliğine olan talep Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vefatından sonra başlamış ve Emevîler döneminde de hız kazanmıştır. (bk. Ahmet Bağlıoğlu, “Abbâsî Devleti'nin Oluşum Sürecinde Şîî Hareketler”, s. 95.)

¹⁹⁷ Bu konuyla ilgili bk. M. Bahaüddin Varol, “İslâm Tarihi'nin İlk İki Asrında Ehl-i Beyt'e İdeolojik Yaklaşımlar”, *Marife*, S. 3, (2004), s. 73-92.

¹⁹⁸ Belâzürî, *Ensâb*, IV, s. 110.

¹⁹⁹ Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilâli*, s. 33; Âdem Apak, *İslâm Tarihi* (Abbâsîler Dönemi), 11. Baskı, İstanbul: Ensar, 2017, s. 25.

²⁰⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, s. 216-217; Belâzürî, *Ensâb*, II, s. 263-265; Daha geniş bilgi için bk. Şaban Öz, “İslâm Siyaset Geleneğinde Bir Şâz-Şîî-Sünnî Yol Ayrımında Sakîfe Hâdisesi-”, *İstem*, S. 11, (2008), s. 85-89.

²⁰¹ bk. Nahide Bozkurt, “Alioğullarının Siyasal İktidar İstencinde-Abbâsîler Dönemi-İlk Mücadelesi: Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'nin İsyanı”, *Dinî Araştırmalar*, C. 5, S. 13, (2002), s. 107.

Abbâsîlerin, Ali evladı ile akrabalık bağı Emevî düşmanlığı üzerinden daha sonra da samimi bir şekilde sürmüştür. Ancak Abbâsîler, amcaoğullarının yaşadığı siyasî tecrübeden fazlasıyla istifade etmişlerdir. Zira onlar, ne Hz. Peygamber'in (s.a.v.) akrabası olmanın ne de dinî liderliğin siyasî iktidarı ele geçirmek için yeterli olmadığını görmüşler bunların dışında önemli bir güce sahip olmak gerektiğini de anlamışlardır.²⁰²

Hâşimoğullarının bu iki kolu arasındaki ilişkiler, Ali b. Ebî Talib'in torunu Ebû Hâşim'in imamet hakkını Abbâsoğullarından Muhammed b. Ali'ye devretmesine kadar birlik ve beraberlik içinde devam etmiştir.²⁰³ Özellikle de Muhammed b Hanefiyye'nin²⁰⁴ ailesiyle olan doğal akrabalıklarından dolayı birbirlerini desteklemişlerdir. Ebû Hâşim, liderliği Muhammed b. Ali'ye devrettiğinde Ali b. Abdullah hâlâ hayattaydı. Fakat o, oğlunun siyasî faaliyetlerine müdahil olmamış ve geri planda kalmayı tercih etmiştir. Zaman zaman Emevîler tarafından siyasî bir rakip olarak görülmelerine rağmen Abbâsîlerin Muhammed b. Ali'ye kadar herhangi bir siyasî çıkışları olmamıştır.²⁰⁵

Ebû Hâşim'den²⁰⁶ imameti devralan ve Abbâsoğulları adına faaliyet gösteren Muhammed b Ali, Hâşimiyye²⁰⁷ hareketi içinde tanınmaktaydı. Çünkü o, Ebû Hâşim'in

²⁰² Mehmet Atalan, "Abbâsî Daveti Sürecinde Er-Rızâ bin Âl-i Muhammed Söylemi", s. 184.

²⁰³ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, (çev. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş), I-VI, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991, II, s. 294.

²⁰⁴ Hz. Ali'nin Havle bint Ca'fer el-Hanefiyye isimli hanımından doğan oğlu olan Muhammed b. Hanefiyye, siyasetten uzak durmayı ilke edinmiş olmasına rağmen, Hz. Ali'nin oğlu olması sebebiyle adı siyasî hadiselerde hep yer almıştır. Dönemin büyük âlimleri arasında sayılan İbn Hanefiyye'nin siyaset dışında kalmaya çalışması genellikle dinî sebeplerle izah edilmeye çalışılmış olsa da babası Hz. Ali ve kardeşleri Hasan ve Hüseyin'in başına gelenler onu fazlasıyla etkilemiştir. (Mustafa Öz, "Muhammed b. Hanefiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2005, C. 30, s. 537-538.)

²⁰⁵ Mahmud Şakir, *Hız. Âdem'den Bugüne İslâm Tarihi*, (çev. Ferit Aydın), I-VIII, İstanbul: Kahraman Yayınları, 2004, IV, s. 113-114.

²⁰⁶ Hüseyin b. Ali'nin şehid edilmesinden sonra, Muhammed b. Hanefiyye'ye tâbi olan Şiî fırkalar onun vefatından sonra büyük oğlu Ebû Hâşim'e bağlanmıştır. Özellikle Horasan ve çevresindeki Emevî düşmanı Şiîler onu babasının halefi ve imam olarak kabul etmişlerdir. (Hasan Onat, "Ebû Hâşim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 10, s. 146.)

²⁰⁷ Keysâniyye bünyesinde önemli bir grup olan Hâşimiyye; Muhammed b. Hanefiyye'nin vefatından sonra Ebû Hâşim'i babasının halefi ve imamı olarak kabul etmiştir. Özellikle Horasan ve civarında Emevîlere muhalif pek çok Şiî'nin telakkisine göre hikmet ve sırları bünyesinde toplayan İbnü'l Hanefiyye oğlu Ebû Hâşim'e bütün ilimleri ve sırları öğreterek onu imam tayin etmiştir. Ebû Hâşim vefatına yakın bu imamet hakkını Muhammed b. Ali'ye devretmiştir. Daha önceleri bu gruba dâhil iken sonradan ayrılan ve Muhammed b. Ali'nin dâileri arasında yer alan Abdullah b. Râvendî'ye nispetle Râvendîyye diye anılan Horasan'daki Abbâsî taraftarı aşırı Şiî fırka zaman içinde bütün Abbâsî Şia'sını kapsar hâle gelmiştir. Bu fırkaya göre; Hz. Peygamber, imameti en yakını olması hasebiyle amcası Abbâs'a ve onun çocuklarına bırakmıştır. (Mustafa Öz, "Keysâniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002, C. 25, s. 363.)

yanında büyümüş onun derslerine katılmıştı.²⁰⁸ Muhammed'in, Ebû Hâşim'in talebesi olması hasebiyle aralarında sıkı bir irtibat mevcuttu. Ali b. Abdullah, oğlunu Ebû Hâşim'den ders alması için Medine'ye göndermekle Muhammed'in, Ebû Hâşim'in faaliyetlerine yakından muttali olmasına vesile olmuştu. Zira Ebû Hâşim'in Kûfe'de teşekkül ettiği Hâşimiyye fırkası gizlilik içinde hareket ediyordu. Diğer Şiî fırkalar Emevî iktidarı tarafından keşfedilip liderleri idam edilirken Hâşimiyye gizlilik sebebiyle kontrollerden kurtulmayı başarmıştı. Bu hareket Kûfe ile sınırlı değildi. Nitekim Ebû Hâşim'in yanına Horasan'dan da gelip gidenler bulunmaktaydı.²⁰⁹

Ebû Hâşim'in imamet hakkını Alioğullarına değil de Muhammed b. Ali'ye devretmesinin²¹⁰ nedeni olarak kendisinden sonra yerine geçecek bir oğlu olmayışı²¹¹ ya da Fatıma evladının itikadi çizgisinin kendisinden farklı oluşu²¹² gibi değişik yorumlar yapılmış ve konu izah edilmeye çalışılmıştır. İlk dönem tarihçileri Ebû Hâşim'in Muhammed b. Ali'ye yaptığı bu vasiyeti²¹³ herhangi bir yorumda bulunmaksızın şu şekilde ele almışlardır:

İbn Sa'd (ö.230/845) mezkûr olayı şöyle rivayet eder; Şia'nın sözünü dinlediği Ebû Hâşim, çocuklarıyla birlikte Şam'da iken vefat edeceğini anladı ve Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs'a şöyle vasiyette bulundu: "Bu işin sahibi sensin. Bu hilafet işi senin çocuklarında olacaktır. Şia'yı ona yönlendir."²¹⁴

İbn Kuteybe (ö. 276/889) el-Meârif'inde Ebû Hâşim'in imameti Muhammed b. Ali'ye bırakmasını yukarıdaki ifadelerle benzer şekilde zikreder. Rivayete göre, Ebû Hâşim Muhammed b. Ali'ye vasiyette bulunarak şöyle dedi: "Sen ve çocukların bu işin sahibisiniz. Şia'yı ona yönlendir."²¹⁵

Belâzürî'nin (ö.279/892) Ensâb'ında mevzu daha detaylı bir şekilde şöyle anlatılmaktadır; Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed b. el Hanefiyye beraberinde Şia'dan

²⁰⁸ Atalan, "Abbâsî Daveti Sürecinde Er-Rızâ bin Âl-i Muhammed Söylemi", s. 184-185.

²⁰⁹ İbrahim Sarıçam, *Emevî-Hâşimi İlişkileri*, 1. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 367.

²¹⁰ Bu devir işinin uydurma bir rivayet olduğunu iddia eden Wellhausen'e göre bu vasiyet hakkındaki haberlerde bir doğru taraf bulunmaktadır. O da Abbâsîlerin Hâşimiyye'yi kazanmak gayesiyle Ebû Hâşim'e bağlanmış olmalarıdır. (Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 239.)

²¹¹ *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 177.

²¹² Daha geniş bilgi için bk. Mehmet Atalan, "Alioğullarının İç Çekişmeleri", *Elazığ, F.Ü.İ.F.D.*, C. 14, S. 2, (2009), s. 66.

²¹³ Ebû Hâşim'in vasiyetinde hak iddia eden dinî ve siyasî fırka ve gruplar hakkında daha geniş bilgi için bk. Faruk Ömer, "Abbâsîlerin Siyasî Emellerinin Tarihi Kökleri", (çev. Cem Zorlu), *Konya, S.Ü.İ.F.D.*, S. 13, (2002), s. 194-197.

²¹⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, s. 322.

²¹⁵ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, (thk. Servet Ukkâşe), Mısır, t.y., (Dâru'l-Meârif), s. 217.

birkaç kişi olduğu halde 96/714-715 yılında Süleyman b. Abdülmelik'in huzuruna çıktı. Ancak onun zekâsından ve konuşmasından tedirgin olan Süleyman, yanından ayrılan Ebû Hâşim'e hizmet etmesi için bir rehber gönderdi. Rehber onları gidecekleri yoldan uzaklaştırarak bir çadırın yanına götürdü. Burada onları öldürmek için hazır bekleyen bir bedevi vardı. Çok susamış olan Ebû Hâşim o bedeviden su istedi. Bedevi içine zehir koyduğu sütü ona ikram etti. Ebû Hâşim bir süre sonra hastalandı ve Humeyme'de bulunan Muhammed b. Ali'nin yanına gitti. Daha sonra da onun yanında vefat etti. Vefat ederken ona vasiyette bulunarak Şia'nın sevk ve idaresi için onu görevlendirdi.²¹⁶

Belâzürî'nin *Ensâb*'ındaki ikinci rivayet de benzer şekildedir. Ebû Hâşim, hilafeti kastederek Muhammed b. Ali'ye "Bu iş senin işindir. Bunu önce sen daha sonra çocukların üstleneceksiniz."²¹⁷ şeklinde vasiyette bulunmuştur. Aynı eserde zikredilen üçüncü rivayette ise Ebû Hâşim, Muhammed'e şöyle demektedir: "Ey amcamın oğlu! Şüphesiz biz imametin bizim olacağını zannediyorduk. Artık şüphe kalmamış ve net bir şekilde anlaşılmıştır ki, imam babam değil." Bunları söyledikten sonra Muhammed b. Ali'ye Şia taraftarlarının isimlerini ve kendisine ait belgeleri vererek imamet görevini ona bırakmıştır.²¹⁸

Ya'kûbî'nin (ö.292/905) *Tarih*'inde geçen rivayet, Belâzürî'de anlatılanlarla paralellik arz etmektedir. Şöyle ki: "Ebû Hâşim, zehri içtikten sonra 'Beni amcamın oğlu Muhammed b. Ali'nin yanına götürün.' dedi. Onu hemen Humeyme'de bulunan Muhammed'in yanına götürdüler. Ebû Hâşim onun yanına varınca 'Ey amcaoğlu! Ben öleceğim. Babamın bana yapmış olduğu şu vasiyetle sana geldim. Bu vasiyette, emrin (hilafetin) sana ve oğullarına geçeceği bildirilmektedir. Artık zamanı ve alameti gelmiştir. Onun için çalışmanız gerekmez' dedi."²¹⁹

Taberî'de de (ö.310/923) aynı olay farklı üslup ve kelimelerle zikredilmektedir. Şam'a gelen Ebû Hâşim, Muhammed b. Ali ile karşılaştığında ona şöyle der: "Ey amcamın oğlu! Benim bildiğim gizli bir bilgiyi sana aktaracağım. Ancak onu hiç kimseye asla söylemeyeceksin. İnsanların beklenti içinde olduğu halifelik işi sizindir."²²⁰ İbn

²¹⁶ Belâzürî, *Ensâb*, III, s. 467.

²¹⁷ Belâzürî, *Ensâb*, III, s. 466.

²¹⁸ Belâzürî, *Ensâb*, III, s. 468.

²¹⁹ Ya'kûbî, *Tarih*, II, s. 356-357.

²²⁰ Taberî, *Tarih*, VII, s. 421.

Abdirabbih'in (ö.327/939) el-Ikdü'l-Ferîd'inde de yukarıda geçen rivayetlere benzer ifadeler yer almaktadır.²²¹

Ebû Hâşim'in imamet hakkını Muhammed b. Ali'ye devretmesinden sonra Abbâsîler, Âl-i beyt desteğini cezbetmek için propaganda çalışmalarına başladılar. “er-Rızâ min Âl-i Muhammed” söylemi, Ali taraftarlarının pek çoğunun memnuniyetini sağlamada etkiliydi.²²² Üstelik Hâşimiyye'nin ana fırkası Ebû Hâşim'in tüm imamlık haklarını akrabası Abbâsîlere vasiyet ettiğine inandığı için Muhammed b. Ali'yi imamlık varisi olarak kabul etmişti. Bu vesileyle Abbâsîler, Hâşimiyye'yi ve onun propaganda organizasyonunu miras yoluyla almış oldular.²²³

Abbâsîler, Emevîleri yıkmaya yönelik hedeflerini gerçekleştirirken yardımına ihtiyaç duydukları Şîî muhalefetini rengine bakmaksızın kullandılar. Hakkın haksızlığa karşı mücadelesi şeklinde takdim ettikleri davalarında Ali evladı adına hareket ettikleri izlenimini verdiler. Özellikle Horasan'daki aşırı, hatta sapkın fikirlere sahip Şîî gruplara doğrudan müdahale etmediler. Zira başlarda gücünden istifade edebilecekleri Şîa'nın diğer kısımlarını reddetmemeleri icap ediyordu. Abbâsîler adına o bölgede faaliyet gösteren sapkın görüşlere sahip Hidaş²²⁴ lakaplı dâî de bu sebeple ancak ölümünden sonra dava dışı addedilmiştir.²²⁵

Abbâsî davetinin Horasan'daki faaliyetleri, Hidaş'ın davet ettiği görüşler Abbâsî davetinin aşırı bir yönüne işaret etmektedir. Ancak bu yön, Emevî idaresinden rahatsız olan her bir taraftarı davete kazandırmak isteğinde olan Abbâsî devriminin ortaya koyduğu birçok veçhesinden sadece birisidir. Abbâsî daveti bunu yaparken insanları cezbedecek inançlar içeren mesajlar veriyordu. Fakat devlet kurulup iktidar ele geçirildikten sonra, Abbâsîler, Allah'ın kitabına ve Peygamber'in sünnetine uyma arzu ve kararlılığı²²⁶ içinde olduklarını

²²¹ İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, (thk. Abdülmecid et-Terhîni), I-IX, Beyrut, 1983, V, s. 218-220.

²²² Mehmet Atalan, “Abbâsî Daveti Sürecinde Er-Rızâ bin Âl-i Muhammed Söylemi”, s. 188.

²²³ Farhad Daftary, “Emevîler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler”, (çev. Mehmet Atalan), *Kelam Araştırmaları*, C. 4, S. 2, (2006), s. 144.

²²⁴ Asıl ismi Ammâr b. Yezîd olan ve 100/729 yılında Horasan'da Abbâsî davetine öncülük etmesi için gönderilen Hidaş, Hürremiyye'ye ait aşırı öğretileri ortaya atınca imam Muhammed b. Ali tarafından reddedilmiştir. (Farhad Daftary, “Emevîler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler”, s. 144.); daha geniş bilgi için bk. Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilâli*, s. 47-52.

²²⁵ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 245.

²²⁶ Abbâsî Devleti'nin dinî veçhesi ile ilgili bk. Ahmet Muhtar el-Abbâdî, *Fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtumî*, s. 30-31.

göstermek ve yeni sisteme desteklerini sağlamak adına fakih ve hadisçilere yaklaşıyordu.²²⁷ Böylece onlar devrim esnasında kendilerine yardım eden aşırı gruplardan uzaklaşmış oldular. Nitekim Abbâsîler, Ebû Hâşim'in vasiyetinin yeni şartlar ve içinde buldukları pozisyon için artık uygun olmadığını farkındaydı. Çünkü bu vasiyet siyasî açıdan hilafet haklarını Alioğullarına borçlu olduğunu ortaya koyarken itakadi açıdan davetin köklerinin aşırı Keysâniyye ve Hâşimiyye teşkilatlarına dayandığı ayıbını ifşa ediyordu. Yeni sistemleri için fukaha ve halkın desteğine ihtiyaç duyan Abbâsîler, Ebû Hâşim ve onun aşırı teşkilatları ile bağlarını koparma yoluna gittiler. Bu amaçla iktidar dışında bıraktıkları yandaşlarını ve yol arkadaşlarını cezalandırmaktan çekinmediler. Abbâsîler sonraki adım olarak hilafet davalarını dayandıracakları yeni bir esas ortaya koydular. Bu temel Resûllullah'ın (s.a.v.) vefat ederken amcası Abbâs'ı varis olarak bırakmasına dayanıyordu. Böylelikle Abbâs'ın soyundan gelen çocuklar Hz. Peygamber'in (s.a.v.) doğal varisleri oluyorlardı.²²⁸

Abbâsîlerin meşruiyetlerini dayandırdıkları yeni tezlerinin tezahürlerini ilk halife Seffâh'ın Kûfe'de yapmış olduğu konuşmada görmek mümkündür. Seffâh kendisine bey'at etmek için bekleyenlere hitap ederken Resûllullah'ın (s.a.v.) soyundan gelmiş olmalarına vurgu yapmış, ayetlerden deliller getirerek hilafet haklarını buna bağlamıştır.²²⁹

Abbâsîlerin, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra insanlar içinde hilafete en layık olanların kendileri olduğunu iddia etmeleri Hâşimiler arasındaki bölünmeyi kristalize etti. Öyle ki Hâşimoğulları çoktan iktidardaki Abbâsîler ile muhalefetteki Ali evladı olarak ikiye ayrılmıştı. Nitekim Abbâsîlerin ikinci halifesi Mansur, iktidarlarını kabul etmeyerek Alioğulları adına isyan eden Muhammed en-Nefsü'z Zekiyye'ye yazdığı mektupta, onun argümanlarını boşa çıkartacak ve kendi haklarını ortaya koyacak ifadelerle şöyle demektedir: "... *Mektubunu okudum. Kadınların yakınlığı ile fazla övünecek olursan ayak*

²²⁷ Abbâsîler iktidarlarının dinî görünüşünü ortaya koyarak halkın sevgisini korumaya gayret ettiler. Başlangıçta din adamlarını ve fakihleri hoş tutmaları, dinî kaidelere saygı konusunda ısrarcı olmaları bu gayretin neticesidir. Konuyla alakalı bir Arap tarihçisi şöyle demektedir. "Bu hanedan dinî ve dünyevî kudretin birleştirildiği bir siyaset ile dünyayı idare etti; insanların iyileri ve dindarları dinî hislerle, diğerleri ise korku ile onlara itaat ediyordu." (Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 119.)

²²⁸ Faruk Ömer, "Abbâsîlerin Siyasî Emellerinin Tarihi Kökleri" s. 203-204; Farhad Daftary, "Emevîler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler", s. 145; Clifford Edmund Bosworth, *İslâm Medeniyetleri Tarihi*, s. 40.

²²⁹ "... Allah'a hamdolsun bizi takva ehli olmakla şereflendirdi. Resûllullah'ın akrabası ve yakınları olarak bizi korudu. Babalarımız vesilesiyle bizi Resûllullah'ın soyundan getirdi... **'Bilin ki ganimet olarak aldığımız herhangi bir şeyin beşte biri mutlaka Allah'a, Peygamber'e ve onun yakınlarına, yetimlere yoksullara ve yolcuya aittir.'** (Enfâl, 8/41). Yüce Allah bizim üstünlüğümüzü mü'minlere bildirdi..." (Taberî, *Tarih*, VII, s. 425; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 63.)

takımını ve kötülüğe koşanları yoldan çıkarmış olursun. Allah kadınları amcalar ve babalar gibi tutmamıştır. Amcayı ise baba mesabesinde kılmıştır. ...Resûlullah'tan sonra sikâye görevi Abdülmuttaliboğullarından sadece Abbâs'ta kaldı. Resûlullah'a o varis olmuştur. Cahiliye ve İslâmiyet sonrası geride kalan her türlü şerefe Abbâs varis olmuştur. Dolayısıyla bu şerefi kendi evlatlarına miras olarak bırakmıştır."²³⁰

Abbâsîlere davetlerini daha geniş kitlelere duyurma noktasında dinî ve siyasî meşruiyet temin eden Ebû Hâşim'in vasiyeti, içinden geçilen süreç açısından bakıldığında Abbâsoğulları için bir zorunluluk olarak telakki edilebilir. Dolayısıyla Abbâsîler, Emevî yönetimine muhalif gruplar arasından mümkün olabilecek en fazla taraftarı kazanmak gayesiyle ellerine geçen bu imkânı kullanmışlardır. Devrimin başarılı olmasından sonra ise hareket noktası olarak belirledikleri görüşlerinden vazgeçerek hilafet haklarını Abbâs'ın Resûlullah'ın (s.a.v.) amcası ve varisi olması iddiası üzerine kurmuşlardır.²³¹

III. İHTİLÂLİN DAVET MERKEZLERİ

Ebû Hâşim'den imâmet görevini alan Muhammed b. Ali, Şia taraftarlarına şöyle bir konuşma yapmıştı: "Onun ölümü sebebiyle üzüntüye düştüyseniz bilmenizi isterim ki ben bu iş için onun tarafından seçildim. Ebû Hâşim, beni ve sizleri imamet işini gerçekleştirmemiz için toplamıştı. Sizlerin bilmediğiniz pek çok şeyi ondan öğrendim. Gerçekleştirmek için büyük çaba harcadığınız bu işi muhafaza edin. Faydalı ve gerekli yerlerde kullanmak dışında dilinize sahip çıkın. Sıkıntılar karşısında sabırlı olun ki güçlü olasınız. Şayet bu söylediklerime dikkat ederseniz sizler benim Şiam, (taraftarım) hayattayken de öldükten sonra da en değerli, has adamlarım olursunuz." Ebû Hâşim taraftarları imamlarının isteği doğrultusunda Muhammed b. Ali'ye itaat etmişler onun emir ve direktiflerini almaya hazır olduklarını beyan etmişlerdi.²³²

Muhammed b. Ali'nin Abbâsîler adına başlatacağı propaganda faaliyetlerini hangi şekilde yürütüleceğinin ipuçlarını bu konuşmanın satır aralarında bulmak mümkündür. Nitekim bağlılık, gizlilik ve gayret esaslarına yapmış olduğu vurgu onun organizasyona şekil verirken nelelere dikkat edeceğini haber vermektedir. Nihai hedefini "er-Rızâ min Âl-i Muhammed" sloganı ardına gizlemesi, faaliyet üssü olarak, ikamet ettiği Humeyme dışında

²³⁰ Taberî, *Tarih*, VII, s. 568-571; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 153-155; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 360-362.

²³¹ Faruk Ömer, "Abbâsîlerin Siyasî Emellerinin Tarihi Kökleri" s. 205-210.

²³² *Ahbâru 'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 189.

Kûfe ve Horasan şehirlerini tayin etmesi, hilafete giden yolda atılmış kararlı adımlar olarak telakki edilmelidir.

A. HUMEYME

Abdullah b. Abbâs, yaşadığı dönemin siyasî olaylarının dışında kalmayı tercih etmiş, vefatından önce de oğlu Ali'ye, Şam'a, Abdülmelik b. Mervân'ın yanına gitmesini vasiyet etmiştir. Bunu tavsiye ederken onu harekete geçiren saik, asabiyet duygusu olmuştur. Nitekim o, Esedoğulları soyundan olan İbn Zübeyr yerine Ümeyyeli olan Abdülmelik'i kendilerine daha yakın gördüğünü oğluna haber vermiştir.²³³ Babasının vasiyetine uyan Ali b. Abdullah, Emevî halifesi Abdülmelik zamanında Şam'a gitmiş²³⁴ ve onun tarafından iyi karşılanmıştır.²³⁵ Ancak Ali b. Abdullah'ın halife nezdindeki bu itibarı Velid döneminde devam etmemiştir. Abdülmelik'ten sonra hilafet makamına geçen Velid, Ali'ye iyi davranmadığı gibi onu dövdürmüştür. Bunun sebeplerinden biri Abdülmelik'in boşamış olduğu Lübâbe bnt. Abdullah b. Cafer ile Ali'nin evlenmiş olmasıdır.²³⁶ Ali b. Abdullah'ın Velid'in hışmına uğramasının sebeplerinden birisi de, onun hilafetin kendi oğullarına geçeceğini iddia etmesi ve bu söylediklerinin halifenin kulağına gitmesidir. Velid bu yüzden "Ali b. Abdullah yalancının biridir." duyurusu eşliğinde onun, alenen dövülmesini emretmiştir.²³⁷

Ali b. Abdullah ve ailesi daha sonra Velid b. Abdülmelik tarafından Şam'dan uzaklaştırarak Humeyme'ye gönderilmiştir.²³⁸ Suriye hac yolu üzerindeki Humeyme'ye göçmek zorunda kalan Abbâsîler, Emevî Devleti'nin yıkılışına kadar burada yaşamışlardır. Hilafeti üstlenen Süleyman b. Abdülmelik zamanında Şam'a tekrar iade edilmişler fakat Ali b. Abdullah Humeyme'de kalmayı tercih etmiştir.²³⁹

Abbâsoğullarının yerleştiği Humeyme, coğrafi bakımdan Dımaşk'a oldukça yakın, diğer şehirlerle pek irtibatı olmayan küçük bir kasabaydı. Bununla birlikte Suriye hac yolu üzerinde olması hasebiyle önemli bir noktada bulunuyordu.²⁴⁰ Emevî halifesi Velid b.

²³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 55.

²³⁴ Ali b. Abdullah'ın, halife nezdindeki itibarını Şamlıların kıskanmasından ve bir huzursuzluk çıkmasından endişe ettiği için Şam yerine Humeyme'ye yerleştiği de rivayet edilir. (*Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 154.)

²³⁵ Belâzürî, *Ensâb*, IV, s. 70, 99-100.

²³⁶ *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 138; Belâzürî, *Ensâb*, IV, s. 70, 101-104.

²³⁷ *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 139; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yan*, (thk. İhsan Abbâs), I-VIII, Beyrut, t.y. (Dâru Sâdır), III, s. 275.

²³⁸ *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 150; Belâzürî, *Ensâb*, IV, s. 104.

²³⁹ Belâzürî, *Ensâb*, IV, s. 104.

²⁴⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, s. 307.

Abdûlmelik, Şam'da Belka bölgesinde yer alan Humeyme'ye yerleşen Ali'ye geniş bir arazi vermişti. Ali b. Abdullah da zamanla bu küçük kasabayı Abbâsoğullarının faaliyet merkezi hâline getirmişti. Abbâsî ihtilâlinin lideri kabul edilen Muhammed b. Ali de babasının açtığı yoldan yürüyerek ihtilâlin idare ve organizasyonunu buradan yönetecekti.²⁴¹

Humeyme'nin Dımaşk merkeze olan yakınlığı, Ali b. Abdullah'ın Emevîler'le barış içinde yaşamayı esas alan sakin kişiliğiyle birleştiğinde bu küçük kasaba, hiç kimse için muhalif bir hareketin merkezi olma şüphesi taşııyordu. Diğer taraftan Emevî idaresi münzevi bir hayat süren Ali b. Abdullah'ı Abbâsîlerin lideri olarak kabul ettiği için, oğlu Muhammed'in geri planda yaptıkları dikkat çekmiyordu. Zira Ali b. Abdullah'ın aksine oğlu Muhammed b. Ali siyasette daha aktif bir rol üstlenmiş, Ebû Hâşim'in vasiyetiyle birlikte gelişen olayları Abbâsîler lehine kullanmış, faaliyetlerini sakin ve gözlerden uzak Humeyme'de gizlilik içinde yürütmüştü. Üstelik kullandığı slogan ve kurduğu dâilik sistemi ile imamın ismine ulaşılmasına imkân bırakmayan Muhammed, kendisiyle görüşmek için gelenlerle de Humeyme'nin konumundan istifadeyle rahatça buluşabiliyordu. Nitekim burası Hac güzergâhı üzerinde bulunduğundan hac yolculuğu süsü verilmiş buluşmalar esnasında talimat ve emirlerini dikkat çekmeden gerekli yerlere ulaştırılabiliyordu.²⁴²

Ali b. Abdullah 118/736 yılında Humeyme'de vefat ettiğinde²⁴³ Abbâsî propagandası Kûfe ve Horasan'da yayılmıştı. Çünkü Abbâsî hareketinin planlayıcısı Muhammed b. Ali, faaliyetlerini yürüttüğü Humeyme ile asıl faaliyet alanı olarak seçtiği Horasan arasında bağlantıyı sağlaması için Kûfe'yi ihtilâlin üçüncü merkezi olarak belirlemişti.

B. KÛFE

Kûfe şehri, Medâin'in fethinden (16/637) sonra Hz. Ömer'in emriyle inşa edildi.²⁴⁴ Bâbil harabelerinin güneyinde Fırat'ın batı kenarında olup Hîre'nin 5 km kuzeyinde askerî bir karargâh olarak kurulmuştu.²⁴⁵ Bunu gerekli kılan sebeplerin başında yörenin rutubetli iklimi geliyordu. Fetih sonrasında Medâin'e yerleşmiş olan Arapların olumsuz iklim koşulları sebebiyle sağlığı bozuldu ve hayvanları da zarar gördü. Sa'd b. Ebî Vakkas'ın

²⁴¹ Mahmud Şakir, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslâm Tarihi*, IV, s. 157; Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilâli*, s. 35.

²⁴² Ali Delice, "Abbâsî İhtilâl Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri", s. 48-49.

²⁴³ Taberî, *Tarih*, VII, s. 111.

²⁴⁴ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 387; Taberî, *Tarih*, IV, s. 50; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, s. 252; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, s. 491.

²⁴⁵ Casim Avcı, "Kûfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmalar Merkezi (İSAM), 2002, C. 26, s. 339.

durumu halifeye bildirmesi üzerine Hz. Ömer, ondan Arapların yaşayabileceği iklime uygun bir yer bulmasını istedi.²⁴⁶ Bu talimata göre hareket eden Sa'd b. Ebî Vakkas, Araplar ve develeri için uygun fiziki şartları hâiz Kûfe şehrini inşa etti.²⁴⁷ Kazvîni'ye göre Kûfe, Müslümanların Basra'dan iki yıl sonra inşa ettiği meşhur bir şehirdir.²⁴⁸

Valilik görevini üstlenmiş olan Sa'd b. Ebî Vakkas, halifenin emriyle, Yemenli kabileleri şehrin doğusuna, Kuzey Araplarını ise batı kısmına yerleştirmişti. Nizarîlerin daha çok diğer ordugâh şehir olan Basra'yı tercih etmeleri sebebiyle, Kûfe'de Yemenli kabilelerin hâkimiyetinden söz etmek mümkündür. Başlangıçta şehirde yaşayan Yemenlilerin sayısının 12.000, Nizarîlerin 8.000 olduğu dikkate alınır, bu tespitin doğruluğu teyid edilmiş olur.²⁴⁹

Zaman içinde giderek zenginleşen Kûfe'nin zenginliğinden istifade etmek isteyen mevâlinin, Hristiyan ve Yahudi unsurların da şehre katılması ile kozmopolit bir hâl alan Kûfe, ilk devir İslâm tarihi olaylarında birçok siyasî olaya sahne olmuştur.²⁵⁰ Çok fazla etnik çeşitliliğe ev sahipliği yapması sebebiyle Kûfe şehri, siyaseten yönetilmesi en zor şehirlerin başında yer almıştır. Her fırsatta idarecilerinden memnun olmadıkları bahanesi ile vali değişikliği talepleri yüzünden Hz. Osman en fazla idareci değişikliğini bu şehirde yapmak zorunda kalmıştı.²⁵¹

Özellikle Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci döneminde başlayan iç karışıklıkları fırsat bilen Kûfe ileri gelenleri yönetime muhalif bir tutum içine girince, Hz. Osman kendilerini Şam'a²⁵² sürgün etmişti. Ancak halifenin bu tedbiri de işe yaramamış, kendisini ölüme götüren muhasaraya Kûfelilerin katılmasına engel olamamıştı. Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra hilafeti üstlenen Hz. Ali'ye destek veren Kûfe halkı Cemel ve Sıffin savaşlarında onun yanında yer aldı. Hz. Ali de Cemel sonrasında başkenti Medine'den Kûfe şehrine taşıdı. Ancak Sıffin'de tahkimi kabul etmesini bahane ederek Hz. Ali'yi terk eden Kûfeliler, Hâricî bir fırkanın doğuşunu gerçekleştirmiş oldular. Hz. Ali'nin şehid

²⁴⁶ Hz. Ömer, Sa'd'a yazdığı mektupta bu yer için şöyle diyordu: "Selman ve Huzeife'yi öncü olarak gönder. Onlar hem kara, hem deniz havasını taşıyan bir yer seçsinler. Benimle sizin aranızda ne bir deniz olsun, ne de bir köprü bulunsun." (Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 388; Taberî, *Tarih*, IV, s. 41; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 372.)

²⁴⁷ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 388-389; Taberî, *Tarih*, IV, s. 41; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, s. 372; Kûfe şehri ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Sevgi Badur, "Kûfe'nin Sosyal ve Kültürel Yapısına Genel Bir Bakış", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 4, (2016), s. 129-162.

²⁴⁸ Kazvîni, *Âsâru'-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, t.y., (Dâru-Sâdır), s. 250.

²⁴⁹ Apak, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet*, s. 209-210.

²⁵⁰ Avcı, "Kûfe", *DİA*, C. 26, s. 340.

²⁵¹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi), s. 207.

²⁵² Hz. Osman Şam valisi Muâviye'ye gelenlerle ilgili olarak şu notu göndermişti: "Sanki fitne için yaratılmış olan bazı kimseler sana geliyor. Onların fitne çıkarmasını önle." (Taberî, *Tarih*, IV, s. 318-319.)

edilmesinin ardından, isyan eden Hâricîlerle Muâviye'nin mücadelesi yüzünden Kûfe hareketli günler yaşadı. Muâviye'nin ölümü üzerine oğlu Yezîd'e biat etmeyen şehir halkı Hz. Hüseyin'e mektup ve elçiler göndererek kendisini halife yapma isteğiyle Kûfe'ye davet ettiler.²⁵³

Yapmış oldukları davete rağmen Kûfeliler, Yezîd ile giriştiği mücadelesinde Hz. Hüseyin'e yardım etmeyerek şehid olmaya giden yolda onu yalnız bıraktılar. Kûfe, Emevîler'e karşı hilafet mücadelesi yürüten Abdullah b. Zübeyr'i bir süre için desteklediyse de Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye adına hareket eden Muhtar es-Sekafi Kûfe'de isyan çıkartarak şehri ele geçirdi. Emevî ordularına direnen bu oluşum, Abdullah b. Zübeyr'in karşısında duramadı. Birkaç yıl sonra Abdülmelik b. Mervân'ın Kûfe'yi ele geçirmesi ile birlikte şehirde Emevî hâkimiyeti yeniden tesis edildi. Ancak Kûfe şehri, isyan merkezi olma özelliğini, Emevî valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi'nin sert yönetim tedbirlerine rağmen sürdürmeye devam etti.²⁵⁴

Abbâsî oluşumu için üs görevi yapacak merkezlerden biri olarak seçilmesinde şüphesiz Kûfe'nin bu tarihi konumunun da etkisi olmuştur. Zira Hz. Ali zamanında başkentlik yapmış ve Ali taraftarlığıyla meşhur olmuş olan Kûfe, Emevîler döneminde pek çok Şîî isyanına ev sahipliği yapmıştı.²⁵⁵ Nitekim tarihi süreç içerisinde tıpkı Hâricîler gibi şehir halkı da Emevî düşmanı olarak anıldılar. Bununla birlikte Muhammed b. Ali, Kûfe'yi eylem merkezi olarak seçmedi. Burasını idare merkezi Humeyme ile hareket merkezi Horasan arasında bağlantıyı sağlayacak bir köprü olarak kullandı. Çünkü Muhammed b. Ali, siyasî geçmişi sebebiyle Kûfe şehrinin kendi oluşumları için faydadan ziyade zarar getireceği kanaatine sahipti. Emevî Devleti'nin gözü sürekli Kûfe üzerinde olduğundan dikkat çekmeden hareket etmek son derece güçtü. Üstelik Alioğullarının ileri gelenlerinin cesetleri üzerinde başarıya ulaşmaları zordu. Başarı kazanılması durumunda ehl-i beyt adına yürütülen davete Ali evladından bir imamın layık görülmesi riski de mevcuttu. Dolayısıyla Muhammed b. Ali, Kûfe'nin Abbâsî davetinin merkezi olamayacağından hareketle burasının sadece bağlantı noktası olarak kullanılmasına karar verdi.²⁵⁶

Kûfe, eylem merkezi olmasa da Humeyme ile Horasan arasında önemli bir köprü vazifesi gördü. Nitekim Horasan'da bulunan dâiler Humeyme'deki imamlarla doğrudan

²⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, s. 381; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, s. 476-477.

²⁵⁴ Avcı, "Kûfe", *DİA*, C. 26, s. 341-342.

²⁵⁵ Muhammed b. Ali, propaganda yapılacak bölgeleri tarif ederken taraftarlarına şöyle demiştir: "...Kûfe ehline gelince onlar Ali evladına meyillidirler." (Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 109.)

²⁵⁶ Ali Delice, "Abbâsî İhtilâl Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri", s. 49-50.

görüsemiyordu. Bu ayrıcalık baş dâi konumundaki Kûfeli görevlilere tahsis edilmişti. Ayrıca Horasan dâilerinin işleri de Kûfe'den yürütülmekteydi. Bu kritik görev için Muhammed b. Ali tarafından seçilen Meysere, Horasan-Humeyme hattında irtibatı sağlayan ilk kişi olmuştur. Daha sonra bu önemli görevi sırasıyla Bükeyr b. Mahân ve Ebû Seleme el-Hallâl başarıyla yürütmüştür.²⁵⁷ Öyle ki gizlilik içerisinde yürütülen Abbâsî davetinin bağlantı merkezi olma özelliğini koruyan Kûfe 132/749 yılına gelindiğinde Seffâh'a ilk Abbâsî halifesi sıfatıyla biat edilmesine ev sahipliği yapan şehir ünvanını haiz olacaktır.

C. HORASAN

Farsça “Hur” (güneş) ve “âsân” (doğan) kelimelerinin birleşmesinden meydana gelen Horasan ismi, güneşin doğduğu yer manasına gelmektedir. Irak'tan başlayan sınırları Hind, Toharistan, Gazne, Sicistan ve Kirman'a kadar uzanan geniş bir alanı kapsar. Horasan'ın asıl önemli kentleri ise Nişabur, Belh, Herat ve Merv şehirleridir.²⁵⁸ Horasan yeryüzünün en güzel, en mamur ve en bereketli yerlerinden biridir. Yaratılış bakımından güzel, akıllı ve güçlü olan halkının çoğunluğu ise dindar ve ilme düşkündür.²⁵⁹ İşlerini sağlam yapan ahâli iyi bineklere, güzel silahlara, zırhlara ve elbiselere sahiptir. Horasanlılar ticaret erbabı oldukları kadar ilim ve fıkıh ehlidirler.²⁶⁰ Genel olarak Fars unsurunun yoğun olduğu bölgenin doğu kısımlarında daha çok Türkler bulunmaktadır.²⁶¹ Bununla birlikte Horasan göç ve istila yolları üzerinde bir kavşak konumunda olduğundan farklı ırklardan oluşan bir nüfusa sahip olmuştur. Buraya yerleşen ilk Müslümanlar bölgeyi fethetmek üzere Irak'tan özellikle Basra'dan gelen Arap askerleriydi.²⁶²

Bölgenin fethi Hz. Ömer'in son dönemi ile Hz. Osman dönemlerinde başlamışsa da, bölgeye planlı Arap göçleri Muâviye zamanında gerçekleşmiştir. Basra ve Kûfe'deki siyasî gerilimleri azaltmak ve muhalefeti zayıflatmak düşüncesiyle hareket eden idare her iki

²⁵⁷ Ünal Kılıç, “Ebû Seleme el-Hallâl ve Abbâsî Devleti'nin Kuruluşundaki Rolü”, *Sivas, C.Ü.İ.F.D.*, S. 3, (1999), s. 514-515.

²⁵⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, s. 350; Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, s. 361; Horasan bölgesinin bu şehirleri ile ilgili daha geniş bilgi için bk. İbn Havkal, *Kitâbü Süreti'l-Arz*, Beyrut, 1996, s. 361-370.

²⁵⁹ Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, s. 361.

²⁶⁰ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Buldân*, (thk. Yusuf Hadi), Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996, s. 605.

²⁶¹ M. Bahaüddin Varol, “İlk Dönem İslâm Siyâsî Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesinin Yeri ve Önemi”, *Konya, S.Ü.İ.F.D.*, S. 18, (2004) s. 120.

²⁶² Osman Çetin, “Horasan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 18, s. 235; Horasan ile ilgili daha geniş bilgi için ayrıca bk. Sebahattin Samur, “İslâm Coğrafyacılarına Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu”, *bilimname*, C. 9, S. 3, (2005), s. 89-104.

şehirden çok sayıdaki insanı Horasan'a göndermiştir. Bölgeye ilk yerleşenlerin Basra ve Kûfeli olması, neticede iki şehir arasındaki kabile rekabetinin Horasan'a taşınmasını da beraberinde getirmiştir. Bölge Basralılar eliyle fethedildiğinden, Horasan kabileleri arasında Adnânî kökenli Mudar ve Rebia çoğunluğa sahipti. Nizarî olan iki kabileden Mudar, Rebia'ya üstün bir konumdaydı. Bu sebeple nüfus dengelerini kendi lehine değiştirmek isteyen Rebialılar, Yemenî kökenli Ezd kabilesi ile ittifaklarını -Basra'da olduğu gibi- burada da sürdürmüşlerdi.²⁶³

Arap kabileleri arasındaki asabiyet mücadelesi böylelikle yeni fethedilen doğu bölgesine, aynıyla taşınmış oluyordu. Emevîlerin ilk dönemlerinden başlayarak Horasan toprakları Mudar ile Ezd-Rebia ittifakı arasında cereyan eden asabiyet²⁶⁴ kavgalarına sahne olacaktı. Yezîd b. Muâviye'nin ölümünden sonraki çalkantılı süreçte Horasan valilerinin değişikliği takip edildiğinde bu iki akım kabile çekişmesine dayalı üstünlük mücadelesinden başka bir şeye tesadüf edilmez. Bu kavgada asabiyete dayalı iktidarın uç örneklerini bulmak bile mümkündür. Nitekim Mudar'ın Kays koluna mensup İbn Hâzim'in kendi kabilesini diğer Mudarî kabile Temim'e üstün tutması Mudarîleri kendi içinde bir ihtilafa sürüklemiştir. Abdülmelik'in Horasan'da hâkimiyeti sağlamasında etkili bir rol üstlenen Temimliler, İbn Hâzim'in etkisiz hâle getirilmesiyle rahat bir nefes almayı beklerken, bu kez kendi içlerinde düştükleri rekabete yenildiler.²⁶⁵ Arapların bu kanlı ihtilafları onların bölgedeki gücünü tükettiği için Irak valisi Haccâc, Horasan'daki Mudar hâkimiyetini Yemenliler ile dengelemek adına 78/697 yılında Ezd'li Mühelleb b Ebî Sufra'yı vali tayin etmiştir.²⁶⁶

Yemenli vali tercihiyle sağlamaya çalıştığı kabile dengesi daha sonra Yemen kefesini tehlikeli hâle getirince Haccâc bu kez zayıf bir kabileye mensup²⁶⁷ İbn Kuteybe'yi vali

²⁶³ Apak, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet*, s. 209-210; Delice, "Abbâsî İhtilâl Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri", s. 50.

²⁶⁴ Emevî yönetiminin asabiyet olgusuna yaklaşımı için bk. Yusuf Işş, "Emevî Yönetimine Genel Bir Bakış", s. 180-182.

²⁶⁵ İbn Hâzim'in kim tarafından öldürüldüğü tartışması sebebiyle Temim'in iki alt kabilesi arasında yaşanan çatışma, Mudar asabiyetine zarar verecek boyuta ulaşınca Abdülmelik, bölgeye Kureyşli bir vali atamak zorunda kaldı. (Taberî, *Tarih*, VI, s. 199.)

²⁶⁶ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 583-586; Taberî, *Tarih*, VI, s. 199; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 188; ayrıca bk. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 200-203; Apak, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet*, s. 286-289.

²⁶⁷ Kuteybe, zayıf ve parçalanmış Bahile kabilesine mensuptu. Kayslılara dâhil gibi gözüke de büyük kabile gruplarının dışında kalan bu kabilenin hangi tarafa dâhil olduğu pek belli değildi. Dolayısıyla Kuteybe'nin güçlü bir kabileye dayanmıyor olması onu mevcut iktidara bağlayan en güçlü amillerden birisiydi. (Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 204.)

olarak Horasan'a atadı.²⁶⁸ Böylece Haccâc, arkasında güçlü bir kabile desteği olmadığı için onun merkezî hükümete dayanmak zorunda kalacağını hesaplıyordu. Neticede bu atama bölgedeki Ezd-Rebia ittifakından oluşan Yemenî üstünlüğü sona erdirmiş oluyordu. İbn Kuteybe, Arap nüfuzunu ve iktidarını kendi zamanına kadar olandan çok daha etkili bir şekilde sınırların ötesine taşıdı. Fakat Emevî halifesi I. Mervân'ın vefatı üzerine yönetimi devralan Süleyman'ın kendisinin halifeliğini engellemeye çalışan Haccâc ve taraftarlarına duyduğu nefret, İbn Kuteybe'yi şeref ve iktidarının zirvesindeyken gözden düşürdü. İbn Kuteybe'nin, 96/714-715 yılında Süleyman b. Abdümelik'e karşı başarısız isyan girişimi ve sonrasındaki gelişmeler, bölgedeki kabile çekişmeleri ve asabiyet mücadelesine yeni ve karmaşık bir boyut kattı.²⁶⁹ Zira idarenin değişmesi devamlılığa mani olmanın yanı sıra, gücü eline geçireni aceleci bir istismara sevk ediyordu. Bu durum sadece Horasan'a has bir tutum olmamakla birlikte, en cür'etkar biçimde bu topraklarda sergileniyordu.²⁷⁰

Horasan'da Yemenî-Rebia ittifakı ile Mudarîler arasındaki kavga, Emevî mensubu siyasî aktörlerin ve onların tercihlerinin değişmesine bağlı olarak münavebeli bir üstünlükle sürüp gitmiştir. Bu durum bir taraftan Emevî halifelerinin hâkimiyetini azaltırken diğer taraftan Müslümanların Mâverâünnehir'deki kontrolünü akamete uğrattıyordu. Bunun dışında bölge Emevî aleyhtarı faaliyetlerin merkez üssü olma konumuna gelmişti. Öyle ki Süleyman b. Kesîr ve adamları daha 111/729 yılında Horasan'a gelmiş Abbâsîler adına Emevî aleyhtarı faaliyetlere başlamışlardı. Emevîlerin son valisi Nasr b. Seyyâr'ın büyümekte olan tehlikeyi fark edip tedbir almaya çalışması ise nafileydi. Zira bu iki kabile bloğu arasındaki savaş, Abbâsî propagandasını büyük bir maharetle yürüten Ebû Müslim el-Horasânî'nin işini kolaylaştıracak şekilde büyümeye devam ediyordu.²⁷¹

Yemen ve Mudar arasında yaşanan kabile asabiyeti Horasan'da yani orta İran çöllerinin kuzeydoğusundaki topraklarda yoğun bir şekilde yaşandığından Abbâsî daveti bu bölgede faaliyetleri için uygun bir zemin bulmuştu. Özellikle Kahtânîlere karşı faal bir hoşnutsuzluğun hüküm sürmesi²⁷² Horasan'daki Emevî karşıtı Yemenîleri Abbâsîlere

²⁶⁸ Taberî, *Tarih*, VI, s. 424; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 241.

²⁶⁹ Taberî, *Tarih*, VI, s. 506-512; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 293-298; bk. Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 209-211; Apak, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet*, s. 289; Emevîlerin Horasan yönetimi ve sonuçları ile ilgili ayrıca bk. Gerald R. Hawting, "Emevî Halifeliğinin Yıkılışı", (çev. Hüseyin Doğan), *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 13, S. 2, (2013), s. 244-249.

²⁷⁰ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 213-214.

²⁷¹ Çetin, "Horasan", *DİA*, C. 18, s. 236.

²⁷² Marshall G.S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, (çev. Heyet), I-III, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995, I, s. 226.

yaklaştırmıştı. Ebû Müslim'in Abbâsî hareketi adına attığı adımları kolaylaştıran en önemli amillerden biri Arap kabileleri arasındaki bu mücadele olmuştur. Bölgedeki Emevî otoritesinin zayıflamasına sebep olan çekişmeler Ebû Müslim'e Abbâsî daveti adına hareket serbestliği sağlamıştı.²⁷³

Asabiye dayalı çekişmelerin temin ettiği uygun ortamın yanısıra Abbâsî daveti için Horasan'ı önemli kılan başka hususiyetler de mevcuttu. Çünkü Horasanlılar iktidar değişikliği vaad eden çağrıyı benimseyip başarıya ulaştırabilecek hasletlere sahiptiler. Nitekim Kahtabe b. Şebîb Horasanlılar hakkında: "Muhammed b. Ali, bana Şiamızın ancak Horasan ehli olduğunu haber verdi. Biz ancak onlardan yardım görürüz, onlar da ancak bizimle zafere ulaşırlar. Horasan'dan yetmiş bin meşhur kılıç çıkar. Onların kalpleri sert ve demir gibidir."²⁷⁴ şeklinde tespitler yaparak onların hususiyetlerine dikkat çekmiştir. Meziyet sahibi olan Horasanlılar, Emevîler tarafından ortadan kaldırılan hükümlerinin intikamını alma arzusuna sahiptiler. Çünkü onlar kendilerine nispetle daha basit bir kültüre sahip Arapların seviyesinde görülmeyerek mevâlî konumuna düşürülmüştü.²⁷⁵ Onları eski konumlarına yükseltecek her türlü değişim ve oluşuma açıklardı.²⁷⁶

Horasanlıların lider arayışını iyi değerlendiren Muhammed b. Ali, faaliyet alanı olarak davetlerine meyilli olan bu bölgeyi tercih etti.²⁷⁷ Dâilerine propaganda yapacakları yerlerin özelliklerini sıralarken söyledikleri, bu tercihi rastgele yapmadığının en açık göstergesidir. Nitekim o, propaganda yapacak olanlara davet sahasındaki eğilimlerini şöyle tavsif etmektedir: "Kûfe ve çevresi Alioğullarına bağlıdır. Basra ve çevresi Osman taraftarıdır. Onlar 'Allah'ın maktul kulu ol. Katil kulu olma' inancıyla hadiselere müdahil olmamayı tercih ederler. Cezîre bölgesinde ise Hıristiyan ahlakına sahip Harûrî Hâricîleri bulunur. Suriyeliler Ebû Süfyan ailesini tanımak ve Mervânoğullarına itaatten başka bir şey bilmezler. Bize olan düşmanlıkları kökleşmiştir. Mekke ve Medine'ye gelince orası Ebû Bekir ve Ömer'in yolunu takip etmektedir. Fakat sizin asıl ehemmiyet vermeniz gereken yer Horasan'dır. Zira orada pek çok insan bulunmaktadır. Orada bozulmamış gönüller, heva ve hevesin bölmediği, inançların parçalamadığı bomboş kalpler vardır. Farklı inançlar onların zihinleri meşgul etmemiştir. Fesad onların kalbinde yer bulamamıştır. Kabile hılfı ve aşiret

²⁷³ Adnan Demircan, *Arap Mevâlî İlişkisi*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1996, s. 179.

²⁷⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, s. 353.

²⁷⁵ Arapların üstünlük iddialarına karşılık ortaya çıkan Şuûbiye hareketi için bk. Âdem Apak, "Şuûbiye Hareketinin Tarihi Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye", *İstem*, S. 12, (2008), s. 17-51.

²⁷⁶ Mehmet Atalan, "Abbâsî Daveti Sürecinde Er-Rızâ bin Âl-i Muhammed Söylemi", s. 186.

²⁷⁷ Ali Aksu, "Abbâsî İhtilâl Hareketinde Etnik Grupların Rolü", *İstem*, S. 12, (2008), s. 54.

asabiyeti gibi Araplar'ın istek ve meyilleri onlarda yoktur. Aynı zamanda güçlü pazuları olan gür sesli bir orduya sahiptirler.”²⁷⁸

Daha önce ideolojik isyanların çıkmadığı bir coğrafya olma özelliğini hâiz Horasan'da, herhangi bir aile veya kabilenin tekelinde olmaksızın Âl-i Muhammed sevgisi yerleşmiş bulunuyordu. Bu sebeple Muhammed b. Ali, Ebû Hâşim'den teslim aldığı Hâşimiyye teşkilatını taraftarlarının yoğunlukta bulunduğu Kûfe yerine Horasan'da kuvvetlendirmeyi tercih etti.²⁷⁹ Çünkü Horasan'da daha az hayalperest hayranlar ehl-i beyt için daha yararlı taraftarlar mevcuttu. Bu sebeple Horasan'ın savaşçı halkı, mahir propagandacılar sayesinde kazanılmış ve ihtilâlin başarıya ulaşmasında Abbâsoğullarının çıkarlarına hizmet etmeleri sağlanmıştır.²⁸⁰

Ehl-i beyte ilgi duyan mevâlînin merkezi konumundaki Horasan'da, yönetimin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) soyuna ait olduğu düşüncesi hâkim olduğundan, onların hakkını gasp eden Emevîlere karşı bir düşmanlık sözkonusuydu. Bu yüzden Horasanlılar, Hz. Peygamber (s.a.v.) ailesi adına hareket eden Abbâsîleri desteklediler.²⁸¹ Çünkü onlara göre Hz. Hüseyin ile III. Yezd-gerd'in kızı Şehrbânû'nun evlenmesi neticesinde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) nesli ile kutsallık atfettikleri Sâsânî imparatorlarının soyu birleşmişti. Dolayısıyla onlar hem Peygamber hem de Sasanî hanedanının neslindendiler.²⁸² Bu iki özelliği birlikte taşıdıkları için İranlılara göre, krallık tacını taşıma hakkına sadece Ali evladı sahiptir. İranlıların Şia'ya verdiği desteğin arkasındaki bu fikri kullanmayı en iyi bilen Abbâsîler olmuştur.²⁸³

Horasanlılar, siyasî bakımdan destekledikleri Abbâsîlerin gelir dağılımındaki adaletsizliği gidereceği ümidini de taşıyorlardı. Çünkü İran halkı gerek Emevî idarecileri gerekse dihanlar tarafından ağır bir şekilde vergilendirilmişlerdi. İnsanların çoğunun çiftçi olduğu bölgede devletin temel gelir kaynağı toprağa dayanıyordu. Müslümanlar buraları

²⁷⁸ Belâzürî, *Ensâb*, IV, s. 108-109; *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 206-207; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 604-605.

²⁷⁹ Mehmet Atalan, “Abbâsî Daveti Sürecinde Ammâr b. Yezîd” *Dinî Araştırmalar*, C. 8, S. 22, (2005), s. 289.

²⁸⁰ Vloten, *Emevî Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şîâ ve Mesîh Akîdeleri Üzerine Araştırmalar*, s. 64; Horasan halkı için “Horasan Allah'ın ok mahfazasıdır. Allah bir kavme öfkelendiği zaman Horasanlıları o mahfazadan çıkarıp onların üzerine atar.” şeklinde bir tanımlama da yapılmıştır. (bk. İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 601.)

²⁸¹ Horasanlılar Abbâsî halifeleri için dâlik yapmış ehl-i davet bir halk olmanın yanısıra devletin de yardımcısı olmuştur. (İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 603.)

²⁸² T.W. Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1982, s. 212.

²⁸³ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, II, s. 299; İranlıların Şia'ya verdiği destekle ilgili ayrıca bk. Fatih Topaloğlu, “Şia'da Mehdi İncancının Oluşumda Fars Kültürünün Etkisi”, *e-makâlat Mezhep Araştırmaları*, C. 7, S. 2, (2012), s. 109-148.

fethettiğinde Sâsânîler devrindeki vergi sistemini aynı şekilde devam ettirdiler. Ancak Araplar denetleme yetersizliği sebebiyle vergi toplama işini İran aristokratları olan dihkanlara bıraktılar. Fakat ilerleyen süreçte İslâm'a girişlerle birlikte cizye vergisi gelirleri düşmeye başlayınca, dihkanlar bu açığı kişisel vergileri yükselterek çözmeye çalıştı. Diğer taraftan İslâm'a dahil olanların Müslüman olmayanlar kadar faydalı olmadığı düşüncesiyle din değiştirmenin önüne de geçilmeye çalışıldı. Horasan halkının kendisini bu ağır durumdan kurtarabilmesinin tek bir yolu kalmıştı. Abbâsîler de onlara bekledikleri bu fırsatı devrim vaad ederek sunmuştu.²⁸⁴

IV. İHTİLÂLİN AŞAMALARI

Hz. Abbâs gibi oğulları da Ali ve evlatları hayattayken kendileri adına halifelik iddialarının olamayacağını bilincindeydiler. Bununla birlikte onların siyâsî faaliyetlerini yakından takip ettiler. Üstelik Hz. Ali'nin diğer oğlu İbn Hanefiyye'nin Hasan ve Hüseyin'e kırgın olmasını bir fırsata çevirerek kendi yanlarına çekmesini bildiler. Hz. Hüseyin'in şehid edilmesinden sonra sessiz kalmayı tercih eden, tahriklere rağmen Kûfe'de herhangi bir kalkışmaya tevessül etmeyen İbn Hanefiyye vefatından önce (81/700) taraftarlarına oğlu Ebû Hâşim'i vasiyet etti. Ebû Hâşim babasının aksine daha aktif bir siyaset takip etmiştir. Hz. Fatıma soyundan gelen Ali evladı ile miras üzerinden kavga etmekten çekinmemiştir. Alioğulları arasındaki bu ayrışma Şia'nın da farklılaşmasını beraberinde getirmiştir. Zira Şia'nın bir kısmı halifeliğin kıyamete kadar Hz. Fatıma evladına ait olduğunu iddia ederken, büyük bir çoğunluğu İbn Hanefiyye'nin imam olduğundan hareketle oğlu Ebû Hâşim'in yanında yer almıştır. Ebû Hâşim'in büyük bir gizlilik içerisinde örgütlediği Şîî hareketi, öğrencisi ve akrabası Muhammed b. Ali'ye devretmesiyle birlikte Abbâsîler yeni bir aktör olarak siyaset sahnesindeki yerlerini almışlardır. Abbâsîler, Ali evladına insanların beslediği aşırı sevgiyi görmüş ve hilafet faaliyetlerini bu perdenin arkasına gizleyerek davalarını sürdürmüşlerdir.²⁸⁵

²⁸⁴ Roberto Marin Guzman, "Orta Asya ve Horasan'da Abbâsî İhtilâli: Vergi, İhtida ve Dini Grupların İhtilâlin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir Değerlendirme", (çev. Mustafa Demirci), *İstem*, S. 12, (2008), s. 259-264.

²⁸⁵ İsa Doğan, "Hicri I. ve II. Asırlarda Muhtelif Yönleriyle Abbâsî Hareketi", *Samsun, O.M.Ü.İ.F.D.*, S. 8, (1996), s. 31-34.

A. GİZLİ DAVET DÖNEMİ

Ebû Hâşim'in Muhammed b. Ali'ye yapmış olduğu vasiyetin gerçek ya da uydurma olduğu şeklinde farklı bir takım iddialar²⁸⁶ ortaya atılmış olsa da Abbâsoğullarının, hilafetteki haklarını savunmak için bu vasiyete dayandıkları aşikârdır.²⁸⁷ Ebû Hâşim'in imameti Abbâsîlere devretmiş olduğu kabul edilse bile bu, Alioğullarının tamamının onların tarafında olduğu ve hilafet iddialarından vazgeçtiği anlamına gelmemektedir. Nitekim Abbâsî davetinin devam ettiği yıllarda Emevî Devleti'ne karşı gerçekleştirilen Şîi isyanları bu tezi doğrulamaktadır.²⁸⁸ Bununla birlikte Muhammed b. Ali, Şîilerin tamamından değilse bile Ebû Hâşim'in taraftarlarından o kadar istifade etmiştir ki siyâsî faaliyetlerini onların desteğiyle gerçekleştirmiştir. Irak ve Horasan'a gönderdiği propagandacılarını yine onlar arasından seçmiştir. Dolayısıyla sağlam ve gerçekçi bir ihtilâl programı hazırlamış olan Muhammed b. Ali, Humeyme'ye gelerek taziyelerini ve kendisine bağlılıklarını bildiren Ebû Hâşim taraftarlarına, uyacakları kuralları açıklayan bir yazı vermiş böylece onları kendi davaları için görevlendirmiştir.²⁸⁹

Muhammed b. Ali, son derece akıllı, zeki ve siyaset bilen bir şahıs olarak daha önceden haberdar olduğu Hâşimî düzeni kısa sürede güçlü bir teşkilat hâline getirdi. O, Ali evladının ani kararlarla ve yeterli hazırlık yapmadan Emevîlere karşı ayaklandıklarını ve sonuçta öldürüldüklerini düşünüyordu. Bu sonuçsuz girişimlerden dersler çıkaran Muhammed b. Ali yürüttüğü hareket için bir takım prensipler tespit etti. Davetini Ebû Hâşim'in hazırlamış olduğu zemine oturttuğu için onların gizlilik prensibini devam ettiren bir siyaseti tercih etti. Nitekim Ebû Hâşim, imâmîti ona devrederken bu işin aralarında bir sır olarak kalmasını istemiş, bunu kimseye söylememesini tembih etmiştir.²⁹⁰

Ebû Hâşim'in bu uyarılarını Abbâsî hareketi için vazgeçilmez bir kural olarak belirleyen Muhammed b. Ali, isim vermeksizin insanları ehl-i beyt adına çağırın bir dâilîk

²⁸⁶ Ebû Hâşim'in imameti devretmesiyle ilgili farklı görüşler için bk. Abdülaziz Muhammed Lümeylim, *el-Alâkât Beyne'l-Aleviyyîn ve'l-Abbâsiyyîn*, s. 45-51; Ahmet Muhtar el-Abbâdî, *Fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtumî*, s. 20-21; Ali Delice, "Abbâsî İhtilâl Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri", s. 42-47; Hüseyin Güneş, "Ebû Hâşim Abdullah'ın Siyâsî Etkinliği", *İstem*, S. 18, (2011), s. 278-283.

²⁸⁷ Ahmet Muhtar el-Abbâdî, *Fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtumî*, s. 20; Ethem Ruhi Fığlalı, "Şîiliğin Doğuşu ve Gelişmesi", *Tarihte ve Günümüzde Şîilik Sempozyum Metni*, İstanbul: İSAV, 1993, s. 41.

²⁸⁸ Zeyd b. Ali ve oğlu Yahya b. Zeyd tarafından gerçekleşen isyanlar için bk. Belâzürî, *Ensâb*, III, s. 427-451, 453-458; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 443-446, 471-472.

²⁸⁹ İbrahim Sarıçam, *Emevî-Haşimi İlişkileri*, s. 369-371.

²⁹⁰ Taberî, *Tarih*, VII, s. 421; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 322.

sistemi kurdu.²⁹¹ Davasını Şîî zemin üzerine kurduğu için her hangi bir karışıklığa meydan vermeden onu büyütebilmek adına davetin sloganını “er-Rızâ min Âl-i Muhammed” olarak tayin etti. Böylece o amcasının oğulları Ali evladını kızdırmamış ve taraftarlar arasında birliği temin etmiş olacaktı. Diğer taraftan imamın isminin gizlenmiş olması davanın devamlılığı açısından da önem arz ediyordu. Zira kendisi ölür veya öldürülürse hareket zayıflamayacak ve bitmeyecekti. Gizlilik bir nevi, geride kalanlara mücadeleyi sürdürme imkânı sağlayan bir fırsata dönüşecekti.²⁹²

Muhammed b. Ali, “er-Rızâ min Âl-i Muhammed” sloganının ardına gizlediği esas gayesini gerçekleştirmek için dört bir yana davetçiler gönderdi. Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz idaresinin sertlikten uzak tavrını fırsat olarak değerlendiren Muhammed b. Ali, Hicretin yüzüncü yılında²⁹³ Meysere’yi Irak’a, Muhammed b. Huneys, Ebû İkrime b. Serrâc ve Hayyan el-Attar’ı propaganda için Horasan’a gönderdi.²⁹⁴ Horasan’a gidenler davetlerine olumlu cevap verenlerin mektuplarını Meysere’ye verdiler. Meysere de bu mektupları Muhammed b. Ali’ye gönderdi. Horasan’a gönderilen teşkilattan Ebû İkrime b. Serrâc, Muhammed b. Ali için on iki nakîb seçti. Bu isimler şunlardır:

- 1-Süleyman b. Kesîr el-Huzâî
- 2-Ebû Ali Mûsâ b. Ka’b et-Temîmî
- 3-Mâlik b. el-Heysem el-Huzâî
- 4-Ebû Nasr el-Kâsım b. Mücâşi et-Temîmî
- 5-Lâhız b. Kurayz et-Temîmî
- 6-Îsâ b. A’yen el-Huzâî (mevla)
- 7-Amr b. A’yen el-Huzâî (mevla)
- 8-Kahtabe b. Şebîb et-Tâî
- 9-Şibl b. Tuhman er-Rib’i Şeybânî (mevla)
- 10-İmran b. İsmail b. Ebü’n-Necm (mevla)
- 11-Hâlid b. İbrahim b. Ebî Dâvûd b. ez-Zühelî

²⁹¹ Ehl-i beyt kavramıyla ilgili daha geniş bilgi için bk. Zeki Duman, “Kur’ân-ı Kerim’de Ehl-i Beyt”, *Kayseri, E.Ü.İ.F.D.*, S. 11, (2001) s. 37-58.

²⁹² Abdülaziz Muhammed Lümeylim, *el-Alâkât Beyne ’l-Aleviyyîn ve ’l-Abbâsîyyîn*, s. 42; İsa Doğan, “Hicri I. ve II. Asırlarda Muhtelif Yönleriyle Abbâsî Hareketi” s. 34-35.

²⁹³ Abbâsî davetini şekillendiren Muhammed b. Ali’nin, hareketin geleceği ile ilgili şöyle söylediği rivayet edilir: “Bizim hilafete gelmemiz için üç vakit vardır: Zorbanın (Yezîd) ölümü, yüzyılın başı ve Afrika’daki afet ve kıtlıktır. O zaman davetçiler bizi çağıracaktır. Sonra yardımcılarımız atlarıyla doğudan görünüp batıdan çıkacaktır.” (Belâzürî, *Ensâbü ’l-Eşrâf*, IV, s. 110; Süyûtî, *Târîhu ’l-Hulefâ*, s. 204.)

²⁹⁴ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, II, s. 296.

12-Talha b. Zureyk el-Ağleb b. Salim (mevla)²⁹⁵

İhtilâl hareketi için mevâlinin yoğun olarak yaşadığı Horasan bölgesi tercih edilmiş olsa da seçilen nakîblerin çoğunun Arap olduğu görülür. Bu sonuçtan yola çıkarak ihtilâlin Arap unsuruna dayandığı iddiası ortaya atıldığı gibi dâilerin bir kısmının mevâlden olmasından hareketle Fârisî etkisi üzerinde de durulmuştur.²⁹⁶ Ancak isimlerden hareketle yapılan yorumların sağlıklı bir değerlendirme ortaya koyması pek mümkün değildir. Zira Horasan'ın çeşitli şehirlerine yerleşmiş olan Araplar, Farşlılarla öylesine kaynaşmışlardır ki onlar artık bir arada yaşayan bir belde halkı olmuşlardır. Dolayısıyla ihtilali başarıya ulaştıran güç, irkî bir temelden ziyade muhtelif menfaat gruplarının ittifakı olmuştur.²⁹⁷

Zikri geçen on iki nakîb dışında onlardan emir alan yetmiş dâi (propagandacı) daha seçildi.²⁹⁸ Muhammed b. Ali, tüm bu seçilmiş olanlara nasıl davranmaları gerektiği konusunda örnek olacak bir mektup gönderdi.²⁹⁹ Yapılan seçimlerde nakîblerin sayısının on iki, dâilerin ise yetmiş kişi olmasındaki hikmet bizzat Kur'ân'a ve sünnete dayandırılmıştır.³⁰⁰ Böylelikle Abbâsîler daha işin başında, Kur'ân ve sünnetten uzaklaşmakla itham ettikleri Emevîlerden farklı olduklarını sembolik düzeyde de olsa ispatlamış görünmektedir.

Abbâsî davetini gizlilik esası üzerine oturtan Muhammed b. Ali, daha uzun soluklu, geniş kitleleri içine alacak temel prensipler belirleyerek daveti devamlı canlı tutmuştur. Emevî zulmünden bunalmış halkın, Hz. Peygamber (s.a.v.) ailesinden adil bir yönetici beklentisine “er-Rızâ min Âl-i Muhammed” çağrısı ile karşılık vermiştir.³⁰¹ O, Emevîlerin toplumsal eşitliği zedeleyen tutumu, özellikle mevâlîye karşı takip ettiği siyaset sebebiyle halk arasında ortaya çıkan adalet talebine cevap verecek bir anlayış geliştirmiştir. Bu sebeple

²⁹⁵ *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 216-217; İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, (thk. Eliza Lichtenstadter), Beyrut, t.y., (Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde), s. 465; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 158; Taberî, *Tarih*, VI, s. 562; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 322.

²⁹⁶ Mahmud Şakir, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslâm Tarihi*, IV, s. 163-165; Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilâli*, s. 42-43.

²⁹⁷ Ali Aksu, “Abbâsî İhtilâl Hareketinde Etnik Grupların Rolü”, s. 59.

²⁹⁸ Bu yetmiş dâinin isimleri için bk. *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 221-222.

²⁹⁹ Belâzürî, *Ensâb*, IV, s. 110; Taberî, *Tarih*, VI, s. 562; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 321-322; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 668-669.

³⁰⁰ “Andolsun, Allah İsrailoğullarından sağlam söz almıştı. Onlardan on iki temsilci-başkan seçmiştik...” (Mâide, 5/12); “Mûsâ kavminden, belirlediğimiz yere gitmek için yetmiş adam seçti...” (A'raf, 7/155); Bunun dışında Evs ve Hazrec'ten yetmiş kişinin Hz. Peygamberle görüşmesine ve bunlardan on ikisinin nakîb seçilmesine atıfla sünnetten de delil getirilir. (*Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 215-216.)

³⁰¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 158; Taberî, *Tarih*, VI, s. 562; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 322

Arap olanlarla olmayanlar arasında eşitliğe vurgu yapan bir dil kullanmaları yönünde davetçilerini uyarmıştır.³⁰²

Muhammed b. Ali Emevî yönetimini İslâm'ın temel öğretilerinden uzaklaşmakla suçlayarak bunun telafisinin ancak davetlerinin başarıya ulaşmasıyla mümkün olacağını belirtmiştir. O, belirlemiş olduğu esasları halka duyuran Abbâsî dâileri vâsıtasıyla yanlış uygulamaların ıslah edileceğini dolayısıyla Allah'ın kitabı ve Peygamber'in sünnetine dönüşün kendi iktidarlarıyla gerçekleşeceği vaadini toplumun her kesimine ulaştırmıştır.³⁰³

Muhammed b. Ali, esas ve ilkelerini belirlediği davetin idare merkezleri olarak, ikamet ettiği Humeyme ile Kûfe ve Horasan'ı belirlemişti. Humeyme'nin sakin ve gizliliğe uygun konumundan istifade ederek yönetimi buradan sürdürüyordu. Hiyerarşik bir temele oturttuğu propaganda sistemi sayesinde kendisini gizlemişti. Zira her dâinin on iki nakîbi, onların da yetmiş davetçisi vardı. Nakîblerin imamla görüşme yetkisi yoktu. Sadece Horasan'la Humeyme arasında köprü vazifesi gören Kûfe baş dâisi kendisiyle görüşebiliyordu. Dolayısıyla Emevîler aleyhine gerçekleştirilecek faaliyetlerde adının tespit edilmesi pek mümkün değildi.³⁰⁴

Gizli davetin merkezi konumundaki Kûfe'de Abbâsî propagandasını yürüten Meysere el-Abdî (102-105/720-723) Sind'den gelen Bükeyr b. Mahan'ı Hâşimoğulları adına kazanmasını bilmişti. Bükeyr sahip olduğu serveti bu yolda harcadığı gibi Meysere'den sonra Abbâsî davetin Kûfe baş dâisi oldu.³⁰⁵ Bükeyr, 107/725 yılında Ebû İkrime, Ebû Muhammed es-Sadık, Muhammed b. Huneys, Ammâr b. Abbâdi ve Ziyad'ı bir grup taraftarla birlikte Horasan'a propaganda için gönderdi.³⁰⁶ Daha çok tüccar kılığında faaliyet gösteren bu davetçileri bir taraftan himaye eden Horasan halkı diğer taraftan yapılan ihbarlar nedeniyle onların cezalandırılmalarına da sebep oluyordu. Nitekim Emevî valisi Esed b. Abdullah'a şikâyet edildiği için zikri geçen bu isimler elleri kesilerek asıldılar. İçlerinden sadece Ammâr kurtulmayı başardı. Kûfe'ye gelerek başlarına geleni Bükeyr b. Mahan'a

³⁰² Adnan Demircan, *Arap Mevâli İlişkisi*, s. 177.

³⁰³ Ali Delice, "Abbâsî İhtilâl Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri", s. 52-53.

³⁰⁴ Ünal Kılıç, "Ebû Seleme el-Hallâl ve Abbâsî Devleti'nin Kuruluşundaki Rolü", s. 513-514.

³⁰⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 159; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 370.

³⁰⁶ Kaynaklarda 109/728 yılı olayları anlatılırken Horasan'a propaganda amaçlı giden ilk kişinin Ziyad b. Ebû Muhammed olduğu zikredilir. Muhammed b. Ali bölgeye gönderdiği Ziyad'a şu tavsiyelerde bulunur: "İnsanları bizim davetimize çağır. Yemenîlerin yanına git. Mudar kabilesine iltifat et." Ziyad Horasan'a gelince Ümeyyeoğullarının zulmünden ve kötü gidişinden bahsederek Abbâsîler adına davette bulunur. Ziyad'ın yaptıkları vali Esed'e haber verilince beraberindeki on kişiyle birlikte öldürülür. (Taberî, *Tarih*, VII, s. 49-51; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 382.)

anlattı. Bükeyr bir mektupla durumu Muhammed b. Ali'ye bildirdiğinde imamın verdiği cevap bu uğurda daha birçok canın feda edileceği yönündeydi. Nitekim Muhammed: “Davetinizi ve sözünüzü doğrulayan Allah’a hamdolsun. Sizden dava uğruna öldürülecek daha niceleri var”³⁰⁷ diyerek davanın sürekliliğinin esas olduğuna vurgu yapmıştır.

Muhammed b. Ali, valilerinin durumu farketmesi ve sert tedbirler alması üzerine bir süre Horasan’a davetçi göndermedi. 113/731 yılına gelindiğinde bir grup Abbâsî davetçisi Horasan’a gitti. Fakat Esed b. Abdullah’ın yerine bölgeye atanan yeni vali Cüneyd b. Abdurrahman tarafından yakalanıp öldürüldüler. Üstelik vali bundan sonra eline geçireceği davetçilerin kanını da bu şekilde akıtacağını söyleyerek diğerlerine gözdağı verdi. Buna rağmen Abbâsî dâileri faaliyetlerini sürdürmeye devam ettiler.³⁰⁸

117/735 yılında Halid b. Abdullah Kasrî, Horasan valiliğine yeniden atandığında kardeşi Esed b. Abdullah’ı bölgede görevlendirmişti.³⁰⁹ Esed bu coğrafyada ehl-i beyt adına yapılan davete önceden vâkıf olduğu için onların faaliyetlerini yakından takip etti. Dâilere karşı sert ve katı bir politika izledi. Nitekim ele geçirdiği propagandacılardan bir kısmını öldürürken bir kısmına da işkence edip hapsettirdi. Abbâsî dâilerinden Süleyman b. Kesîr, Malik b. Heysem, Mûsâ b. Ka’b, Lâhiz b. Kurayz, Halid b. İbrahim ve Talha b. Züreyk gibi davanın önde gelen isimleri de propaganda yaptıkları gerekçesiyle yakalanarak valinin huzuruna getirildiler. Esed b. Abdullah bunlara hitaben: “Ey Fâsıklar! Allah Teâlâ; **Allah geçmiştekileri affetmiştir. Fakat kim bir daha böyle yaparsa, Allah ondan intikam alır. Allah mutlak güç sahibidir, intikam sahibidir.**”³¹⁰ buyurmuyor mu? dedi. Ancak Süleyman b. Kesîr, iftiraya uğradıklarını söyleyerek öne sürülen iddiaları inkâr etti. Kendilerini çekemeyen Mudarlılar sebebiyle bu duruma düştüklerini belirterek kendisi gibi Yemenî kabileye mensup Esed’den affedilmeyi istedi. Bunun üzerine Esed b. Abdullah, yöneticileri ile tutukluların durumunu müzakere etti. Vali hepsini cezalandırmak istese de kabile asabiyeti ağır bastığı için Yemenlileri ve onların müttefikleri olan Rebialıları serbest bıraktı. Fakat Mudar kabilesinden olanları ancak çeşitli işkenceler uyguladıktan sonra salmaya razı oldu.³¹¹

³⁰⁷ Taberî, *Tarih*, VII, s. 40; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 377-378.

³⁰⁸ Taberî, *Tarih*, VII, s. 88.

³⁰⁹ Ya'kûbî, *el-Büldân*, (hâşiye. Muhammed Emin ed-Dannavi), Beyrut, t.y., (Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye), s. 135.

³¹⁰ Mâide 5/95.

³¹¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV, s. 160; Taberî, *Tarih*, VII, s. 107-108; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 115.

Abbâsî dâileri ehl-i beyt adına yürüttükleri davette “er-Rızâ min Âl-i Muhammed” söylemini kullanırken taraftarlarının havas ve avam olmasını dikkate alıyorlardı. Yapılan çağrının gayesini anlayabilecek düzeydeki kesime Emevî saltanatını yıkmak ve yeni bir yönetim kurmak düşüncesinde olduklarını haber verirken, söylemi anlamayacak seviyede olanlara yalnızca Âl-i Beyt adına davette bulunuyorlardı.³¹²

Abbâsîler yalnızca Araplar arasında faaliyet göstermekle başarıya ulaşamayacaklarını bildikleri için Ebû Hâşim’in vasiyeti üzerine kendilerini destekleyen Şîi grupların desteğini daha geniş bir alana yaymak düşüncesiyle, ehl-i beyt sevgisinin yoğun olduğu Horasan bölgesindeki mevâlî³¹³ arasında faaliyette bulunmayı tercih etmişti. Ancak ehl-i beyt adına yaptıkları davete icabet eden Alevî gruplar arasında hususiyetleri bakımından farklılıklar mevcuttu. Nitekim eski yerleşim yerlerinde bulunan bir kısım alevîye göre imamet seçimle değil, nassla sabittir. Nassın tesbit ettiği imamet hakkı da Ali ve evladına aittir. Hz. Hüseyin ve Zeyd b. Ali isyanında yer alan gruplar bu düşünceye sahip Alevîlerdir. Abbâsî faaliyetlerinde görülen ve çoğunlukla mühtedilerden oluşan diğer Alevî gruplar ise İslâm dışı prensiplerden hulül ve tenasühe inanmak suretiyle İslâm dinine yabancı fikirleri dâhil etmiş olan kesimdir. Onlar Hz. Ali’ye bir parça uluhiyyet atfetmiş ve bu ilahi sıfatların diğer imamlara da intikal ettiğini iddia etmişlerdir. Onlara göre imam gizli sırları bilen ve haber verendir. Eğer bir kişi imamın adını bilirse ondan İslâmî sorumluluk kalkmıştır.³¹⁴

Gerçek ismi Ammâr b. Yezîd olan Hidaş lakaplı Abbâsî dâisi de benzer uç fikirlere sahipti. Bununla birlikte Horasan’daki faaliyetleri ve sahip olduğu sapkın fikirleri ile davete farklı bir boyut kazandırmıştır. Aslen Hîreli bir Hıristiyan olan Ammâr, ihtida ettikten sonra Kûfe’de öğretmenlik yapmaya başlamış bir mevâlîdir.³¹⁵ Baş dâi Bükeyr b. Mahan’la Kûfe’de tanışmış onun güvenini kazanmak suretiyle 118/736 yılında Horasan’a Abbâsî

³¹² Mehmet Atalan, “Abbâsî Daveti Sürecinde Er-Rızâ bin Âl-i Muhammed Söylemi”, s. 190.

³¹³ Emevîler döneminde sosyal ve mali alanlarda Araplardan daha alt seviyede konumlandırılan mevâlî bulunduğu durumdan rahatsız olduğunu yavaş yavaş belli ederken, yol arkadaşı olarak Irak’ta kendileri gibi devlet tarafından incitilmiş olan Şîileri seçmişti. (Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, (çev. İsmet Kayaoğlu), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981, s. 116.)

³¹⁴ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 238-239; Vloten, *Emevî Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şîâ ve Mesîh Akîdeleri Üzerine Araştırmalar*, s. 50-55; İsa Doğan, “Hicri I. ve II. Asırlarda Muhtelif Yönleriyle Abbâsî Hareketi”, s. 36.

³¹⁵ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, IV, s. 159.

davetinin lideri olarak gönderilmiştir. Ammâr b. Yezîd, Horasan'a vardıktan sonra adını değiştirerek Hidaş³¹⁶ ismini almıştır.

Horasan'a 118/736 yılında Bükeyr b. Mahan tarafından Abbâsî propagandasının idarecisi olarak gönderilen Ammâr, Hidaş kod adıyla Merv'de faaliyetlerine başladı. Abbâsîler lehine yaptığı davetinde ilk önceleri insanları Muhammed b. Ali'nin bayrağı altında toplanmaya çağırıldı. Etrafında toplananların sayısını günden güne arttırarak büyük başarı sağladı. Ancak daha sonra Muhammed b. Ali'ye bağlılığa çağırmaktan vazgeçen Ammâr, elde ettiği popülerliği Hürremî³¹⁷ fikirleri yaymak için kullanmaya başladı.³¹⁸ Doğru yoldan ayrılan Hidaş, **“İman edip salih ameller işleyenlere; Allah'a karşı gelmekten sakındıkları, iman ettikleri ve salih amel işledikleri, sonra Allah'a karşı gelmekten sakındıkları ve yine Allah'a karşı gelmekten sakındıkları ve iyilik ettikleri takdirde, daha önce tatmış olduklarından dolayı bir günah yoktur. Allah iyilik edenleri sever.”**³¹⁹ âyetini te'vil ederek namaz, oruç ve hac ibadetinin sembolik olduğunu, namazın imama dua etmek, orucun onun adını anmak ve haccın da ona yönelmek olduğunu söyleyerek davetini sürdürdü.³²⁰

Hidaş, kadınların müşterek kullanımı gibi daha birçok Hürremî fikirlerini imam Muhammed b. Ali'nin emirleri doğrultusunda yaydığını iddia ediyordu. Bu sebeple görüşlerine tâbi olanlar arasında Malik b. Heysem, Hariş b. Süleyman el-A'cemi ve daha başkaları da bulunuyordu. Ancak Hidaş'ın faaliyetleri ve sapkın fikirleri Esed b. Abdullah'a ulaştığında vali, onu önce sorguya çekmiş daha sonra da öldürmüştür.³²¹ Hidaş'ı, sapkın fikirlerini kendisine isnad ederek yaydığı için Muhammed b. Ali'nin öldürdüğü de zikredilmektedir.³²²

³¹⁶ Hidaş: Yırtan, parçalayan (İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Beyrut, t.y. (Dâru-Sâdır), VI, s. 292; Ammâr b. Yezîd, Hidaş olarak dinî de yırtmış ve parçalamıştır. (Vloten, *Emevî Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şîâ ve Mesîh Akîdeleri Üzerine Araştırmalar*, s. 57.)

³¹⁷ Mezdek tarafından kurulan dinî hareket ve aşırı Şîîliğin etkisiyle gelişen İran kaynaklı Arap aleyhtarı fırkaların genel ismi olarak kullanılan Hürremiyye, kendi arasından değişik fırkalara ayrılmaktadır. bk. Aliyev Salih Muhammedoğlu, “Hürremiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 18, s. 500-501.

³¹⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 160; Taberî, *Tarih*, VII, s. 109.

³¹⁹ Mâide, 5/93.

³²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 420.

³²¹ Taberî, *Tarih*, VII, s. 109; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 420; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 81.

³²² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 159.

Hidaş'ın fikirlerine tâbi olmaları sebebiyle Horasan Şifileri ile Humeyme'deki imamın arası bozuldu. Çünkü Hidaş, "dini parçalamış"³²³ ve sadece imamın emrinde olması gereken normal bir dâinin aksine misyon kayıtlarından sıyrılarak bizzat kendi liderliğini ilan etmişti. Bu da Abbâsîler için bölgede kontrolün kaybedilmesi dolayısıyla davanın tehlikeye düşmesi anlamına gelmekteydi.³²⁴

Muhammed b. Ali, Hidaş'a itaat ettikleri ve kendisi hakkındaki yalanlarına inandıkları için Horasan'daki Abbâsî taraftarları ile bir süre yazışmayı kesti.³²⁵ Aslında Horasanlılar Hidaş olayında kendilerini hadiselerin akışına bırakmış olsa da pek çoğu durumdan hoşnut değildi. Çünkü onlar batı Persleri gibi faraziyelere kıymet veren bir yapıya sahip değildiler. İyi niyetlerinin kötüye kullanıldığını, mes'ud bir geleceğin parlak vaatleri ile bir süre oyalandıklarını düşünüyorlardı. Zira Kahtabe, Allah'ın kitabından başka bir şey istemediğini söyleyerek isyan eden ve uzun süre bölgede faaliyet gösteren Hâris b. Süreyc'in samimiyetine inanmadığı için ona destek vermemiştir.³²⁶ Onları, Hâris b. Süreyc ve benzerlerinden ayıran şey uygun zamanı sabırla beklemeyi biliyor olmalarıydı. Horasan nakîbleri Emevî idaresini ortadan kaldırmak için zamanı geldiğinde hazır olacak bir orduya duyulan ihtiyacın farkındaydı. Bunun da Abbâsîler eliyle gerçekleşeceğini anlamışlardı.³²⁷

Horasan'daki Abbâsî taraftarları bu sebeple Muhammed b. Ali'nin mektuplarının kesilmesinden ve elçilerin gelmemesinden endişe duymaya başladılar. İmamla görüşmesi ve durumlarını izah etmesi için 120/737-738 yılında Süleyman b. Kesîr'i gönderdiler. Ancak Muhammed b. Ali, görüşmede Süleyman b. Kesîr'e sert davrandı. Ammâr b. Yezîd'e ve onun fikirlerini takip edenlere lanet etti.³²⁸ Ardından mühürlü bir mektup vererek Süleyman'ı geri gönderdi. Horasanlılar mektubu açtıklarında içinde besmeleden başka bir şey yazmadığını gördüler. Bu tepkisine rağmen Muhammed b. Ali, Hidaş'ın Hürremî fikirleriyle fesada uğrattığı Abbâsî davasını rayına oturtması için Bükeyr b. Mahan'ı bir mektupla bölgeye gönderdi. Horasanlılar Bükeyr'in getirdiği mektuba ve söylediklerine ilk

³²³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV, s. 160.

³²⁴ Vloten, *Emevî Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şîâ ve Mesih Akîdeleri Üzerine Araştırmalar*, s. 62.

³²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 435.

³²⁶ Kahtabe, Hâris b. Süreyc için: "Eğer söylediğinde samimi olsaydı onun eline bin dizgin verirdim. Yani onu desteklerdim" demiştir. (Taberî, *Tarih*, VII, s. 339.)

³²⁷ Vloten, *Emevî Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şîâ ve Mesih Akîdeleri Üzerine Araştırmalar*, s. 62-63.

³²⁸ Taberî, *Tarih*, VII, s. 142.

önceleri itibar etmediler. Ancak onun imamdan aldığı demir ve bakır kaplı asalarla³²⁹ ikinci kez yanlarına gelmesi üzerine Horasan'daki taraftarlar Muhammed'e muhalefet etmiş olduklarını anladılar ve yeniden onun yolunu takip etmeye başladılar.³³⁰

Muhammed b. Ali ile Horasan arasındaki Hidaş probleminin çözülmesiyle birlikte Abbâsî hareketi hız kazandı. Bölgede yaşanan siyasî gelişmeler de Abbâsî davetine katkı sağlar nitelikteydi. Zira Yemenli Esed b. Abdullah'ın ölmesiyle birlikte Kayslı Nasr b. Seyyâr Horasan valiliğine atandı. Halid b. Abdullah da Irak valiliğinden azledilerek yerine Mudarî Yûsuf b. Ömer vali tayin edildi.³³¹ Dolayısıyla Yemenliler iktidarın dışına itilmiş oldu. Böylece Kaysîler ile Kelbîler arasındaki asabiyet tezahürlerinden istifade eden Abbâsîler, muhalif konumundaki Yemenîleri kendi yanına çekmek için iyi bir imkân elde etti.

Abbâsî hareketi Alioğulları'nın gerçekleştirdiği Şîî isyanları sebebiyle bir takım sıkıntılar yaşamış olsa da sonrasında bu olayları kendi lehine çevirerek amaçları için kullanmasını bilmiştir. Nitekim hilafetin Alioğullarının hakkı olduğuna inanan Zeyd b. Ali, Kûfelilerden gelen cesaret verici talepler neticesinde 122/739 yılında Hişam b. Abdülmelik zamanında isyan etti. Ancak Irak valisi Yûsuf b. Ömer tarafından öldürüldü.³³² Abbâsî davetçileri ehl-i beytten olan Zeyd b. Ali'nin isyanına iştirak etmemişlerdi.³³³ Çünkü Muhammed b. Ali, Kûfe'deki dâilerine bu harekete katılmamaları yönünde kesin bir talimat vermişti. Bu sebeple Bükeyr, taraftarlarına evlerinde kalmalarını tembihleyerek Kûfe'den

³²⁹ Horasanlılar Muhammed'in gönderdiği asaların kendileri için bir işaret olduğunu anladılar. Demir ve bakırın renginin birbirinden farklı oluşu gibi onlar da ihtilafa düşmüş ve imama asi olmuşlardı. (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 96.)

³³⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 160; Taberî, *Tarih*, VII, s. 141-142; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 435-436; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 96.

³³¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 161; Taberî, *Tarih*, VII, s. 147-155; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 434-441; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 95.

³³² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, III, s. 445-446; Taberî, *Tarih*, VII, s. 180-188; Zeyd b. Ali ile ilgili ayrıca bk. Saffet Köse, "Zeyd b. Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2013, C. 44, s. 313-314.

³³³ Ali oğullarının gerçekleştirdiği bu isyanlardan uzak duran Abbâsîler Hâşimîlerin önemli bir üyesi olan Abdullah b. Muâviye'nin 127/744-745 yılında gerçekleştirdiği ayaklanmaya ise iştirak etmişlerdir. Katılanlar arasında Ebü'l-Abbâs es-Seffâh, Ebü Ca'fer el-Mansur ile amcaları İsâ, Ali ve Abdullah gibi Abbâsî ileri gelenleri bulunmaktaydı. Ancak bu isyana Abbâsîlerin iştirakini kontrollü bir destek şeklinde değerlendirmek gerekir. Zira Horasan'daki Abbâsî daveti artık belli bir mesafe almıştır. İhtilâl için hazırlıklar yapılmış ciddi adımlar atılmıştır. Gerek dikkati başka yöne kaydırmak gerekse harekete destek veren taraftarlarla yakınlaşmak niyetiyle bu oluşuma destek verdiklerini söylemek mümkündür. (bk. Mehmet Atalan, "Bir Muhalefet İttifakı: Abdullah b. Muâviye Hareketi", *İzmir, D.E.Ü.İ.F.D.*, S. 23, (2006), s. 41-50.)

ayrılmış ve olaylar yatışınca kadar dönmemişti. Zira Ebû Hâşim'in damadı³³⁴ olması hasebiyle Zeyd b. Ali, Hâşimi teşkilatını ele geçirme imkânına sahipti. Ancak o, başarısız olan bu girişimiyle dolaylı bir şekilde Abbâsî hareketinin güçlenmesine vesile oldu. Abbâsîler, her fırsatta Zeyd'in, Ümeyyeoğulları tarafından öldürüldüğünü dile getirerek taraftarlarının sayısını artırdılar.³³⁵

Zeyd b. Ali'nin öldürülmesi üzerine oğlu Yahya b. Zeyd, Horasan bölgesine gitti. Ancak onun akıbeti de babasından farklı olmadı. 125/742 yılında Nasr b. Seyyâr tarafından öldürülen Yahyâ, Horasan'da kaldığı süre zarfında çok fazla taraftar toplayamadı.³³⁶ Fakat cesedinin hakaretlere maruz kalması bölgede büyük bir infiale sebep oldu. O kadar ki o yıl doğan erkek çocuklarına Zeyd ve Yahyâ isimleri verildi.³³⁷ Kamuoyunun bu hissiyatını davetleri için kullanan Abbâsîler³³⁸ Yahyâ'nın ölümü üzerinden ehl-i beyt hamiliği yaptılar. Nitekim ihtilâl başarıya ulaştıktan sonra Ebû Müslim, bu cinayete karışanları Emevîlerin sicil defterlerinden tespit etti ve öldürdü.³³⁹

Mevcut şartları kendi davetleri için bir fırsata dönüştüren Muhammed b. Ali 125/742 yılında vefat ettiğinde geride teşkilatlı bir yapı bıraktı. Oğlu İbrahim b. Muhammed'i de bu yapının lideri olarak tayin etti.³⁴⁰ Aynı yıl Hişam b. Abdülmelik de öldü.³⁴¹ Ümeyyeoğullarının son güçlü halifesi Hişam'ın ardından Emevî idaresi sıkıntılı bir döneme girdi. Hanedan içi kavgalar ve asabiyet çekişmeleri ile boğuşmak zorunda kalan devlet zayıfladı. Emevîler aleyhine gelişen bu süreç diğer taraftan Abbâsîler için büyük bir imkân anlamına geliyordu.³⁴²

Muhammed b. Ali ölümünden önce Süleyman b. Kesîr, Ma'kıl b. Heysem, Lâhız b. Kurayz ve Kahtabe b. Şebîb ile Mekke'de buluşmuştu. Onlara “Bu yıldan sonra benimle

³³⁴ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 216. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 472.

³³⁵ Ahmet Bağlıoğlu, “Abbâsî Devleti'nin Oluşum Sürecinde Şîi Hareketler”, s. 91-92.

³³⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, III, s. 453; Taberî, *Tarih*, VII, s. 230; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 471-472.

³³⁷ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, s. 177.

³³⁸ Mervân b. Muhammed öldürüldüğünde onun kesilen başını kızının kucığına bırakan Hasan b. Kahtabe'ye bu davranışını neye mukabil yaptığı sorulduğunda, Ümeyyeoğullarının Yezîd b. Ali'yi öldürdükten sonra başını Zeynep bnt. Ali'nin kucığına koymalarına karşılık yaptığını söylemiştir. (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XIX, Beyrut, 1992, VII, s. 305-306.)

³³⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, III, s. 456; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 472; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, s. 177; Ayrıca bk. Ahmet Bağlıoğlu, “Abbâsî Devleti'nin Oluşum Sürecinde Şîi Hareketler”, s. 92.

³⁴⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 161; Taberî, *Tarih*, VII, s. 227.

³⁴¹ Taberî, *Tarih*, VII, s. 200; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 465.

³⁴² Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bk. Yusuf Ötenkaya, “Emevîlere Karşı Abbâsî Muhalefetinin İlk Evreleri”, *History Studies International Journal of History*, C. 9, S. 2, (2017), s. 171-188.

karşılaşacağınızı zannetmiyorum. Eğer ölürsem oğlum İbrahim sizinle olacak. Onun hakkında hayır tavsiye ederim.” diyerek oğluyla ilgili vasiyetini onlara bildirdi.³⁴³

Süleyman b. Kesîr, Ma’kıl b. Heysem, Lâhız b. Kurayz ve Kahtabe b. Şebîb Horasan’dan Mekke’ye gitmek için yola çıktıklarında önce Kûfe’ye uğramışlardı. Abbâsîler adına propaganda yaptığı için hapiste olan Asım b. Yûnus el- İclî’yi ziyaret etmek isteyen Horasanlılar, hapisnede efendisine hizmet eden Ebû Müslim’i fark ettiler. Genç yaştaki Ebû Müslim’in aklına, zekâsına, edebine ve konuşmasına hayran olan dâiler onu kendi davalarına dâhil³⁴⁴ ettiler. Mekke’de Muhammed b. Ali’yle buluştukları zaman onun hususiyetleriyle ilgili imama da bilgi verdiler.³⁴⁵

Abbâsî daveti için önemli bir şahsiyet olan Ebû Müslim’in gerçek ismi tam olarak bilinmemekle birlikte bastırıldığı sikkelerde adı Abdurrahman b. Müslim şeklinde geçmektedir. 100/718-719 senesinde Isfahan veya Merv’de doğduğu kabul edilen Ebû Müslim’in etnik kimliği de tam olarak bilinmemektedir. Arap olmamakla birlikte Türk veya İran asıllı olduğuna dair bilgi de mevcut değildir.³⁴⁶ Çocukluk yıllarını Emevî aleyhtarı Kûfe şehrinde geçirmiş olan Ebû Müslim, ilk defa 124/741-742 yılında Abbâsî davetçileri ile temasta bulunmuştur. Muhammed b. Ali’nin kısa süre sonra ölmesi üzerine o, imamet görevini üstlenen oğlu İbrahim’e takdim edilmiştir.³⁴⁷

Abbâsî davetini sürdürme görevini babasından devr alan İbrahim b. Muhammed 126/743 yılında Bükeyr b. Mahan’ı bir mektupla birlikte Horasan’a gönderdi. Merv şehrinde nakîb ve dâilerle buluşan Bükeyr, onlara imam Muhammed’in vefat ettiğini ve İbrahim’in onun halifesi olduğunu ilan etti. Yeni imamın mektubunu alan Horasanlılar da durumu kabul ettiklerini bildirerek taraftarlarından toplanan paraları Bükeyr’e verdiler.³⁴⁸

³⁴³ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, IV, s. 161; Taberî, *Tarih*, VII, s. 227; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 474; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 165-166.

³⁴⁴ Ebû Müslim el-Horasânî’nin, Abbâsî hareketine dâhil olması ile ilgili farklı rivayetler için bk. Nadir Karakuş, *Bir İhtilâlcinin Anatomisi, Ebû Müslim Horasani*, 1. Baskı, İstanbul: Neva Yayınları, 2017, s. 36-40.

³⁴⁵ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, IV, s. 161; Dineverî, *el-Ahbâru’d-Tivâl*, (thk. Vilademir Guirgass), Leiden, Brill, 1888, s. 339-340; Taberî, *Tarih*, VII, s. 198-199, 227; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 474; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yan*, III, s. 145-146; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 165-166.

³⁴⁶ Ebû Müslim’in kimliği ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilâli*, s. 52-57; Nadir Karakuş, *Bir İhtilâlcinin Anatomisi Ebû Müslim Horasani*, s. 25-36.

³⁴⁷ Hakkı Dursun Yıldız, “Ebû Müslim-i Horasânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 10, s. 197.

³⁴⁸ Taberî, *Tarih*, VII, s. 294-295; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 497; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 191.

Ertesi yıl Süleyman b. Kesîr, Lahız b. Kurayz ve Kahtabe b. Şebîb, önderleri İbrahim b. Muhammed ile buluşmak için Mekke'ye geldiler. Ebû Müslim de onlarla beraberdi. Süleyman b. Kesîr, İbrahim'e, Ebû Müslim'i göstererek, "Bu senin hizmetindeki kölendir." dedi. Yine aynı yıl içinde Bükeyr, İbrahim'e Kûfe baş dâisi olarak Ebû Seleme Hafs b. Süleyman'ı halef seçtiğini yazdı. Ebû Seleme'nin de bu işe razı olması üzerine İbrahim onu bu göreve getirdi. İmam, işlerin idaresini verdiği Ebû Seleme'nin emirliğini kabul etmeleri için Horasan halkına da emir verdi. Horasanlılar bölgelerine gelen Ebû Seleme'yi kabul edip taraftarlarından toplanan zekât mallarını ona teslim ettiler.³⁴⁹ 127/744 yılından sonra yaşanan gelişmeler Abbâsî hareketi için yepyeni bir dönemin başladığını haber veriyordu. Nitekim davetten eyleme geçişle birlikte gizlilik dönemi yerini açıktan yapılan davete dolayısıyla ihtilâl bırakmış oluyordu.

B. AÇIK DAVET VE İHTİLÂLİN BAŞLAMASI

İbrahim b. Muhammed, Horasan'da işleri tamamiyle ele almak için 128/745 yılında Ebû Müslim'i bölgeye gönderdi. Menşei ve kim olduğu³⁵⁰ tam olarak bilinmemekle birlikte Ebû Müslim genç yaşta meziyetleri ile Abbâsîlerin dikkatini çekmişti. Zira o, imam İbrahim tarafından aileden biri olarak görülmüş ve davanın güvenilir adamı olmuştu. Daha önce Horasan'a yaptığı ziyaretler neticesinde ailenin vekili sıfatını kazanmıştı. Horasan'a 128/745-746 yılındaki gidişinde ise Ebû Müslim, kalıcı olarak bölgeye yerleştirilmiş ve oradaki faaliyetlerin başına getirilmiş oldu.³⁵¹

Ebû Müslim'in Horasan'a gönderildiği bu yıldan, devletin kuruluşuna (132/750) kadar geçen zaman davetin ihtilâl dönüştürme süreci olarak değerlendirilmelidir. Zira artık vaktin gelmiş olduğunu haber veren gelişmeler yaşanmaktadır. İsyân eden Arap kabileleri Nasr b. Seyyâr'ı Merv'den kaçırmış üstelik sadece Horasan'da değil ülkenin birçok yerinde asilere karşı Emevî hâkimiyetinin eli ve kolu bağlanmıştı.³⁵²

Emevîlerin içinde bulunduğu durumu gören başta Süleyman b. Kesîr olmak üzere Horasanlılar imam İbrahim'e şartların oluştuğunu, harekete geçmek gerektiğini belirttiler. Ondan bu sürece komutanlık etmesi için ehl-i beytten birisini görevlendirmesini talep ettiler.

³⁴⁹ Taberî, *Tarih*, VII, s. 329; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 15; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 213.

³⁵⁰ Ebû Müslim'in kimliği ile ilgili yapılan yorumlar için bk. Ahmet Muhtar el-Abbâdî, *Fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, s. 23-25.

³⁵¹ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 246.

³⁵² Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 246.

İbrahim, teklifi veren Süleyman b. Kesîr'i emirlik işi için görevlendirmek istediye de Süleyman bunu kabul etmedi. Çünkü o, askerî komutanlığın üstünde bir liderlik peşindeydi. Onun görevi kabul etmemesi üzerine İbrahim, Kahtabe'yi görevlendirmek istedi ancak o da görevi reddetti. Bunun üzerine imam İbrahim, bu göreve Ebû Müslim'i tayin etti.³⁵³

Ebû Müslim'i beraberindeki bir mektupla Horasan'a gönderen İbrahim, taraftarlarına şöyle diyordu: "Bu Ebû Müslim'dir. Kendisini dinleyin ve ona itaat edin. Ben ona gereken emirleri verdim. O'nu Horasan'da hükmü altına aldığı yerlere vali olarak tayin ettim". Ebû Müslim, Horasanlılar'a imamın mektubu okudu ama orada bulunanlardan hiç birisi gereğini yerine getirmede istekli davranmadı. Üstelik söylediklerini kulak ardı ederek ondan yüz çevirdiler. Bunun üzerine Ebû Müslim geri döndü. Hac mevsiminde bulunduğu imam İbrahim'e kendisine karşı çıkan Horasanlıları şikâyet etti.³⁵⁴

Horasanlılar, yaşının küçük olması, ehl-i beytten olmayışı ve geçmiş yaşantısının bilinmeyişi gibi sebeplere istinaden Ebû Müslim'in emirliğine karşı çıkıyorlardı. İtiraz edenler arasında başı çeken Süleyman b. Kesîr, öne sürülen bu mazeretleri kullanarak diğerlerini de kendi yanına çekmeyi başarmıştı. Daha sonra Kûfe baş dâisi Ebû Seleme'ye bir mektup yazarak bölgeye gönderilecek kişinin imamın ailesinden birisi olması yönünde bir beklenti içinde olduklarını belirtmişti. Ebû Seleme Horasanlıların bu talebini imama bildirmiş ancak İbrahim, emir olarak seçtiği Ebû Müslim'in zaten ehl-i beytinden olduğunu belirterek önceki kararında ısrar etmişti.³⁵⁵

İbrahim b. Muhammed, Horasanlılar'ın tavrından şikâyetçi olan Ebû Müslim'i de dinlemiş, kendisine teklif ettiği emirlik işini daha önce Süleyman b. Kesîr'e ve İbrahim b. Seleme'ye teklif ettiğini ancak onların bu görevi üstüne almadıklarını bu sebeple kendisini seçtiğini söylemişti. Ardından bu işi yapabilecek istidadı gördüğü Ebû Müslim'e gelecekteki göreviyle ilgili şu tavsiyelerde bulunmuştu: "Sen ehl-i beytten, yani bizden birisin. Söylediklerimi iyi belle. Horasan'daki Yemenli kabilelere ikramda bulun, aralarına yerleş. Zira Allah hilafet işini onlarla tamamlayacaktır. Rebîa'nın durumlarına güvenme, yaptıklarını şüphe ile karşıla. Mudâr kabilesine gelince onlar en yakın düşmanıdır. Onlardan şüphelendiğin kimseyi öldür. Horasan'da Arapça konuşan kimseleri bırakmamaya gücün yeterse, bunu yap. Beş karış boyuna gelmiş oğlanlardan suçlu bulduğunu öldür. Şu

³⁵³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV, s. 162-163; Dineverî, *el-Ahbâru'd-Tıvâl*, s. 243.

³⁵⁴ Taberî, *Tarih*, VII, s. 344; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 21; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 218.

³⁵⁵ Salih Süleyman el-Veşmî, *Ebû Müslim el-Horasânî*, el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye, 1994, s. 114-116; Ali Delice, "Abbâsî İhtilâl Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri", s. 69.

ihtiyara, yani Süleyman b. Kesîr'e karşı gelme, ona isyan etme. Her hangi bir işinde güçlüğe düşersen benden kendine onu yeterli bil.”³⁵⁶

Ebû Müslim'in Horasan'da Abbâsî hareketinin öncülüğünü yapmasıyla ilgili bir diğer rivayet ise şöyledir; Ebû Müslim Kûfe köylerinden birinde kâhyaydı. Daha sonra sırasıyla Muhammed b. Ali'nin ve İbrahim b. Muhammed'in emrinde çalıştı. İmam İbrahim, Ebû Müslim'i Horasan'a gönderirken nakîblere ona itaat etmelerini yazmıştı. Ancak Süleyman b. Kesîr genç yaşta Horasan'da görevlendirilen Ebû Müslim'in Abbâsî propagandasını beceremeyeceğini düşündüğü için kendisini kovmuştu. Horasan'a gönderilen on iki nakîbten biri olan Ebû Dâvûd Halid b. İbrahim, kendisinin Merv'de olmadığı bir zamanda yaşanan bu olayın sorumlusunun Süleyman b. Kesîr olduğunu öğrenmişti. Ebû Dâvûd, imamın gönderdiği kişiyi reddederken gerekçelerinin ne olduğunu sorunca, Süleyman, onun bu işin üstesinden gelemeyecek kadar genç olduğunu, davanın tehlikeye düşmesinden korktukları için böyle davrandıklarını söyledi. Ebû Dâvûd, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) risalet görevinden başlayarak sorduğu sorularını nihayetinde imama getirerek; Allah'ın ilim öğrettiği Resûlullah'ın (s.a.v.) ilimdeki varislerinin ve onun ilminin kaynağının bu ehl-i beyt olduğunda şüpheniz mi var? dedi. Aldığı hayır cevabı üzerine Ebû Dâvûd: Görüyorum ki siz davanızda şüpheyeye düştünüz ve onların davetini reddettiniz. Eğer bu kişinin bu işi yapabileceğine inanmasalardı onu buraya göndermezlerdi. Bu hususta onlardan şüphe edilmez diyerek yapılanları eleştirdi. Ebû Dâvûd ile aralarında geçen bu konuşmadan sonra Horasanlılar, Ebû Müslim'e haber gönderdiler. Onu Kûmis'ten geri çevirerek lider olarak kabul ettiler ve ona itaat ve bağlılıklarını sundular. Hâsılı, Ebû Müslim yaşının genç olmasını bahane ederek, Abbâsî propagandasını beceremeyeceğini düşünen ve kendisini kovan Süleyman b. Kesîr'e karşı bu sebeple hep bir soğukluk hissetmiş ve bunu da dile getirmekten çekinmemiştir.³⁵⁷

İmam İbrahim'in Ebû Müslim'in emirliği konusunda ısrarcı olmasını onun mevâlî olmasına dolayısıyla Abbâsî davetini yürüten bir Arap'a nispetle onu daha güvenilir bulmasına bağlayan yorumlar da yapılmıştır. Nitekim bu yorumlara göre Ebû Müslim ile Süleyman b. Kesîr arasında yaşanan gerilim aslında bu tercihin sonuçlarından başka bir şey değildir.³⁵⁸

³⁵⁶ Taberî, *Tarih*, VII, s. 344; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 21; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 219.

³⁵⁷ Taberî, *Tarih*, VII, s. 360-361; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 30-31.

³⁵⁸ bk. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 246-247.

Kendisi hakkında yapılan bütün itirazlara rağmen Ebû Müslim zamanla Horasan'a ve nakıblere kendisini kabul ettirdi. Abbâsî destekçileri arasında hala güçlü durumda bulunan Süleyman b. Kesîr ve kabilesi Huzaa ile de arasındaki buzları eritti. Ona karşı duyduğu soğukluğu belli etmeden onunla arasını iyi tutmaya gayret etti. Kendisinden şüphe etmemesini ona daima sadık kalacağını ve her konuyu danışacağını söyleyerek Süleyman'a söz verdi. Üstelik karargâhını Süleyman'ın köyüne kurarak sadakatini ortaya koymaya çalıştı. Ebû Müslim, Süleyman'a olan kinini gizlemenin mükâfatını, Huzaalılar'ın tam desteğini elde ederek almış oldu. Böylece Ebû Müslim, Horasanın her yerine propagandacılar göndererek daveti duyurma işine odaklandı. "Ben siyah bayrak sahibinin³⁵⁹ veziriyim." diyerek daveti hızlandıran ve halktan biat almaya başlayan Ebû Müslim'in etrafında çok sayıda insan toplanmaya başladı. Henüz imam İbrahim'in ismi zikredilmese de yapılan bu davete icabet eden gruplara Ebû Müslim tarafından birer emir tayin edilerek kıyam günü için hazır beklemeleri talimatı verildi.³⁶⁰

Ebû Müslim'in davetine uyanlar genellikle İranlı köylüler ve Merv şehrinin köylerinde yaşayan mevâlîydi. Fakat aralarında daha ziyade idari mevkilerde yer alan Araplar da mevcuttu. Bu iki unsuru ise din ve mezheb birleştiriyordu. Horasan ordusunun çekirdeğini ise Hâşimiye teşkil ediyordu.³⁶¹ Gerçekten de köylerde oturanlar ve dâilerin emrindeki mevâlî her taraftan gelmiş, siyah bayraklılar eyaletin diğer taraflarında isyana katılmıştır. İsyancıları güçlü kılan esas şey ehl-i beyt davasına duydukları hürmet ve derin hayranlıktı. Ancak Horasan'da bölgeleri birbirinden ayıran mesafe isyanda birlik hâlinde hareket etmeye maniydi. Umumi bir kıyam beklemek bu durumu göz ardı etmek anlamına gelecekti. Bununla birlikte Ebû Müslim'in Keffiyye adı verilen seçkin birlikleri reislerinin izni olmaksızın hiçbir talepte bulunmayacağına, onlara sonuna kadar itaat edeceklerine ve ele

³⁵⁹ Hz. Peygamber'e isnad edilen ve uydurma olduğu aşikâr bir hadise göre: "Horasan tarafında siyah bayraklar gördüğünüzde onları karşılamaya gidin. Zira onların arasında Mehdî bulunacaktır." Bu hadis ile Abbâsîlerin kastedildiği rivayet edilmiştir. (Makdîsî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, II, s. 174.); Hz. Peygamber'in kâfirlerle savaşırken Ukab denilen siyah bir râyesi (mızrağın ucuna bağlanıp rüzgârın dalgalandırması için salıverilen bayrak) bulunmaktadır. (Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, (thk. Abdullah el-Hâlid), I-II, Beyrut, t.y., (Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam), I, s. 264-266); Abbâsîler'in Hz. Peygamber'in bu râyesine nispetle siyah rengini tercih ettiği de rivayet edilmiştir. bk. Ahmet Muhtar el-Abbâdî, *Fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, s. 25-26; Siyah rengin neleri sembolize ettiğiyle ilgili bk. Vloten, *Emevî Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şîâ ve Mesîh Akîdeleri Üzerine Araştırmalar*, s. 75-76; Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bk. M. Bahaüddin Varol, "İslâm Tarihi'nin ilk İki Asrında Simge Renkler ve Siyasî Anlamları", *S.Ü.İ.F.D.*, S. 17, (2004), s. 111-126.

³⁶⁰ Nadir Karakuş, *Bir İhtilâlcinin Anatomisi, Ebû Müslim Horasani*, s. 92-93; Salih Süleyman el-Veşmî, *Ebû Müslim el-Horasânî*, s. 130-131.

³⁶¹ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 252.

geçirdikleri düşmanları onların emri olmadan öldürmeyeceklerine yemin etmiş karşılığında da cennet bekleyen itaatkâr askerlerdi.³⁶²

129/746-747 yılına gelindiğinde imam İbrahim, Abbâsî daveti ile ilgili bilgi almak için Ebû Müslim'i yanına çağırdı. Mektupta yazan emre uyan Ebû Müslim, seçtiği yetmiş kişiyle beraber cemaziyülahirin ortalarında Horasan'dan ayrıldı. Hac bahanesiyle çıktığı yolculuğunun esas gayesini ise gizledi. Ancak konakladığı yerlerde kendisine ilgi gösterenlerle yakından ilgilendi. Güvenilir bulduklarını Abbâsî hareketine davet etti. Davaya kazandırdıklarını bu idealler uğruna gayret göstermeye çağırdı.³⁶³

Kûmis'e geldiklerinde İbrahim b. Muhammed'in ona ve Süleyman b. Kesîr'e yazdığı ikinci bir mektup daha geldi. Ebû Müslim, imam İbrahim'in kendisine hitaben; "Sana zafer sancağını gönderiyorum. Mektubumun sana ulaştığı yerden geri dön. Kahtabe ile birlikte yanındakileri bana gönder." şeklindeki emirlerini yerine getirdi. Taraftarlardan toplanmış olan mal ve armağanları hac mevsiminde imamla buluşmasını söyleyerek Kahtabe b. Şebîb'e verdi. Kendisi de İbrahim'in göndermiş olduğu "gölge" ve "bulut" adı verilen zafer sancaklarını alarak Horasan'a döndü.³⁶⁴ Ebû Müslim Merv'e gelince imamın açıktan propaganda yapılmasını emreden mektubunu Süleyman b. Kesîr'e verdi. Bu gelişmeyle birlikte bazıları ehl-i beytin temsilcisi sıfatıyla Ebû Müslim'e intisap ettiler. Uzak yakın bütün taraftarlarına haberler göndererek Abbâsî propagandasını açıktan yapmalarını emrettiler.³⁶⁵

Abbâsî isyanını organize eden Ebû Müslim bu işi tamama erdirecek adımları peş peşe attı. Merv'in Fenin köyüne, nakîblerden Ebû'l-Hakem Îsâ b. A'yün'ün yanına giden Ebû Müslim oganizasyonun lideri sıfatıyla onu, Toharistan ve Belh'e; Nadr b. Subeyh et-Temimi ve Serik b. Gadiyy'ı da Merv'i Ruz'a; Ebû Asım Abdurrahman b. Süleym'i Talekan'a; Cehm b. Atıyye'yi ise Harezm'deki Ala b. Hureys'in yanına gönderdi. Eğer propaganda faaliyetleri

³⁶² Vloten, *Emevî Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şîâ ve Mesîh Akîdeleri Üzerine Araştırmalar*, s. 77-78.

³⁶³ Taberî, *Tarih*, VII, s. 362-363; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 27-28; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 224-225; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer*, I-IV, Mısır, t.y., I, s. 208.

³⁶⁴ Bulut yeryüzünü kaplar ve yeryüzü hiçbir zaman gölgesiz kalmaz. Tıpkı bunun gibi kıyamete kadar yeryüzünde bir Abbâsî halifesi olacaktır. Nasıl ki yerin her tarafında mutlaka gölge varsa, Abbâsoğulları da yeryüzünün her tarafında bulunacaklardır. Bulut nasıl ki yeryüzünün her tarafını kaplıyorsa, Abbâsîler de davetleri ile bütün yeryüzünü kaplayacaklardır. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 29; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 225.)

³⁶⁵ Taberî, *Tarih*, VII, s. 363; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 28; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 225.

sırasında düşmanlarının saldırısına uğrarlarsa kılıç çekmekten sakınmayarak kendilerini korumalarını ve Allah'ın düşmanları ile savaşmalarını emretti.³⁶⁶

Ebû Müslim önemli merkezlere propagandacılar gönderme işini organize ettikten sonra Fenin köyünden ayrıldı. Ramazan ayının bitmesine yakın Süleyman b. Kesîr'in köyü olan Sefizenc'e geldi. Davetçilerini halkın arasına dağıtarak açıktan davete başladı. Bu davetten etkilenen halk Ebû Müslim'in etrafında toplanmaya başladı. İmam İbrahim'in gönderdiği "gölge" ve "bulut" isimli bayrakları ihtişamla açan Ebû Müslim ve beraberindekiler siyah elbiseler giyerek taraftarları arasında bir sembol oluşturdular.³⁶⁷ Gece büyük bir ateş yakarak bir araya geldiler.³⁶⁸ **"Haksızlığa uğratılarak kendilerine savaş açılan kimselerin karşı koyup savaşmasına izin verilmiştir. Allah onlara yardım etmeye elbette kâdirdir."**³⁶⁹ ayetini taraftarlarını harekete geçirmek için kullanan Ebû Müslim'in etrafında insan sayısı günden güne arttı. Böylece Ebû Müslim büyük bir askerî güce ulaştı. Bu esnada Horasan valisi Nasr b. Seyyâr ise Emevîlere isyan eden Hâris b. Süreyc'i öldürmüş olan ancak bölgede kendi güç mücadelesini sürdüren Kirmânî'nin ayaklanmasını bastırmakla ve Hâricî Şeybân b. Seleme el-Harûrî işini yoluna koymakla meşguldü.³⁷⁰

Mudâr kabilesinden Hâris b. Süreyc, 127/744 yılında Merv'e dönmüştü. O, Mervân b. Muhammed'in halifeliğini kabul etmeyerek Abbâsoğulları taraftarlığı üzerinden isyan ettiğinde Horasan valisi Nasr b. Seyyâr, ona; "Eğer Şam'ın surlarını yıkıp Ümeyyeoğullarının saltanatını sona erdirebileceğini sanıyorsan, malımdan dilediğini al ve git. Yemin ederim sözünden dönmezsen senin yanında olacağım." diyerek isyana kalkışmakla yanlış yaptığını ifade etmişti. Diğer taraftan Horasan bölgesinde Ezd ve Rebîa kabilelerinin desteğini almış olan Kirmanî de ayaklanmıştı. Nitekim Kirmanî ile girdiği mücadeleyi kaybeden Nasr, sonunda Merv şehrini terk etmek zorunda kalmıştı. Bu kez Hâris b. Süreyc ile Kirmanî karşı karşıya gelerek yeni bir mücadelenin başlamasına sebep oldular.

³⁶⁶ Taberî, *Tarih*, VII, s. 363; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 28.

³⁶⁷ Abbâsiler, siyah rengini Emevîler tarafından şehid edilen ehl-i beyte duyulan hüznü karşılık bir işaret olarak kullandılar. (Ahmet Muhtar el-Abbâdî, *Fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, s. 25.); Ebû Müslim başta olmak bütün Abbâsî taraftarları siyah giyindiği için onlar "Müsevved" ismi ile tanınmıştı. (İbn Tıktaka, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Tabataba, *el-Fahri*, Beyrut, t.y., (Dâru Sâdır), s. 145.)

³⁶⁸ Salih Süleyman el-Veşmî, *Ebû Müslim el-Horasânî*, s. 132-133.

³⁶⁹ Hac, 22/39.

³⁷⁰ Taberî, *Tarih*, VII, s. 355; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 28-29; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 225.

İki taraf arasındaki çekişmenin galibi Kirmanî olunca Merv şehri de Yemenlilerin hâkimiyetine geçmişti.³⁷¹

Temim kabilesine mensup olan Nasr, asabiyet merkezli bu karmaşa ortamının kendileri aleyhine sonuçlar doğuracağını farkındaydı. Kendisine hitaben “Ey emir! Büyük bir işin gölgesi senin üzerine düşmek üzere. Nesebi meçhul bir adam karaltısını gösteriyor ve halkı yeni kurulacak bir devlete çağırıyor. Siz daha ne duruyorsunuz?” şeklinde yapılan uyarıya karşılık; “Ayrılığa düşenler ve vefasızlar sebebiyle söylediğin olacak gibi görünüyor.” diye cevap vermesi Nasr’ın, içine düştükleri durumun vahametini anladığını göstermektedir.³⁷²

Horasan bölgesinde Arapların içine düştüğü bu çatışmalar sebebiyle zayıf düşmesinden en karlı çıkan Ebû Müslim olmuştu. Onun çığ gibi büyüyen kuvvetlerinin komuta kademesinde Araplar bulunmakla birlikte büyük çoğunluğunu İranlı köylüler oluşturmaktaydı. Abbâsî kuvvetlerine katılmış köleler imamın emriyle efendilerini öldürüyor silahlarına el koyuyorlardı. Bu durum mevâlinin yıllar içinde Araplara karşı duydukları öfke ve kini ihtilâl bahanesiyle bir nevi dışa vurması anlamına geliyordu. Merv’de uzun zamandır birbirleriyle mücadele eden Araplar bu gelişmelerden sonra ortak düşmana karşı birleşmek gerektiğinin farkına vardılar. Fakat kabileler arasındaki mücadelenin izleri o kadar derindi ki Ebû Müslim’in kurulmaya çalışılan birliği bozması zor olmadı.³⁷³

Ebû Müslim, taraftarını ve gücünü arttırmış biri olarak Emevîlerin Horasan valisi Nasr b. Seyyâr’a bir mektup gönderdi. Önceleri mektuplarına “Emir Nasr” diye başlayan Ebû Müslim bu kez kendi ismini başa alarak Nasr’a şöyle bir mektup yazdı: “Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla. Allah Kur’ân-ı Kerim’de bazı kavimleri kınayarak şöyle buyurmuştur: **“Kendilerine bir uyarıcı (peygamber) gelirse, herhangi bir millettten daha çok doğru yolda olacaklarına dair bütün güçleriyle Allah’a yemin etmişlerdi. Fakat onlara uyarıcı (Muhammed) gelince, bu, onların haktan uzaklaşmalarından başka bir şeyi arttırmadı. Çünkü onlar yeryüzünde büyüklük taşıyor ve kötü tuzaklar kuruyorlardı. Hâlbuki kişi kazdığı kuyuya kendi düşer. Onlar öncekilerin kanunundan (onlara uygulanandan) başkasını mı bekliyorlar? Allah’ın kanununda asla bir değişme**

³⁷¹ Taberî, *Tarih*, VII, s. 331-341; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 17-20.

³⁷² Taberî, *Tarih*, VII, s. 338-339; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 19.

³⁷³ Hakkı Dursun Yıldız, “Ebû Müslim-i Horasânî”, s. 198.

bulamazsın, Allah'ın kanununda kesinlikle bir sapma da bulamazsın."³⁷⁴ Ebû Müslim'in mektupta önce kendi adını zikretmesi ve yazdıkları Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'a ağır gelmişti.³⁷⁵

Nasr b. Seyyâr, almış olduğu mektubun cevabı mahiyetinde, kölesi Yezîd'in de içinde bulunduğu büyük bir süvari birliğini Ebû Müslim'le savaşmak üzere gönderdi. Ebû Müslim de Mâlik el-Heyssem el-Huzaî'yi görevlendirdi. İki taraf Âlin denilen köyde karşı karşıya geldiklerinde Malik, ilk önce onları Peygamber ailesinin yönetimini kabul etmeye çağırırdı. Ancak karşı taraf bu daveti kabul etmedi. Emevî-Abbâsî askerlerini ilk kez karşı karşıya getiren bu mücadelede Nasr'ın adamları yenildi. Esirler arasında valinin kölesi Yezîd de vardı. Fakat Ebû Müslim, Yezîd'e iyi davrandı. Gitmek veya kalmak hususunda onu muhayyer bıraktı. Esir edildiği süre boyunca şahid olduklarını yalansız aktarması şartıyla gitmesine izin verdi. Abbâsî taraftarlarının İslâm'dan uzak olduğu yolunda çıkarılan karşı propagandanın farkında olan Ebû Müslim bu kişiyi bilerek aralarına almış ve onu kasıtlı olarak geri göndermişti. Nasr b. Seyyâr da kölesinin hayatta bırakılmasının bu gayeye matuf olduğunu anlamıştı. Nitekim Yezîd'in: "Onlar da aynen bizim gibi namaz kılıp Kur'ân okuyorlar. Allah'ı çok anıyor, Resûlullah'ın yoluna davet ediyorlar. Ben onların davasının yükseleceğini tahmin ediyorum."³⁷⁶ demesi Ebû Müslim'in planının işe yaradığını ispatlamış oluyordu.

Ebû Müslim, propagandasını dinî semboller üzerinden yürütmesini iyi biliyordu. Nitekim o, Ramazan bayramı gelince Süleyman b. Kesîr'e bayram namazı kıldırmasını emretmişti. Ancak Süleyman'a Emevîlerin uygulamalarını terkederek Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetini takip etmesini söyledi. Bu sebeple ezansız ve ikametsiz olarak namaza başlandı. Oysaki Emevîler, bayram namazı için hem ezan okurlar hem de ikamet ederlerdi. Emevîlerin aksine namaz hutbeden önce kılındı. Alınan tekbirler de farklıydı.³⁷⁷ Böylelikle Emevîlerin dinî uygulamalarını değiştiren Ebû Müslim, Abbâsî usulü eda edilen namazla alternatif getirmiş oluyordu.

Ebû Müslim'in açıktan yapmış olduğu davete Merv'in tüm bölgelerinden katılanlar oluyordu. Bunlardan birisi olan Hâzim b. Huzeyme, Zilkade ayının başlarında Merv-i Ruz'a

³⁷⁴ Fâtır, 35/42-43.

³⁷⁵ Taberî, *Tarih*, VII, s. 357-358; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 29; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 226.

³⁷⁶ Taberî, *Tarih*, VII, s. 358-359; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 29-30; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 226-227.

³⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 29; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 226

Abbâsî taraftarı olarak girmiş ve bir gece baskını ile Nasr'ın amilini öldürmüştü. Fetih müjdesini de oğlu Huzeyme b. Hâzım ile Ebû Müslim'e bildirmişti.³⁷⁸

Nasr b. Seyyâr, tüm bunlar yaşanırken Kirmânî ile mücadele etmekteydi. Bu gruplar arasında yaşanan çatışmaları kendi lehine kullanmasını bilen Ebû Müslim, tarafların arasına açmak için her birine yardım teklif etti. Kirmânî'nin olumlu cevap vermesi üzerine Ebû Müslim onun tarafına geçti. Nasr, Ebû Müslim ile Kirmânî arasındaki antlaşmayı bozmak istese de başarılı olamadı. Ancak bir yolunu bulup Kirmânî'yi öldürmeye muvaffak oldu. Daha sonra Kirmânî'nin oğlu Ali büyük bir ordu toplayarak Nasr'ın üzerine gitti. Ebû Müslim de ona destek verdi. Nasr'ı valilik ikametgâhından çıkartan müttefikler hep birlikte Merv'e girdiler. Ali b. Kirmânî, Ebû Müslim'in yanında yer alarak vereceği emirleri beklemeye başladı.³⁷⁹

Yaşanan gelişmeler ile zor durumda kalan Nasr b. Seyyâr, Mervân'a bir mektup yazarak İbrahim b. Muhammed adına harekete geçen Ebû Müslim'in askerî gücünü halifeye haber verdi. Kendisine yardım etmesini isteyen mektubunda şu dizelere yer verdi: "*Külün içinde ateş koru görüyorum ve onun alevlenmesinden korkuyorum. ...Hayret ediyorum, Emevîler uyuyorlar mı yoksa uyanıklar mı?*" Mervân b. Muhammed, Nasr'a hâlihazırda olayın gerçekleştiği yerde kendisinin bulunduğunu, idarenin nâibi sıfatıyla görevinin çıbanın başını kesmek olduğunu hatırlatmakla yetindi.³⁸⁰

Halifeden ümidini kesen Nasr, palazlanmakta olan Abbâsî hareketine karşı Irak valisi Yezîd b. Ömer'den yardım istedi. İbn Hübeyre, Nasr'ın bu talebini askeri olmadığı gerekçesiyle karşılıksız bırakarak kendisine gelen mektubu Mervân b. Muhammed'e göndermekle yetindi. Nasr'ın mektubunu getiren elçiler, Abbâsî hareketi adına hareket edenlerin halifenin huzuruna çıkarılmış olduğunu gördüler. Zira imam İbrahim'in, Nasr ve Kirmanî'yi halledemediği için Ebû Müslim'e kızdığı, hakaretler ettiği ve ondan Arapça konuşan herkesi öldürmesini istediği mektup Mervân'ın eline geçmişti. Horasan'daki hareketin İbrahim b. Muhammed adına yapıldığını öğrenen halife hemen İbrahim b. Muhammed'in yakalanmasını ve huzuruna getirilmesini emretti. Kimliği açığa çıkan İbrahim, Mervân tarafından tutuklandı ve hapsedildi.³⁸¹

³⁷⁸ Taberî, *Tarih*, VII, s. 360; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 30; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 223.

³⁷⁹ Taberî, *Tarih*, VII, s. 370-371; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 32-33; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 229.

³⁸⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 178; Taberî, *Tarih*, VII, s. 369.

³⁸¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 164, 178; Taberî, *Tarih*, VII, s. 370; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 33-34; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 229-231.

Horasan bölgesinde yalnız başına mücadele eden Nasr b. Seyyâr büyüyen Ebû Müslim tehlikesine karşı Arap birliğini sağlamak için son bir kez harekete geçti. Horasan Hâricîlerinden Şeybân'a haber göndererek aralarındaki anlaşmazlığa son vermelerini, Ebû Müslim'e karşı savaşmak üzere işbirliği içinde olmalarını teklif etti. Tehlikenin farkına varan Şeybân bu teklifi kabul etti. Ancak bu birleşmeyi haber alan Ebû Müslim, Ali b. Kirmânî'ye bir mektup yazarak Nasr ile Şeybân arasındaki uzlaşmaya engel olmasını istedi. Ebû Müslim tarafından babasının intikamını alma düşüncesiyle tahrik edilen İbnü'l-Kirmanî, Şeybân'ı anlaşma fikrinden vazgeçirdi.³⁸²

Kabile asabiyeti ile bölünmüş olan Arapları Ebû Müslim karşıtlığında bile birleştiremeyen Nasr b. Seyyâr, Merv'deki Rebîa ve Yemenlilere hitaben şu konuşmayı yapmıştır: “Sanki aranızda basiretli kimse yokmuş gibi neden sürekli aranızdaki kan davalarını kurcalayarak kapının önünde bekleyen düşmana imkân veriyorsunuz. Bunlar ne tanıdığımız Araplar ne de mevki sahibi mevâlîdendir. Bilakis oradan buradan gelmiş nüfuzsuz kimselerdir. Bunların Allah'ın elçisine uymayan sadece Arapların öldürülmesini isteyen dinleri vardır.”³⁸³ Nasr b. Seyyâr'ın kabile asabiyetinin bataklığına saplanmış Araplara yaptığı bu uyarılar, Ebû Müslim'in kabileler arasındaki çekişmeleri kendi amaçları için nasıl kullandığını göstermesi bakımından önemlidir.³⁸⁴

Ebû Müslim, Horasan'da Mudâr, Rebîa ve Yemen kabilelerinin kendisine karşı birlik içinde olmalarını bir şekilde engellemiş ve bölgede üstünlüğü ele geçirmişti. Güçlü olan tarafta yerini alan İbnü'l-Kirmânî, 130/747-748 yılında Nasr'a karşı hücumla geçti. İbnü'l-Kirmânî'yi destekleyen Ebû Müslim de Şibl b. Tahman en-Nakib'i atlı bir birlikle şehre gönderdi. Ardından Ebû Müslim Merv'e girdi. Bu esnada iki taraf birbiriyle savaşmaya devam ediyordu. Bunu gören Ebû Müslim: **“Musa, ahalisinin habersiz olduğu bir sırada şehre girdi. Orada, biri kendi tarafından, diğeri düşman tarafından olan iki adamı birbiriyle dövüşür buldu. Kendi tarafından olanı, düşmana karşı ondan yardım diledi. Mûsâ da ötekine bir yumruk vurup ölümüne sebep oldu. (Bunun üzerine) Bu şeytan işidir. O, gerçekten saptırıcı, apaçık bir düşman, dedi.”**³⁸⁵ âyetini okuyarak Nasr'ın içine düştüğü perişanlığa ve çaresizliğe vurgu yapmıştı.³⁸⁶

³⁸² Taberî, *Tarih*, VII, s. 364; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 34-35.

³⁸³ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 253.

³⁸⁴ Ahmet Muhtar el-Abbâdî, *Fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, s. 25.

³⁸⁵ Kasas, 28/15.

³⁸⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 175; Taberî, *Tarih*, VII, s. 379; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 43.

Mervlilerin kendisini oldukça iyi karşılamasından memnun olan Ebû Müslim vali konağına yerleşti. Ali b. Kirmânî ile halkı biat etmeye çağıran Ebû Müslim, Allah'ın kitabına ve Resûlullah'ın (s.a.v.) sünnetine uymak ve onun ehl-i beytine razı olmak üzere ordudan da bey'at alınmasını emretti.³⁸⁷ Üç gün boyunca Mervlilerden biat alındı. Ebû Müslim'in biat almadığı bir tek Nasr ve adamları kalmıştı. Bu konuda ısrarcı olan Ebû Müslim, Lâhız b. Kurayz başkanlığında bir heyeti, Allah'ın kitabına Resûlullah'ın Âl'ine tâbi olmaya davet etmek için Nasr b. Seyyâr'a gönderdi. Pek çok Arap kabilesinin Ebû Müslim'in yanında yer aldığını gören ve sonunun yaklaştığını fark eden Nasr, daveti kabul etmiş gibi görünerek biat edeceğini gelen heyete bildirdi. Ancak asıl niyeti bir yolunu bularak kaçmaktı. Bunu gerçekleştirmek için zaman kazanmaya çalışan Nasr'a, Lâhız b. Kurayz da üstü kapalı bir şekilde uyarıda bulundu.³⁸⁸ Hileler aramaya başlayan Nasr, gece vakti imkân bularak şehri terk etti.³⁸⁹

Nasr b. Seyyâr'ın kaçtığını haber alan Ebû Müslim, Ali b. Kirmânî'yi onun peşinden gönderdi. Diğer taraftan Nasr'ın başkomutanı da dâhil olmak üzere bütün adamlarını hapsedti. Kırbacını kılıç, zindanını kabir yapmasını tavsiye eden görüşe uyararak, Nasr'ın adamlarının tamamını öldürttü.³⁹⁰ Bununla yetinmeyen Ebû Müslim, Nasr'ın şüphelenip kaçmasına sebep olan hususu da araştırdı. Dini ifsad etmekle suçladığı Lahız b. Kurayz'ı affetmeyerek öldürttü. Nasr'ın Serahs'a oradan da Nişabur'a kaçmasına engel olamayan Ali b. Kirmânî de sonrasında Merv'e geri döndü.³⁹¹

Ebû Müslim yürüttüğü faaliyetler neticesinde Horasan'ın doğu bölgesinde üç idare merkezini Merv, Merveruz ve Herat'ı kontrolü altına almıştı. Horasan'ın batısı Nişâbur'da vali Nasr b. Seyyâr hâkimiyet sağladığı için batıda sadece Nesa ve Biverd şehirlerini elinde bulunduruyordu. Şeybân el-Harûrî de Serahs'a gitmişti. Dolayısıyla Ebû Müslim bu şehirleri henüz hâkimiyeti altına alamamıştı.³⁹² Bu sebeple Ebû Müslim, Bekr kabilesinin desteğiyle güç kazanan ve Abbâsîler aleyhine büyük bir taraftar kitlesi toplayan Şeybân tehlikesini bertaraf etmek için harekete geçti.

³⁸⁷ Taberî, *Tarih*, VII, s. 384; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 43-44.

³⁸⁸ Lahız, Ebû Müslim'in huzuruna götürmek üzere davet ettiği Nasr'a şu ayeti kerimeyi okudu. **“Şehrin öbür ucundan bir adam koşarak geldi: Ey Mûsâ! İleri gelenler seni öldürmek için hakkında müzakere ediyorlar. Derhal (buradan) çık! İnan ki ben senin iyiliğini isteyenlerdenim, dedi.”** (Kasas, 28/20)

³⁸⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 176; Taberî, *Tarih*, VII, s. 381; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 44.

³⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 45.

³⁹¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 176; Taberî, *Tarih*, VII, s. 385; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 45.

³⁹² Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 255.

Ebû Müslim, Şeybân el-Harûrî'ye ilk olarak kendisine bey'at etmesi için davette bulundu. Ancak Şeybân onun çağrısını kabul etmedi. Aksine Ebû Müslim'e "Asıl sen bana biat et" diyerek meydan okudu. Ebû Müslim onu bu işten vazgeçirmek için elçiler gönderdi. Fakat Şeybân'ın cevabı gelen elçileri hapsetmek oldu. Onunla uzlaşamayan Ebû Müslim Horasan süvarilerinden Bessâm b. İbrahim'i Şeybân'la savaşması için görevlendirdi. Bessâm onu ve etrafındakileri öldürerek adamlarını esir aldı.³⁹³ Elde ettiği gücü paylaşmak istemeyen ve tehlike arz eden tüm unsurlardan birer birer kurtulan Ebû Müslim diğer rakibi Ali b. Kirmânî³⁹⁴ ile kardeşini de daha sonra bir plan dâhilinde öldürttü.³⁹⁵

Nasr b. Seyyâr'ın Merv'i terk etmek zorunda kalarak Nîşâbur'a sığınmış olması ve Şeybân ile Kirmanî kardeşlerin öldürülmesiyle Ebû Müslim Horasan'da güçlü bir konum elde etti. Artık şehirlere amilleri o tayin ediyordu. Bu meyanda Siba b. Numan el-Ezdi'yi Semerkand'a, Ebû Dâvûd Halid b. İbrahim'i Toharistan'a, Muhammed b. Eş'as'ı Tabeseyn'e gönderdi. Malik b. Heysem'i güvenlik teşkilatının başına getirdi. Kahtabe b. Şebîb'i ordunun merkez komutanlığına atadı. Azletme ve tayin yetkisi verdiği Kahtabe'ye itaat edilmesini isteyen emirnameyi de orduya gönderdi.³⁹⁶ 130/748 senesine gelindiğinde artık bütün Doğu Horasan'ın hâkimi Ebû Müslim idi. Nasr b. Seyyâr'ın bölgedeki otoritesi tamamen kaybolduğunda onun Mâverâünnehir'deki valilelerinin yerini herhangi bir huzursuzluk yaşanmaksızın Ebû Müslim'in adamları aldı.³⁹⁷ Abbâsîler adına Horasan'da başlatılan mücadelenin lideri kuşkusuz Ebû Müslim idi. Ancak savaşı Tayy kabilesinden Kahtabe b. Şebîb yürütüyordu. İsyân başladığında bölgede olmayan Kahtabe, Merv şehrinin zaptedilmesinden sonra imam İbrahim ile görüşmek üzere gittiği hacdan dönerken imamın kendisine verdiği ve başkomutanlık anlamına gelen sancakla geldiği için daha sonra Ebû Müslim tarafından bu göreve getirildi.³⁹⁸

Ebû Müslim, Nasr b. Seyyâr meselesini halletmesi için başkomutan Kahtabe'yi görevlendirdi. Zira Şeybân el-Harûrî'nin öldürülmesinin ardından adamları Nasr'la irtibata geçmişti. Nasr b. Seyyâr da oğlu Temim'i, kendilerine doğru gelen Şia ordusuna karşı

³⁹³ Taberî, *Tarih*, VII, s. 386-587; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 45-46.

³⁹⁴ Ali b. Kirmânî sayesinde Merv şehri alınmış, Ezd ile Şia arasında sağlanan ittifak artık rolünü tamamlamıştı. Ezdli reis Ali b. Kirmânî'nin katliyle Ebû Müslim kendisini rahatsız eden bir rakibinden kurtulmuş oluyordu. Zira o, Merv'de Ebû Müslim ile aynı haklara sahip bir pozisyonda bulunuyordu. (Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 255.)

³⁹⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 176-177; Taberî, *Tarih*, VII, s. 386-388; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 46-47.

³⁹⁶ Taberî, *Tarih*, VII, s. 388; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 47-48.

³⁹⁷ Hamilton A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, (çev. Hasan Kurt), 1. Baskı, Ankara: Çağlar Yayınları, 2005, s. 112.

³⁹⁸ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 255.

gönderdi. Ebû Müslim, Temim ve ona sığınanların hepsiyle savaşması için Kahtabe'ye emir verdi. İki taraf Tus'ta karşı karşıya geldi. Kahtabe, ilk olarak onları Allah'ın kitabına ve Resûlullah'ın sünnetine uymaya, ehl-i beyt ailesine razı olmaya çağırdı. Beklediği cevabı alamayan Kahtabe savaş düzenine geçerek saldırıda bulundu. Temim b. Nasr çarpışmada hayatını kaybetti. Kahtabe şehri yağmaladı. Ele geçirdiği malları ve esirleri Halid b. Bermek'e göndererek Nişâbur üzerine yürüdü. Ordusuyla Nişâbur'a gelen Kahtabe burada iki ay kaldı.³⁹⁹

Oğlunun öldürüldüğünü ve Kahtabe'nin üzerine gelmekte olduğunu öğrenen Nasr b. Seyyâr, Kûmis'e, oradan da İbn Hübeyre'nin Cürcan valisi Nübâte b. Hanzala'nın yanına gitti. Kahtabe de 130/748 yılı Zilkade ayında Cürcan'a geldi. Ordusunu, Allah'ın evini yıkan bir kavmin geride kalanları ile savaşacaklarına inandırarak galeyana getirdi. Ancak karşılarında eşi benzeri görülmemiş muazzam bir ordu gören Horasanlılar ye'se düştüler. Durumu fark eden Kahtabe, askerlerini savaşa hazır ve istekli hâle getirmek için bir konuşma yaptı.⁴⁰⁰ Onlara cesaret veren bu konuşmasını imamın kendisine verdiği zafer müjdesiyle tamamladı. Şiddetli bir savaşın ardından Ümeyyeoğulları hezimete uğradı. Cürcan valisi Nübâte b. Hanzala öldürülerek başı Ebû Müslim'e gönderildi.⁴⁰¹

Nübâte b. Hanzala'nın öldürülmesi üzerine Cürcanlılar'ın bir isyan hareketine girişeceğini öğrenenen Kahtabe b. Şebîb, otuz bine yakın insanı öldürterek şehirde katliam yaptı. Nübâte'nin ölüm haberini alan Nasr b. Seyyâr da Kûmis'ten Huvaru'r-Rey'e gitti. Horasanlılardan beklediği desteği alamayınca Vâsıt'ta bulunan İbn Hübeyre'den yardım istedi. Ancak İbn Hübeyre yardım etmediği gibi Nasr'ın elçisini hapsedti. Nasr, İbn Hübeyre'nin bu yaptıklarını halifeye şikâyet etti. Kendisini evinden çıkarılmış bir adam gibi hissettiğini, tekrar evine dönebilmek için yardıma ihtiyacı olduğunu bildirdi. İbn Hübeyre ancak halife Mervân'ın kendisinden Nasr'a yardım etmesini isteyen mektubu eline ulaştınca harekete geçti ve bir ordu hazırladı.⁴⁰²

³⁹⁹ Taberî, *Tarih*, VII, s. 389-390; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 48.

⁴⁰⁰ Kahtabe askerlerini cesaretlendirmek için şöyle demiştir: "Ey Horasanlılar! Bu ülkeler adil ve güzel ahlaklı olan babalarınıza aitti. Onlar bu hasletleri sebebiyle düşmanlarına galip geldiler. Zamanla tavırları değiştiği için Allah'ın gazabına uğradılar ve başlarına yeryüzünün en zelil kavmi musallat oldu. Şimdi Allah sizi onlara musallat etti. İntikamınızı alıp onları en ağır şekilde cezalandırmanıza imkân verdi." (Taberî, *Tarih*, VII, s. 391-392; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 49.)

⁴⁰¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV, s. 180; Taberî, *Tarih*, VII, s. 390-392; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 48-49.

⁴⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 52.

Kahtabe 131/748-749 senesi Muharrem ayında oğlu Hasan'ı Nasr'la savaşması için Huvaru'r-Rey'e gönderdi. Hasan'a destek kuvvet olarak gönderilenler arasında yer alan Ebû Kamil, Nasr'ın tarafına geçince savaşın seyri değişti. Hasan'ın ordusu ağırlıklarını bırakarak kaçmak zorunda kaldı. Elde ettiği ganimeti İbn Hübeyre'ye gönderen Nasr, kendisine destek için gönderilen ancak yanına gelmeyen İbn Hübeyre'nin adamı İbn Gatif'le buluşmak üzere Rey şehrine geldi. Fakat seksen beş yaşında olan ve sedyeyle taşınan Nasr, iki gün sonra Rey'de hastalandı ve Hemedan'a yakın bir yer olan Save'de öldü.⁴⁰³

Emevîlerin Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'ın vefat ettiğini haber alan Kahtabe, Kûmis'te bulunan oğlu Hasan'ı Rey şehrine gönderdi. Şamlılar Hasan'ın geldiğini haber alıca Rey şehrini terkettiler. Şamlılar'ın boşalttığı şehre Safer ayında giren Hasan, babası gelene kadar bekledi. Kahtabe, Rey'e geldiğinde bir takım güvenlik önlemleri alarak şehirde hâkimiyet tesis etti. Durumu da bir mektupla Ebû Müslim'e bildirdi. Çoğu Süfyânî ve Emevî taraftarı olan şehir halkının bıraktığı mallara el konulmasını emreden Ebû Müslim de Merv'den ayrılarak Nişâbur'a gitti. Kahtabe, Rey'e girdikten üç gün sonra oğlu Hasan'ı Hemedan üzerine gönderdi. Halkın şehir terk ederek Nihavend'e kaçması Hasan b. Kahtabe'nin işini kolaylaştırdı. Hasan, Hemedan'a girip oradan da Nihavend'e geçti. Şehre yakın bir mesafede konakladı. Kahtabe de kuşatmaya kadar oraya destek göndermeye devam etti.⁴⁰⁴

Abbâsiler adına hareket eden ordunun ilerleyişini durdurmak isteyen Irak valisi İbn Hübeyre, oğlu Dâvûd b. Yezîd ve İbn Dübâre'ye Kahtabe'nin üzerine gitmelerini emretti. Kahtabe onlara Mukâtil b. Hâkim el-Akkî komutanlığında bir grubu gönderdi. Bunlar Kum şehrine kadar ilerlediler. Kahtabe de Rey'den ayrılarak Akkî'yle buluştu. Recep ayında Isfahan dolaylarında iki ordu karşı karşıya geldi. Yirmi bin askeri olan Kahtabe, yüz veya yüz elli bin civarında askeri bulunan İbn Dübâre'nin ordusunu, mızraklarının uçlarına taktıkları Kur'ân'ın hükümlerine uymaya davet etti. Bu çağrıya ağır ve kötü sözlerle karşılık verilmesi üzerine Kahtabe, askerlerine saldırı emri verdi. Sayıca az olmalarına rağmen moral üstünlüğü ellerinde bulunduran Kahtabe'nin ordusu Şamlıları yendi. İbn Dübâre öldürüldü. Adamları da bozguna uğradı. Ordusundan geriye kalan değeri yüksek mallar ganimet olarak ele geçirildi.⁴⁰⁵

⁴⁰³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 181; Taberî, *Tarih*, VII, s. 403; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 54; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 242.

⁴⁰⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 182; Taberî, *Tarih*, VII, s. 404-405; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 55-56; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 242.

⁴⁰⁵ Taberî, *Tarih*, VII, s. 405-406; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 56-57; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 243.

Kahtabe, İbn Dübâre'nin ölüm haberini Nihavend'i kuşatma altında tutan oğlu Hasan'a bildirerek ordunun moral bulmasını sağladı. Gelen yenilgi haberiyle telaşa kapılan Nihavendliler ise ne yapacaklarını şaşırılmış vaziyetteydiler. Suriyeli ve Horasanlıları barındıran şehirde bir birlik sağlanamamıştı. Diğer tarafatan Kahtabe Isfahan'dan ayrılarak Nihavend'deki oğluyla buluşmak üzere yola çıkmıştı.⁴⁰⁶ Oğlu Hasan'la birlikte şehri üç ay kuşatma altında tutan Kahtabe, Nihavend'de bulunan Horasanlılara eman teklif ederek, kendisine katılmaya davet etti. Kahtabe, onlardan aldığı red cevabı üzerine aynı çağrıyı bu kez Şamlılara yaptı. Teklifi olumlu karşılayarak şehrin kapılarını açan Şamlıların aldığı emana güvenen Horasanlılar da onlarla birlikte dışarı çıktılar. Fakat Kahtabe sadece Şamlılara vermiş olduğu sözü tutarak Horasanlıların öldürülmesine hükmetti. Böylelikle Ebû Müslim'den kaçmış olan Horasanlıların hepsi cezalandırılmış oldu.⁴⁰⁷

Kahtabe için artık Irak yolu açılmış bulunuyordu. Oğlunu önden göndererek kendisi Karmasin üzerinden Hulvan ve Hanikin'e gitti. Kuvvetli bir ordu ile üzerine gelen ve Celula'da karargâh kurmuş olan Irak valisi İbn Hübeyre'yi maharetle geçerek Kûfe üzerine yürüdü.⁴⁰⁸ Kahtabe 132/749 Muharrem ayında Fırat'ın batı yakasına geçtiğinde, Emevîlerin Irak valisi İbn Hübeyre de Kûfe yönüne gitmeye karar verdi. Mervân'ın kendisine yardım için gönderdiği Havsere, İbn Hübeyre'ye Kahtabe'yi takip etmek yerine Horasan'a doğru giderek onu kendisini takip etmeye zorlaması yönünde tavsiyede bulundu. Fakat İbn Hübeyre bu uyarıyı dikkate almadı. Medâin taraflarından Dicle'yi geçti ve Kûfe'ye doğru ilerlemeye devam etti.⁴⁰⁹

Kahtabe'yi takip etmeye karar veren İbn Hübeyre, Kûfe'ye öncü birlik olarak Havsere'yi gönderdi. İki ordunun Fırat'ın iki yakasındaki ilerleyişi devam etti. Kahtabe, imamın bu nehirden savaşı kazanacaklarını haber verdiğini müjdeleyerek askerlerine moral verdi. Bu moral üstünlükle Kahtabe ve adamları nehri geçerek Havsere'ye bir baskın düzenlediler. Şamlılar yenildiler. Fakat esrarengiz bir şekilde öldürülen Kahtabe nihayetinde bu zaferin bedelini hayatı ile ödemiş oldu.⁴¹⁰

⁴⁰⁶ Taberî, *Tarih*, VII, s. 407; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 57.

⁴⁰⁷ Taberî, *Tarih*, VII, s. 408; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 57; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 243.

⁴⁰⁸ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 256.

⁴⁰⁹ Taberî, *Tarih*, VII, s. 412-413; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 58-60; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer*, I, s. 210.

⁴¹⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 182; Taberî, *Tarih*, VII, s. 413-415; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 60; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer*, I, s. 210.

Kahtabe, başına bir şey gelirse oğlu Hasan'a tâbi olunmasını istediği için vasiyetine uygun olarak Hasan b. Kahtabe'ye biat edildi. Daha öncesinde komutanlık tecrübesi bulunan Hasan görevi devralmakta zorlanmadı. Kahtabe'nin vasiyetinde işaret ettiği Kûfe şehrine doğru ilerlemeye devam etti. Kûfe'ye gelir gelmez babasının hilafet veziri diye tavsif ettiği Ebû Seleme'ye bey'at etti. Gizlilik dönemi boyunca yetkileri elinde bulunduran Ebû Seleme, artık alenen davet adına faaliyette bulunarak Hasan b. Kahtabe'yi İbn Hübeyre ile savaşması için Vâsıt'a, Humeyd b. Kahtabe'yi Medâin'e ve daha pek çok müfrezeyi, Kunna, Aynu't- Temr, Ehvaz gibi yerlere göndermekle fetih alanını daha da genişletmiş oldu.⁴¹¹

Horasan'da Ebû Müslim liderliğinde başlayan ihtilâl hareketi Irak üzerinde de başarı elde edince uzun süredir yürütülen faaliyetler önemli bir merhale katetti. Çoğunluğunu mevâlinin oluşturduğu Horasan bölgesine Ebû Müslim'in liderlik etmesi ve Arapların yaşadığı Irak bölgesi komutanlığını bir Arap olan Kahtabe'nin üstlenmiş olması süreci olumlu manada etkileyen unsurlardı.⁴¹² Abbâsî hareketinin merkez üslerinden biri olan Kûfe'de hareketi gizli yöreten ve daima Ebû Müslim'le irtibat hâlinde bulunan Ebû Seleme idareyi resmen ele almıştı.⁴¹³ Diğer taraftan Mervân'ın emriyle tutuklanan ve bilahare öldürülen İbrahim, ailesine ve kendi taraftarlarına Kûfe'ye gitmelerini tavsiye etmiş kardeşi Ebû'l-Abbâs'ı da hareketin yeni lideri olarak belirlemişti.⁴¹⁴

V. EBÜ'L-ABBÂS'IN HALİFE İLAN EDİLMESİ

Horasan'da yıllarca gizlilik içinde yürütülen davetin alenen ilan edilmesiyle birlikte çağrının kimin adına yapıldığı Emevî idaresince keşfedilmiş oldu.⁴¹⁵ İmam İbrahim tarafından Ebû Müslim el-Horasânî'ye gönderilen ve Horasan'da Arapça konuşan herkesin öldürülmesi emrini içeren mektup Ebû Müslim yerine Mervân'ın eline geçince, İbrahim b. Muhammed tutuklandı.⁴¹⁶ Bu sebeple davetin yürütüldüğü ana merkez Humeyme'yi

⁴¹¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV, s. 183; Taberî, *Tarih*, VII, s. 415-419; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 60-62; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 245-246.

⁴¹² Ali Delice, "Abbâsî İhtilâl Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri", s. 73.

⁴¹³ Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, s. 95.

⁴¹⁴ Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer*, I, s. 210.

⁴¹⁵ İmam İbrahim'le ilgili bir diğer rivayete göre, 131/748-749 senesinde hacca giden İbrahim'e gösterilen hürmet ve saygı onun şöhretini artırmış, bu durum Mervân'ın kulağına kadar gitmiştir. Mervân'a: "Ebû Müslim el-Horasânî, insanları halife sıfatıyla buna davet ediyor." denilmesi üzerine Mervân, İbrahim'in yakalanmasını emretmişti. (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 248.)

⁴¹⁶ Taberî, *Tarih*, VII, s. 422; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 246-247; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer*, I, s. 209.

terketmek zorunda kalan Abbâsî ailesi, İbrahim'in tavsiyesine uyarak Kûfe'ye gitmeye karar verdi. Netice itibariyle İbrahim'in halefi Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed başta olmak üzere aile fertlerinden pek çok kişyanlarında Horasanlı taraftarları olduğu halde Kûfe'ye doğru yola çıktılar.⁴¹⁷ Ebü'l-Abbâs ve beraberindekiler 132/749-750 Safer ayında Kûfe'ye vardılar. Âl-i Muhammed'in veziri kabul edilen Ebû Seleme el-Hallâl da onları Kûfe'nin dış mahallelerinden Hammam A'yün'de bulunan Velid b. Sa'd'ın evine yerleştirdi.⁴¹⁸

Ebû Seleme, Abbâsî ailesinin Kûfe'de oluşunu kırk gün boyunca herkesten gizledi. Ne asker ne komutan hiç kimsenin haberi olmadan onları oradan oraya taşıyarak yerlerini değiştirdi. Çünkü imam İbrahim'in öldürüldüğünden haberdar olan Ebû Seleme, hâkimiyeti Abbâsîler yerine Hz. Ali ailesine geçirmeyi planlıyordu. Bu sebeple imamın akıbetini soranlara “Acele etmeyin. Henüz ortaya çıkma vakti gelmedi, çünkü Vâsıt henüz fethedilmedi.” diyerek Talibîler lehine zaman kazanmaya çalıştı.⁴¹⁹

Ebû Seleme imamın akıbeti hakkındaki sorulara sürekli “Acele etmeyin.” şeklinde cevap veriyordu. Bu durum Ebû Humeyd Muhammed b. İbrahim el-Himyerî'nin, Hammâm A'yün çöplüğünün yanında imam İbrahim'in kölesini tesadüfen görmesine kadar böyle devam etti. İmam İbrahim'in Mervân tarafından öldürüldüğü, yerine kardeşi Ebü'l-Abbâs'ın geçtiği ve bütün ailesinin Kûfe'de olduğu bu sayede öğrenilmiş oldu.⁴²⁰

Ebû Seleme el-Hallâl'ın oyalama taktiğinin farkına varan Ebû Humeyd imamlarla ilgili bilgiyi Hammam A'yün'de bulunan Horasan ordusunun ileri gelenlerine haber verdi.⁴²¹ Bunun üzerine bütün komutanlar Abbâsî ailesinin bulunduğu yere geldiler. İmamın Ebü'l-Abbâs olduğunu öğrendikten sonra ona biat ettiler ve onu halifelik selamıyla selamladılar. Yeni halifenin emrine amade olduklarını ifade eden komutanlar, imam İbrahim'in ölümünden dolayı da aileye başsağlığı dilediler.⁴²²

⁴¹⁷ Kûfe'ye gidenler arasında İbrahim'in iki oğlu Abdulvehhab ve Muhammed, kardeşleri Ebü'l-Abbâs, Abdullah ve Yahya, amcaları Dâvûd, İsa, Salih, İsmail, Abdullah ve Abdüssamed ile İsa b. Mûsâ b. Muhammed b. Ali ve Yahya b. Ca'fer b. Temmam b. Abbâs vardı. (Taberî, *Tarih*, VII, s. 423; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 63-64; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 247.)

⁴¹⁸ Taberî, *Tarih*, VII, s. 423; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 63-64; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 247.

⁴¹⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 184; Taberî, *Tarih*, VII, s. 423; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 64; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 249.

⁴²⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 184-185; Taberî, *Tarih*, VII, s. 423-424; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 64.

⁴²¹ Hakkı Dursun Yıldız, “Ebü'l-Abbâs es-Seffâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 10, s. 284

⁴²² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 185; Taberî, *Tarih*, VII, s. 424; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 64.

Ebû Seleme, kendinden habersiz yaşanan bu gelişmeleri öğrendiğinde çaresiz, Ebü'l-Abbâs'ın yanına gitti ve onu halife olarak selamladı. Ebû Humeyd, Ebû Seleme'ye bu işin ona rağmen gerçekleştiği yönünde imalarda bulununca Ebü'l-Abbâs duruma müdahale etti. Düştüğü durumun farkında olan Ebû Seleme, işleri mü'minlerin emiri için hazır hâle getirmek istemesi nedeniyle imamın izharını geciktirdiğini ifade etti. Komutanlar kendisini azarlayarak tahkir etmek istedilerse de Ebü'l-Abbâs buna engel oldu. Ebû Seleme'ye karargâha dönmesini emretti.⁴²³

Abbâsî Devleti'ni iktidara taşıyan ihtilâl sürecinde kendisine rol düşmeyen ancak iktidar şartlarının olgunlaştığı dönemde adı zikredilen Ebü'l-Abbâs, 132/749 yılında ilk Abbâsî halifesi seçildi. 12 Rebiyülâhir Cuma sabahı o ve yanındakiler silahlarını kuşanmış bir vaziyette emirlik sarayına geldiler. Daha sonra Kûfe Camii'nde Ebü'l-Abbâs'a halife olarak biat edildi. Ebü'l-Abbâs hutbe okuyup namaz kıldırdı ve minbere çıktı.⁴²⁴

Abbâsîlerin ilk halifesi Ebü'l-Abbâs, Allah'a hamd ederek başladığı konuşmasında özellikle Hz. Peygamber'e (s.a.v.) olan yakınlıklarına ve akrabalık ilişkisine vurgu yaptı: *"İslâmiyet'i kendisi ve bizler için bir din olarak seçen, İslâm'ı yüceltip şereflendiren ve bizimle teyid eden, bizleri İslâm'ın ehli, sığınağı, kalesi, kâimi ve yardımcısı kılan Allah'a hamd olsun. O, bizi takvaya bağlı ve en layık kimseler eyledi. Bizlere Resulullah'ın (s.a.v.) akrabalığı ve yakınlığını bahşetti. Bizleri onun babalarının soyundan neşet ettirdi. Onun neslinden türetti. Allah'ın elçisini aziz, bize düşkün, mü'minlere karşı yumuşak kalpli ve merhametli kıldı. Bizi İslâm içinde muteber bir yere koydu.*⁴²⁵ Allah (c.c.) Müslümanlara indirdiği Kur'ân'da şöyle buyuruyor:

"... Ey ehl-i beyt! Allah sizden, sadece günahı gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor."⁴²⁶ ***"... deki: Ben buna karşılık sizden akrabalık sevgisinden başka bir ücret istemiyorum..."***⁴²⁷ ***"(Önce) en yakın akrabayı uyar."***⁴²⁸ ***"Allah'ın, (fethedilen) ülkeler halkından Peygamberine verdiği ganimetler, Allah, Peygamber, yakınları, yetimler,***

⁴²³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV, s. 185; Taberî, *Tarih*, VII, s. 424; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 65.

⁴²⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV, s. 185; Taberî, *Tarih*, VII, s. 424-425; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 65; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 249; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer*, I, s. 210.

⁴²⁵ Seffâh'ın, Hz. Peygamber'in soyuna ve onun akrabası olmaya yüklediği kutsallıkla ilgili daha geniş bilgi için bk. Mithat Eser, "Tarihi Realite Açısından Hz. Peygamberin Soyunun Kutsallığı ve Bu Anlayışın Çıkış Sebepleri", *Konya, S.Ü.İ.F.D.*, S. 28, (2009), s. 85-104; Sönmez Kutlu, "Ehl-i Beyt Sembolik Kapitalinin Tarihi Süreç İçinde Semerelendirilmesi", *İslâmiyât*, S. 3, (2000), s. 99-120; Mustafa Öztürk, "Şii ve Sünnî Müfessirlere Göre Ehl-i Beyt Kavramı", *Marife*, S. 3, (2004), s. 37-53.

⁴²⁶ Ahzâb, 33/33.

⁴²⁷ Şûra, 42/23.

⁴²⁸ Şuarâ, 26/214.

yoksullar ve yolda kalmışlar içindir...⁴²⁹ “... Bilin ki, ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri Allah'a, Resûlüne, onun akrabalarına yetimlere, yoksullara ve yolcuya aittir...⁴³⁰ Ebü'l-Abbâs, âyetlerle delillendirdiği akrabalık hakkının kendilerine bir nevi yetki verdiği iddiasıyla konuşmasına şöyle devam etti: Allah (c.c.) Mü'minlere bizim üstünlüğümüzü bildirdi, onlara bizi sevmeyi ve hakkımızı vermeyi farz kıldı. Bize ikram ve lütufta bulunarak, ganimet ve feyden nasibimizi bol yaptı. Allah büyük lütuflar sahibidir.⁴³¹ Sapık Sebeiyye fırkası reisliğe, idareciliğe ve halifelığe bizim dışımızdakilerin daha layık olduğunu iddia ettiler.⁴³² Yüzleri kara olasıcalar! Niçin böyle olsun ey insanlar? Allah insanları sapıklıklarından sonra hidayete bizimle çıkardı, cahilliklerinden sonra bizimle yardım etti. Mahvolduktan sonra bizimle kurtardı. Hakkı ortaya bizimle çıkardı, batılı mahvetti. Bizimle onlardaki fesadı düzeltip ıslah etti. Alçaklıkları bizimle yükseltti. Noksanlıkları tamamladı, ihtilafları giderdi. Nihayet insanlar daha önce birbirlerinin düşmanı iken birbirlerine şefkat göstermeye, iyilik etmeye, dünyevi hususta yardımlaşmaya başladılar. Ahirette birbirleriyle karşılıklı divanlarda oturan kardeşler oldular.

Yüce Allah bütün bunları Hz. Muhammed'e (s.a.v.) lütuflar ve ihsanlar olarak yaptı. Allah onun ruhunu kabzedip katına aldığı anda bu işi onun ashâbı devraldı. Onlar işlerini istişare ile yürüttüler. Ümmetin mirasını devralıp adil bir şekilde kullanılması gereken yerlerde kullandılar, layık olanlara verdiler. Kendileri bundan pay almadan (aç) çıktılar. Daha sonra Harboğulları ve Mervânoğulları bu mirasa atıldılar. Hilafeti gaspettiler aralarında anlaşıp onu paylaştılar. Ehline zulmettiler. Allah öfkeleninceye kadar onlara mühlet verdi. Sonunda Allah'ın gazabına uğradılar ve Allah bizim ellerimizle onlardan intikam aldı.⁴³³ Hakkımızı bize iade etti. Ümmetimizin işlerini bizimle yoluna koydu. Bize yardım etti, yeryüzündeki zayıflara iyilikte bulunmak için davamızı ayağa kaldırdı. Bizimle başladığı gibi bizimle bitirdi.

Hutbesinde hâkimiyetin ve hilafetin baştan beri Abbâsîlerin hakkı olduğunu ifade eden Ebü'l-Abbâs, Iraklılarla aralarındaki menfaat birliğine de değinerek Kûfelilerin kalbini

⁴²⁹ Haşr, 59/7.

⁴³⁰ Enfâl, 8/41.

⁴³¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 187; Taberî, *Tarih*, VII, s. 425; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 65; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 249-250.

⁴³² Sebeiyye: Abdullah b. Sebe'ye nispet edilen ve Hz. Ali'nin ilahlığı, ölümsüzlüğü, Hz. Peygamber tarafından vasi tayin edildiği, ölmeyip geri döneceği gibi aşırı düşünceler ileri süren bir fırka. (“Sebeiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, C. 36, s. 244.)

⁴³³ “Böylece bizi öfkelenince onlardan intikam aldık, hepsini suda boğduk.” (ez-Zuhuruf, 43/55.)

fethedecek şu ifadeleri kullandı: *Size hayır gelen yerden zulmün, salahın geldiği yerden fesadın gelmeyeceğini umuyorum. Ehl-i beyt olarak başarımız ancak Allah'ın yardımıylaadır. Ey Kûfeliler! Sizler sevgimizin odağı, muhabbetimizin menzilisiniz. Bizim zamanımıza kadar bozulmadan geldiniz. Zalimlerin zulmü sizi değiştirmedir. Bizim devletimiz sayesinde artık insanların en mutluluları olacaksınız ve en çok size ikramda bulunacağız. Size verilecek başışları yüz dirhem artırıyorum. Hazır olun ben çok kan dökücüyüm ve mahvedici bir intikamcıyım.*'⁴³⁴

Ebü'l-Abbâs bu esnada hastaydı ve yaptığı konuşma sebebiyle hastalığı daha da arttı. Oturmak zorunda kaldı. Yarım bıraktığı konuşmasını minberin üç basamak aşığıında bekleyen amcası Dâvûd devam ettirdi. O da Ebü'l-Abbâs gibi konuşmasına önce Hz. Peygamber'den (s.a.v.) miras kalan hilafeti kendilerine bahşettiği için Allah'a (c.c.) hamd ile başladı. Daha sonra hilafet mücadelesine girişmelerinin esas gayesinin Allah'ın (c.c.) hükümlerini hâkim kılma arzusu olduğunu dile getirdi. Dünyalık servet edinme niyetinde olmadıklarını Emevîlerin zulmünden insanları kurtarmak niyetiyle yola çıktıklarını anlattı. Ardından Emevîlerin günahlarını bir bir sayarak onlara lanet etti. Emevî halifesi Mervân'ın yerine Allah'ın onlara genç Seffâh'ı nasip etmesinin bir lütuf olduğunun altını çizdi. Akrabalıktan doğan hak iddialarını o kadar yükseğe taşıdı ki Hz. Peygamber (s.a.v.) ile Seffâh arasında Hz. Ali'den başka halife bulunmadığını iddia etti. Konuşmasının sonunda halktan yeğenin sağlığı için duada bulunmalarını istedi.⁴³⁵

Seffâh ve amcası Dâvûd b. Ali konuşmalarını bitirdikten sonra hükümet sarayına gittiler. Halkın Ebü'l-Abbâs'a bey'atı gece oluncaya kadar burada devam etti. Daha sonra Seffâh amcası Dâvûd'u Kûfe'de vekil bırakarak şehrin dışında Ebû Seleme el-Hallâl'ın Hammam A'yündeki ordugâhında karargâh kurdu. Aylarca ordunun yanında kaldıktan sonra emirlik sarayına geçti. Seffâh ilk icraatları sadedinde, amcası Abdullah b. Ali'yi, Şehrezur'daki Ebû Avn b. Yezîd'e; kardeşinin oğlu İsâ b. Mûsâ'yı, Vâsıt'ta Emevîlerin Irak Valisi İbn Hübeyre'yi muhasara eden Hasan b. Kahtabe'ye; Yahya b. Ca'fer b. Temmam b. Abbâs'ı, Medâin'deki Humeyd b. Kahtabe'ye; Ebü'l Yakzan Osman b. Urve b. Muhammed b. Ammâr b. Yâsir'i, Ehvaz'daki Bessâm b. İbrahim b. Bessâm'a; Seleme b. Amr b. Osman'ı, Malik b. et-Tavvaf'a gönderdi.⁴³⁶

⁴³⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV, s. 188; Taberî, *Tarih*, VII, s. 426; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 66; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 250-251.

⁴³⁵ Taberî, *Tarih*, VII, s. 426-428; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 66-68; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 251-253.

⁴³⁶ Taberî, *Tarih*, VII, s. 431; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 68; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 253.

İKİNCİ BÖLÜM

İÇ VE DIŞ SİYASÎ GELİŞMELER

Ebü'l-Abbâs'a Kûfe Camii'nde halife olarak biat edilmekle birlikte hâkimiyetin diğer ortağı konumundaki Mervân b. Muhammed tam anlamıyla etkisiz hâle getirilememişti. Dolayısıyla hala iktidarda görünen Emevî hilafeti ülkenin birçok yerinde kontrolü elinde bulunduruyordu. Irak'ta da durum belirsizliğini koruyordu. Çünkü Emevîlerin Irak valisi İbn Hübeyre Vâsıt'ta teslim olmayı reddederek direnmeyi sürdürüyordu.⁴³⁷

I. MERVÂN B. MUHAMMED'İN ÖLDÜRÜLMESİ

Emevî Devleti'nin son halifesi Mervân b. Muhammed, Ebû Müslim'in Horasan'daki icraatlerini öğrendiği zaman Harran'dan ayrıldı.⁴³⁸ Mervân, Kûfe'de Seffâh'a bey'at edildiğini, askerî bakımdan gücünü arttırdığını haber aldığı anda artık durumun tahammül edilemez boyuta ulaştığını farkettiler ve son bir ümit yüz yirmi bin askeriyle birlikte Musul'da Zap nehri yakınlarında Abbâsîlerin karşısına çıktılar.⁴³⁹

Ebü'l-Abbâs, Seleme b. Muhammed'i iki bin kişiyle, Abdullah b. Tâî'yi bin beş yüz kişiyle, Abdülhamid b. Rib'î et-Tâî'yi iki bin kişiyle ve Veddas b. Nadle'yi de beş yüz kişiyle Ebû Avn b. Yezîd'e yardımcı olmaları için göndermişti. Ebû Müslim'in adamlarından Ebû Avn Abbâsîler adına Mervân'la mücadele ediyordu. Fakat Seffâh, Mervân karşısında ailesinden birisinin görev almasını arzu ediyordu. Onun bu isteği amcası Abdullah b. Ali tarafından yerine getirildi. Bunun üzerine Seffâh; "Allah'ın bereketi ile yürü" diye duada bulunarak amcasını büyük bir askerî birlikle Mervân'ın üzerine gönderdi.⁴⁴⁰

Abdullah b. Ali, 132/749-750 Cemaziyühâziri'nde Mervân'la savaşmak üzere, Uyeyne b. Mûsâ'ya Zap nehrinin sığ yerlerinden karşıya geçme emri verdi. Mervân'ın karargâhına

⁴³⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû'l-Abbâs es-Seffâh", s. 284.

⁴³⁸ Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer*, I, s. 210; Mervân b. Muhammed, büyük mücadeleler sonunda Cezîre, Irak, Suriye ve Mısır gibi devletin önemli eyaletlerini itaat altına almayı başarmıştı. Ancak o, işleri tam hâle yola koyduğunu düşündüğü sırada Abbâsîlerin siyah bayrakları altındaki Horasanlılar ile karşı karşıya geldi. Nasr b. Seyyâr, pek çok kez uyarıda bulunmuş fakat merkezde muzafferane bir şekilde tutunabilmenin sevincini yaşayan Mervân gelmekte olan tehlikeyi geç farketmişti. (Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 187-188.)

⁴³⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 254.

⁴⁴⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IX, s. 315; Taberî, *Tarih*, VII, s. 432; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 69; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 254.

kadar ilerleyen Uyeyne ve askerleri akşama kadar savaşıp geri döndüler. Ertesi sabah Mervân karşıya geçmek için nehrin üzerine köprü kurdurdu. Bunun doğru olmadığını söyleyen vezirlerinin uyarılarına aldırmayan Mervân, oğlu Abdullah'ı bir birlikle karşı tarafa gönderdi. Mervân'ın oğlu, Abdullah b. Ali'nin ordusunun aşağısına kadar geldi. Bunun üzerine Abdullah b. Ali, Muharık komutasında dört bin kişiyi Abdullah b. Mervân'la savaşmak üzere gönderdi. İki grup arasındaki mücadelede Muharık ve adamları yenildi.⁴⁴¹

Abdullah b. Ali, Muharık'ın yenilgi haberi duyulup askerlerin morali bozulmadan önce Mervân'a saldırmanın doğru bir hareket olacağını söyleyen Ebû Avn'ın tavsiyesine uyarak Mervân'ın üzerine gitme kararı aldı. Ordunun sağ kanadına Ebû Avn'ı, sol kanadına da Velid b. Muâviye'yi geçirerek Mervân'ın karşısına çıktı. Mervân da büyük bir orduyla hazır. Fakat Mervân savaşı başlatan taraf olmak istemiyor, ilk hareketin karşıdan gelmesini bekliyordu. Bunun için talimat da vermişti. Ancak eniştesi Velid b. Muâviye bu emre muhalefet ederek sağ kanattaki Ebû Avn'a doğru hücumla geçti. Ebû Avn bu hamle sonrasında geri çekilmek zorunda kaldı. Sağ ve sol kanat kuvvetlerinin geri çekildiğini gören Abdullah b. Ali, askerlerine atlarından inmelerini emretti. Hepsi atlarından indiler. Mızraklarını dikerek adam adama mücadeleye başladılar. Şamlıların savunma durumuna geçerek geri çekilmesi üzerine Abdullah b. Ali ileriye doğru hamle yaptı. Bir taraftan: “Ya Rabbi! Ne zamana kadar senin uğrunda savaşacağız.” diyor diğer taraftan “Ey İbrahim'in isyancıları! Ey Muhammed! Ey Mansur!” nidalarıyla askerlerini coşturuyordu.⁴⁴²

İki taraf arasındaki savaş gittikçe şiddetlendi. Abdullah b. Ali'nin hücumu üzerine Mervân, ordusunda yer alan her bir kabileye atlarından inmelerini ve yerde mücadele etmelerini emretti. Ama komutanları dâhil hiçbir asker emirlerini dinlemiyor, silahlara kendini siper etmek istemiyordu. Mervân, sayıca üstün olmasına rağmen düşman karşısında dağılmaya doğru giden ordusunu itaatsizliği sebebiyle cezalandırmakla tehdit etti.⁴⁴³ Ancak onun içine düştüğü acziyeti fark eden güvenlik şefi; “Vallahi bunu yapabilmeni isterdim.” diyerek onun durumunun çaresizliğini ortaya koymuştu. Mervân, askerlerini savaşa istekli hâle getirmek için son çare yanındaki hazineleri vaadetti. Onun askeri teşvik etmek için söylediği bu söz amaca hizmet etmedi. Aksine kargaşa ve karmaşanın artmasına sebep oldu.

⁴⁴¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IX, s. 315-316; Taberî, *Tarih*, VII, s. 432-433; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 69-70; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer*, I, s. 211.

⁴⁴² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IX, s. 317; Taberî, *Tarih*, VII, s. 434; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 70; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 255.

⁴⁴³ Mervân b. Muhammed'in yüz yahut yüz elli bin, Abdullah b. Ali'in ise yirmi bin askeri olduğu rivayet edilmiştir. (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 255.)

Zira askerler savaşmak yerine malları paylaşma sevdasıyla karargâhı yağmalamaya giriştiler. Mervân'ın, yağmacı askerlerle mücadele etmek için oğlu Abdullah'ı geri çağırması paniği daha da arttırdı. Savaş meydanındaki askerler Abdullah'ın yenildiği için geri çekildiğini zannetti. Bozguna uğrayan Şamlılar sonuçta büyük bir hezimete uğradılar. Horasanlılar onları arkalarından takip ettiler. Bir kısmını öldürüp bir kısmı da esir aldılar. Köprüler yıkıldı. Öyle ki Zap nehrinde boğulanların sayısı savaş meydanında ölenlerden fazlaydı.⁴⁴⁴ Savaşın galibi Abdullah b. Ali, Mervân'ın otağında bulduğu silahlara, hazineye ve mallara el koydu.⁴⁴⁵

Abdullah b. Ali, savaş meydanında yedi gün daha kaldı. Elde edilen ganimetlerin dökümünü yaparak zafer haberiyle birlikte Seffâh'a bildirdi. Mervân'ın yenildiğini öğrenen Seffâh iki rek'at şükür namaz kıldı ve **“Tâlut ordusu ile hareket edince, ‘Şüphesiz Allah sizi bir ırmakla imtihan edecektir.’...”** ayetini okudu.⁴⁴⁶ Sevincinin nişanesi olarak savaşa katılan askerlerin maaşlarını yükseltti. Bununla birlikte Seffâh, kaçmak zorunda kalan Mervân'ın takip edilmesini emreden bir mektubu amcası Abdullah b. Ali'ye gönderdi.⁴⁴⁷

Mervân b. Muhammed, Abdullah b. Ali'ye yenilince Musul'a geldi fakat burada iyi karşılanmadı.⁴⁴⁸ Bunun üzerine o, Harran'a geçti. Yirmi gün kaldığı şehrin valiliğine yeğeni ve damadı Eban b. Yezîd'i atayarak buradan da ayrıldı. Mervân'ı takip eden Abdullah b. Ali, Harran'a gelince Eban b. Yezîd, onu siyahlar giymiş olarak karşıladı. Emrine girerek kendisine bey'at etti. Bu durumdan memnun olan Abdullah karşı koymadıkları için Harran ve Cezîre halkına eman verdi. Mervân tarafından öldürülen Abbâsî imamlarından İbrahim b. Muhammed'in hapsedildiği binayı yıkarak şehirden ayrıldı. Abbâsîlerin takibinden kaçmayı sürdüren Mervân, Hıms'da birkaç gün ikamet etti. Ancak oradan da ayrıldı. Mervân daha sonra Dımaşk'a geçti. Vali Velid b. Muâviye'ye, Şamlılar toplanıncaya kadar Abbâsîler ile savaşmasını emrederek yoluna devam etti. Filistin'e vardı.⁴⁴⁹

⁴⁴⁴ Boğulanların sudan çıkarılmasını emreden Abdullah b. Ali şu ayeti kerimeyi okumuştur: **“Denizi yarıp sizi kurtarmış, Firavun'un adamlarını da gözleriniz önünde sulara gömmüştük.”** (Bakara, 2/50.)

⁴⁴⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IX, s. 318; Taberî, *Tarih*, VII, s. 434; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 71; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 255-256.

⁴⁴⁶ Bakara, 2/249.

⁴⁴⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IX, s. 319; Taberî, *Tarih*, VII, s. 434; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 71; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 256.

⁴⁴⁸ Musullular, Mervân'a küfredip şöyle dediler: “Ey Ca'd b. Dirhem'in mezhebinden olan aciz herif! Devletinizi yok edip başımıza ehl-i beytten birini getiren Allah'a hamdolsun.” (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 72.)

⁴⁴⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IX, s. 319; Taberî, *Tarih*, VII, s. 437-439; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 74; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 257.

Abdullah b. Ali ise Seffâh'ın emri gereğince Mervân'ı takip ediyor, uğradığı yerlerde siyahlar giymiş insanlardan halife adına bey'at alıyordu. Kendisine yardım için gönderilen kardeşi Abdüssamed b. Ali ile birlikte Abbâsîlere tabi olduklarını önceden haber aldıkları Kinnesrin'e geçtiler. Ardından Hims'a gelerek Abbâsîler adına bey'at aldılar. Burada birkaç gün kaldıktan sonra Baalbek'e oradan da Dımaşk'ın Mizze köyüne vardılar. Diğer kardeşi Salih b. Ali de sekiz bin kişilik bir orduyla destek kuvvet olarak gelmiş ve Mercu Azra'da konaklamıştı. Herhangi bir mukavemet ile karşılaşmayan, aksine geçtiği yerlerden bey'at alarak ilerleyişini sürdüren Abdullah, Şam'ı kuşattı. 132/749-750 yılında şehrin doğu kapısına ordugâhını kurdu. Abbâsî ordusunun diğer komutanlarından Salih, Cabiye kapısında, Ebû Avn, Keysan kapısında, Bessâm b. İbrahim, Babüssağır kapısında, Humeyd b. Kahtabe, Toma kapısında yerlerini aldılar.⁴⁵⁰

Şam valisi Velid b. Muâviye, Mervân'ın emrini yerine getirerek savaş için hazırlık yapmış ve gerekli tedbirleri almıştı. Ama kuşatma altındaki Şamlılar kendi aralarında kabile asabiyeti ile bölünmüş hâldeydi. Emevîleri mi yoksa Abbâsîleri mi destekleyecekleri hususunda da fikir ayrılığına düşmüşlerdi. Neticede şehir 132/749-750 yılı Ramazan ayında Abbâsî askerleri tarafından fethedildi. Kılıç zoruyla gerçekleşen bir fetih olduğu için Abdullah b. Ali'nin emriyle binlerce kişi öldürüldü. Zafer sonrası Abdullah b. Ali, Dımaşk'ta on beş gün kaldı. Daha sonra Filistin'e doğru yola çıktı. Ürdünlüler onu siyahlar giyerek karşıladı. Abdullah, Ebû Futrus nehrine geldiğinde Mervân'ın kaçtığını Mısır'a doğru gitmekte olduğunu öğrendi. Filistin'de konakladığı süre zarfında Seffâh'tan Dımaşk'a geri dönmesini, takip işini Salih b. Ali'ye bırakmasını emreden bir mektup aldı. Bunun üzerine Abdullah b. Ali, halifenin emrine uyararak Dımaşk'a geri döndü. Çünkü Seffâh ona şehrin naibi olarak orada ikamet etmesini emretmişti.⁴⁵¹

Mervân'ı takip etme görevini üstlenen Salih b. Ali, Zilkade ayında, Ebû Avn ve Amir b. İsmail el-Harisi ile birlikte yola çıktı. Mervân'ın Ferma'da konakladığı bilgisi üzerine hemen oraya hareket etti. Sahil şeridi üzerinden onu takibe başladı. Nihayet Nil'e varıp kıyıda mola verdiler. Mervân çoktan Nil'i geçip köprüyü attırılmış ve süvarileri zor durumda bırakmak için çevredeki yem ve yiyecekleri yaktırmıştı.⁴⁵² Bunları haber almasına rağmen Salih, takibe devam etti. Ebû Avn, Amir b. İsmail el-Harisî ve Şu'be b. Kesir el-Mazinî

⁴⁵⁰ Taberî, *Tarih*, VII, s. 440; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 74; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 258-259.

⁴⁵¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IX, s. 321; Taberî, *Tarih*, VII, s. 440; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 74-75; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 259-261; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer*, I, s. 211.

⁴⁵² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, s. 305.

kontrollünde bir süvari birliğini Mervân'ın üzerine gönderdi. Esir aldıkları askerlerden Mervân'ın, Bûsir'de bir kilisede saklanmakta olduğu bilgisini alan Ebû Avn'ın adamları hemen oraya gitti. Kilisenin etrafını kuşattılar. Amir b. İsmail, askerlerinin sayısının azlığını göz önünde bulundurarak gece baskını yapmayı uygun gördü. Adamları ile birlikte Mervân'ın üzerine saldırdılar. Basralılardan Muavved adında birisi attığı mızrakla Emevîlerin son halifesi Mervân'ı öldürdü.⁴⁵³

132/749-750 senesinin Zilhicce ayında öldürülen Mervân'ın kesilen başı önce Ebû Avn'a sonra Salih b. Ali'ye gönderildi. Salih onu Şam mescidinin kapısına astı.⁴⁵⁴ Bununla tatmin olmayarak Mervân'ın dilinin kesilmesini emretti. Bir kedinin dili kapması üzerine bunu bir hikmete hamleden Salih: "Bugün bize ne acayip ve ibretli şeyler gösteriyorsun Allah'ım!" dedi. Bunun üzerine şair; "Allah size şehri kılıçla fethettirdi, Ca'd mezhebinde olan günahkârı da zulmünden dolayı helak etti."⁴⁵⁵ Bir kedi onun dilini kapmış sürüklüyor, Rabb'in kâfirden intikam alıcısıdır." mealinde bir şiir söyledi. Ebû Avn'ı Mısır'da bırakarak, Şam'a dönen Salih, Mervân'ın başını Yezîd b. Hâni ile halifeye gönderdi. Bu sırada Seffâh Kûfe'de idi. Mervân'ın öldürülmesi üzerine oğulları Ubeydullah ve Abdullah Abbâsî takibinden kaçarak Habeşistan'a gitti. Ancak Habeşliler onları kendi ülkelerinde barındırmadı. Yapılan savaşta Ubeydullah öldürüldü. Abdullah ise kaçmayı başardı.⁴⁵⁶

II. EMEVÎLERE KARŞI YÜRÜTÜLEN İNTİKAM FAALİYETLERİ

Ebü'l-Abbâs halifelik biatı aldıktan sonra birçok şehir ve bölgeye başta kendi akrabaları olmak üzere valiler atamıştı. Yeni devletin valileri tayin edildikleri yerlerde daha önce Emevî zulmüne maruz kalmış Hâşimilerin intikamını alma yoluna gittiler. Abbâsîler bu surette Ümeyyeoğullarından hem öğ almış hem de onların muhtemel iktidar taleplerini bertaraf etmiş oluyorlardı. Bu sebeple her tarafta Ümeyye soyunu takip etmeye başladılar.

⁴⁵³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IX, s. 321-322; Taberî, *Tarih*, VII, s. 440-441; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, s. 305; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 75; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 261; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer*, I, s. 211.

⁴⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, s. 306.

⁴⁵⁵ Mervân, Kur'ân'ın mahlûk olduğuna, kaderin de insanın elinde olduğuna inanan Ca'd b. Dirhem'in görüşlerini benimsediği için halk tarafından kınanmıştı. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 77; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer*, I, s. 212.)

⁴⁵⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IX, s. 322-326; Taberî, *Tarih*, VII, s. 441-442; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 75-76; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 261-262; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer*, I, s. 211-212.

Öncelikle halledilemesi gereken mesele olarak Mervân b. Muhammed'in üzerine gittiler ve onu ortadan kaldırarak Emevî devleti'ne son verdiler.⁴⁵⁷

Abbâsîler, Ümeyyeoğullarının devlet otoritesini korumak için Hâşimoğullarının kanını akıtmış olduğunu hep hatırlarında tutmuştu. Üstelik imam İbrahim b. Muhammed'in öldürülmesi sıcaklığını hala koruyordu. İntikam ateşini söndürmek isteyen Abbâsîler, bu sebeple Emevîlere karşı eşi benzeri görülmemiş bir kıyım ve yok etme siyaseti takip ettiler.⁴⁵⁸ Gerçekten de İslâm Tarihi'nde bir ilk gerçekleşmiş, halifenin oturduğu yerin hemen yanıbaşında cellatların üzerinde hazır bekledikleri deriden mamul bir yaygı hilafet tahtının vazgeçilmez bir parçası hâline gelmişti.⁴⁵⁹

Son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed'in kesik başı Abbâsîlerin ilk halifesi Ebü'l-Abbâs'a getirildiği zaman Seffâh, secdeye kapanmış, "*Beni sana üstün kılan Allah'a hamdolsun. Sende ve taraftarlarında alınacak öcüm kalmadı, ey din düşmanı!*" diyerek intikamının alınmış olmasından duyduğu memnuniyeti ortaya koymuştu. Fakat bu durumun bile kinini yatıştırmaya yetmediğini ifade etmekten de geri durmamıştı. Nitekim onun; "*Kanımı içseler kanmazlar; onların kanı da benim hıncımı yatıştırmaz.*" şeklindeki sözleri taraflar arasındaki husumetin derinliğini göstermesi bakımından çarpıcı bir örnektir.⁴⁶⁰

Abbâsîlerin, Ümeyyeoğullarını ortadan kaldırmak için sarfettikleri gayretin muharrik güçlerinden birisi şairlerdi. Nitekim onların kışkırtmaları ile pek çok Emevî mensubu ortadan kaldırıldı. Ebü'l-Abbâs'ın intikam için öldürttüğü Süleyman b. Hişam b. Abdümelik, Abbâsîlere sığınmış, itaat ve bey'atini bildirmiş bir Ümeyyeliydi. Ebü'l-Abbâs da eman verdiği bu insanlara iyi davranmış ve onları affetmişti. Ancak bir süre sonra verdiği emanı iptal ederek onlardan intikam alma yoluna gitti. Çünkü düşmanlık ateşini körükleyen şairler boş durmamıştı.⁴⁶¹ Dönemin şairlerinden Südeyf, Seffâh'ın huzuruna girdiğinde yanında Süleyman b. Hişam'ı görünce şöyle bir şiir okudu:

"Görünüşleri seni aldatmasın, kaburgaların altında intikam ateşi yanar.

⁴⁵⁷ İbrahim Sarıçam, *Emevî-Haşimi İlişkileri*, s. 380.

⁴⁵⁸ Ali Aksu, "Emevîlerin Abbâsîler Tarafından Soykırımı Uğratılması ve Ebü'l-Abbâs'ın Bu Soykırımıdaki Rolü", *Sivas, C.Ü.İ.F.D.*, S. 4, (2000), s. 260.

⁴⁵⁹ Ph. K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), 1. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011, s. 393.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 75.

⁴⁶¹ Ali Aksu, "Emevîlerin Abbâsîler Tarafından Soykırımı Uğratılması ve Ebü'l-Abbâs'ın Bu Soykırımıdaki Rolü", s. 260.

Hiç bir Emevî kalmayınca kadar kamçıyı bırak eline kılıcı al.”

Südeyf’in bu şiirinden sonra Süleyman b. Hişam başına gelecekleri anlamışçasına, “Beni öldürdün ey ihtiyar” dedi. Seffâh, bu sonu hazırlayan şairin sözlerine uygun bir tavır sergileyerek, Süleyman’ın öldürülmesini emretti.⁴⁶²

Şam bölgesinde Abbâsîler adına hâkimiyeti ele geçiren Abdullah b. Ali, eman verdiği Ümeyyelileri davet ettiği yemekte öldürtmekten çekinmemişti. Ebû Futrus nehri kenarında gerçekleşen yemeğe Emevî ailesinden yetmiş iki⁴⁶³ veya seksen⁴⁶⁴ bir diğer rivayete göre doksan⁴⁶⁵ kişi katılmıştı. Bu toplantıda hazır bulunan Hâşimoğullarının mevlası şair Şibl b. Abdullah bir kaside okuyarak eman verilmiş olanların öldürülmesi için halifenin amcası Abdullah b. Ali’yi tahrik etmişti. Zira Şibl b. Abdullah şiirinde, öldürülen Hâşimîlere karşılık Ümeyyelilere kısas uygulanması gerektiğini şöyle savunuyordu:

“Devletin temelleri Abbâsoğullarının üstün nitelikli kişileri sayesinde sağlam temellere oturdu.

Hâşimoğullarının intikamını almak istediler de bir zaman geçtikten ve ümitsizlikten sonra onların derdine çare oldular.

Abdişems’in hatalarını elbette affetme, onların bitkilerini ve boylu hurmalarını kes.

Onların döşeklerde ve yastıklarda size bu denli yakın olmaları and olsun ki, hem beni, hem de başkasını hiddetlendiriyor.

Onları Allah’ın indirdiği yere, horluk ve helak yurduna indirin.

Hüseyin ve Zeyd’in ölümünü ve Mihras yakınında öldürüleni (Hamza) hatırlayın.

Harran’da kurban edilmiş olanı Harran’da Ğurbe ve Tenas arasında öldürülen (İbrahim b. Muhammed’i) hatırlayınız.”

Dinlediği şiir üzerine galeyana gelen Abdullah b. Ali, yanındaki Ümeyyeoğullarının tamamını öldürmüştür. Üstelik kaynaklarda Abdullah’ın katlettiklerinin üzerine örtüler sererek yaralıların iniltileri eşliğinde yemeğine kaldığı yerden devam ettiği şeklinde abartılı rivayet de zikredilmiştir.⁴⁶⁶

⁴⁶² Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, IX, s. 333; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 77; Ebu’l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Tarihi’l-Beşer*, I, s. 212.

⁴⁶³ Taberî, *Tarih*, VII, s. 443.

⁴⁶⁴ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, IX, s. 331.

⁴⁶⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 77.

⁴⁶⁶ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, IX, s. 331-332; Taberî, *Tarih*, VII, s. 443; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 77; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 259.

Abdullah b. Ali'nin bu katliamı gerçekleştirmesinde şairlerin tahrikleri kadar diğer başka sebepler de etkili olmuştur. Zira Benî Ümeyye'den Ebû Muhammed Ziyad b. Abdullah b. Yezîd'in Kınnesrin'de Emevî Devleti'ni ayağa kaldırma iddiası ile ayaklandığı bilgisi kendisine ulaştığı zaman o da yanındaki Ümeyyelileri öldürtmüştür. Veyahut Abdullah b. Ali, Hüseyin b. Ali ve Zeyd b. Ali'nin öldürülmesini hatırlayarak intikam hissine kapılmış ve onların öldürmelerini emretmiştir.⁴⁶⁷

Abdullah b. Ali'nin intikam hırsı ile hareket ettiğini gösteren bir başka örnek de şudur: Mervân'ın öldürülmesinden sonra yanında bulunan hanımları ve kızları esir olarak Abdullah'ın huzuruna getirilmişti. Mervân'ın büyük kızı: "Ey Mü'minlerin emirinin amcası! Allah dünya ve ahirette seni korusun. Biz senin ve kardeşlerinin kızlarıyız. Zulmetmek yerine bizi bağışla." deyince Salih: "Vallahi sizden ne kadın ne erkek hiçbirinizin geriye kalmasını istemiyorum. Dün sizin babanız benim kardeşimin oğlu imam İbrahim'i öldürmedi mi? Hişam b. Abdülmelik, Zeyd b. Ali b. Hüseyin'i ve onun soyundan gelenleri Kûfe'de öldürmedi mi? Velid b. Yezîd, Horasan'da Yahya b. Zeyd'i ve onun soyundan gelenleri öldürmedi mi? Ubeydullah b. Ziyad, Müslim b. Akîl'i öldürmedi mi? Yezîd b. Muâviye, Hüseyin b. Ali'yi ve ailesini öldürmedi mi? Resûlullah'ın haremelerini esir etmedi mi? Hüseyin'in başını alıp beynini boşaltmadı mı? Sizi hangi sebepten affedeyim?" diyerek iki aile arasında geçmişe dayalı husumete vurgu yaptı.⁴⁶⁸

Ümeyyeoğullarına özellikle Abdullah b. Ali tarafından yapılan zulüm ve hakaret sadece hayatta olanlara yönelik değildi. Ölmüş olanlar da bu katliamdan nasibini aldı. Emevîlerin kökünü kazımak niyetinde olan Abdullah b. Ali, Dımaşk'ı fethettiğinde binlerce kişiyi kılıçtan geçirmişti. Bununla yetinmemiş, intikam duygusuyla Dımaşk, Rusâfe, Kınnesrin ile diğer yerlerdeki halife ve Emevî ileri gelenlerinin mezarlarını açtırmıştı.⁴⁶⁹ Ancak Muâviye ve Abdülmelik b. Mervân'ınki gibi açılan pek çok Emevî mezarında toz ve kemikten başka bir şey bulunamamıştı. Abdullah b. Ali, bu duruma çok öfkelenmiş, Hişam b. Abdülmelik'in çürümeyen cesedine yaptığı eziyetlerle ancak öfkesini söndürebilmiştir. Nitekim o, Hişam'ın bedenini önce kırbaçlattırılmış, sonra günlerce darağacında asılı bıraktırarak çürümesini seyretmiş bilahare yaktırılmış ve küllerini rüzgâra savurmuştur.

⁴⁶⁷ İbrahim Sarıçam, *Emevî-Haşimi İlişkileri*, s. 382.

⁴⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 76.

⁴⁶⁹ Ethem Ruhi Fığlalı, "Abdullah b. Ali b. Abdullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, C. 1, s. 82.

Hişam b. Abdülmelik'in karısı Abde bnt. Abdullah b. Yezîd b. Muâviye'yi birkaç askerle birlikte çöle sürmüş sonra da öldürtmüştür.⁴⁷⁰

Emevîlerden intikam alma faaliyetlerine Abbâsî hanedanı mensuplarının hepsi ortak olmuştur. Dolayısıyla Basra, Filistin, Mısır ve Hicaz bölgelerinde de Şam'dakine benzer temizlik harekâtları gerçekleşmiştir. Nitekim Süleyman b. Ali, Basra'daki Emevî ailesinin ileri gelenlerinin öldürülmesini emretmiş, cesetlerini yol kenarlarına atırarak köpeklerin yemesine müsaade etmiştir.⁴⁷¹

Emevîlere düşmanlıkta Süleyman b. Ali'den aşağı kalmayan Dâvûd b. Ali de Mekke ve Medine'de bulunan Ümeyyeoğullarından pek çoğunu öldürmüştür.⁴⁷² Dâvûd onları öldürmek istediğinde Hz. Hasan'ın torunu Abdullah b. Hasan: "Kardeşim! Bunları öldürdüğün zaman neyi elde etmiş olmakla övüneceksin? Bunların içine düştükleri durum sana kâfi gelmez mi?" diyerek onu bu işten alıkoymak istemiş fakat Dâvûd onun bu uyarılarına kulak vermemiş ve ele geçirdiği Ümeyyeoğullarını katletmiştir.⁴⁷³ Öldürülenler arasında İmran b. Mûsâ b. Amr b. Said, Abdullah b. Anbese b. Said b. el-As ve iki oğlu Muhammed ve İyaz ile Eyyüb b. Mûsâ b. Amr b. Said bulunmaktaydı.⁴⁷⁴

Salih b. Ali de Mısır'da pek çok Emevî mensubunu yakalayarak eziyet etmiştir. Mısır valisi Abdülmelik b. Mervân b. Mûsâ ve kardeşi Muâviye de yakalananlar arasındaydı. Bunların bir kısmını Irak'a gönderdi. Geri kalanlar Filistin'de Kalensüve'de katledildiler. Salih, Abdülmelik ve kardeşini ilk önce affetmişse de daha sonra Kalansüve'de diğer Ümeyyelilerle birlikte öldürmüştür.⁴⁷⁵ Öldürülenler arasında Asım b. Ebî Bekir b. Abdilaziz b. Mervân, Amr b. Ebi Bekir, Abdülmelik, Eban ve Mesleme b. Asım, Amr b. Süheyl b. Abdilaziz b. Mervân, Amr ve Süheyl'in oğulları Yezîd, Mervân, Eban ve Esbağ bulunmaktaydı.⁴⁷⁶

Abbâsîlerin bu acımasız tatbikatından ve takibinden bebekler ve Endülüs'e kaçanların dışında kimse kurtulamadı.⁴⁷⁷ Bu yüzden Ümeyye evlatları ve hanedan mensupları iyice

⁴⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 77-78; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 259-260.

⁴⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 78; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer*, I, s. 213.

⁴⁷² Taberî, *Tarih*, VII, s. 459; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 286.

⁴⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 89.

⁴⁷⁴ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 410.

⁴⁷⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmuz-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kahire*, I-XVI, Beyrut, t.y. I, s. 409.

⁴⁷⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, s. 392.

⁴⁷⁷ Abbâsî katliamından kaçıp kurtulmayı başaran Abdurrahman b. Muâviye b. Hişam, bir süre Fırat ve civarında gizlendi. Doğuya gitme niyetinde olmasına rağmen Abbâsîlerin takibi sebebiyle Suriye, Filistin ve Mısır üzerinden İfrıkiyye'ye ulaşmayı başardı. Kuzey Afrika'da beklediği desteği bulamayınca

korkuya kapıldılar.⁴⁷⁸ Gizlenmeye gücü yetenler gizlendi. Amr b. Muâviye b. Amr b. Süfyan b. Utbe b. Ebû Süfyan da gizlenenler arasındaydı. İçinde buldukları durumun çaresizliğinden Süleyman b. Ali'ye gitmeye karar vermesi, ümitsizliğin boyutlarını göstermesi açısından önemlidir. Valiye söyledikleri baş etmek zorunda kaldıkları meseleyi özetler mahiyettedir. Gittiği her yerde tanındığı için kaçacak yer bulamayan Amr b. Muâviye, ne olursa olsun düşüncesiyle Süleyman b. Ali'ye gelerek: “Sığınacak bir yer bulamadım, faziletin beni sana getirdi. Eğer beni öldürürsen rahata kavuşurum, sağ bırakırsan emin olurum. Kadınlarımız akıbetimizden korktukları için saklandılar. Kim korkarsa ondan endişe duyulur.” demiş ve Süleyman'dan eman istemişti. Süleyman b. Ali'nin ona eman verdiği ve bunun Ümeyyeoğullarına verilen ilk eman olduğu rivayet edilmiştir.⁴⁷⁹

Abbâsoğulları, sadece Emevî mensuplarına değil, onlara sevgi besleyenlere karşı da acımasız davranmışlardı. Bu sebeple Ümeyyeoğullarına yakınlık duyan Musul halkından da pek çok kişi öldürülmüştür. Musul halkı Muhammed b. Sûl'u vali olarak kabul etmedikleri için Seffâh, kardeşi Yahyâ b. Muhammed'i Musul'a vali tayin etti. Bölgeye gelen Yahyâ, en başta Musullulara iyi davrandı. Ancak daha sonra şehir halkından on iki kişiyi elebaşı olmakla itham ederek öldürdü. Bunun üzerine Musul halkı silahlandı. Yahyâ, halka camiye sığınmaları hâlinde güvence altında olacaklarına dair söz verdi. Fakat bu sözünde durmayarak camiye gelenlerin hepsini katletti. Üstelik gece ağlayan ve ağıt yakan kadın ve çocukların öldürülmelerini de emrettiği rivayet edilir.⁴⁸⁰ Yahyâ'nın Musul'da binlerce kişiyi öldürdüğünü haber alan Seffâh, onu bu hareketinden dolayı azletti.⁴⁸¹ 134/751-752 yılında amcası İsmail b. Ali'yi onun yerine tayin etti. Seffâh, Musul'da öldürülenlerin diyetlerini ödedi. Amcasına da halka iyi davranmasını emretti.⁴⁸²

Endülüs'e geçmeye karar verdi. Daha geniş bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, “Abdurrahman I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, C. 1, s. 147.

⁴⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, s. 306-309.

⁴⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 78-79.

⁴⁸⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 411; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 86-87; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Tarihi'l-Beşer*, I, s. 213.

⁴⁸¹ Emevîlere karşı yürütülen soykırım politikasında Seffâh'ın rolü ile ilgili bk. Ali Aksu, “Emevîlerin Abbâsiler Tarafından Soykırıma Uğratılması ve Ebû'l Abbâs'ın Bu Soykırımdaki Rolü”, s. 264-267.

⁴⁸² Taberî, *Tarih*, VII, s. 460.

III. YÖNETİM MUHALİFLERİ İLE MÜCADELE

132/749 yılında Kûfe’de Ebû’l-Abbâs’a biat edilmesiyle birlikte siyasî açıdan yeni bir döneme girilmiş oldu. Uzun soluklu bir ihtilâl hareketinden sonra iktidarı ele geçirmeyi başaran Abbâsî yönetimi kendisine ortak veya muhalif gördüğü tüm unsurları bertaraf etme üzerine kurulu bir politika takip etti. Bu amaçla ihtilâlde pay sahibi olan Şîileri saf dışı bırakan bir tutum izlediler. Alioğullarını iktidar ortağı olarak görmediklerini daha işin başında hilafet tanımını yaparken beyan ettiler. Zira Abbâsîler elde ettikleri halifelîği kendi gaspedilmiş haklarının iadesi şeklinde tanımlamakla ve meşruiyet temellerini de Kur’ân-ı Kerîm’e dayandırmakla Şîileri yönetimin dışında bırakmış oldular.⁴⁸³ İhtilâl ortakları Şîilerin iktidar beklentilerini boşa çıkarmanın yanısıra onların ileriye dönük olası girişimlerini engellemek için gerekli tedbirleri de aldılar. Ebû Seleme ve Süleyman b. Kesîr gibi ihtilâl sürecindeki en büyük destekçilerini Şîî olmakla itham edip ortadan kaldırdılar.⁴⁸⁴

Emevî Devleti’nin yıkılması, Suriye’nin o güne kadar elde ettiği nüfuzunun sona ermesi anlamına geliyordu. Geç de olsa İslâm’ın ağırlık ve önem merkezi olma özelliklerinin artık kendilerinden gittiğinin farkına varan Suriyeliler, tekrar eski güçlerini elde etmek için hepsi de boşa çıkan birçok silahlı teşebbüste bulundular.⁴⁸⁵ Diğer taraftan yaşanan bu gelişmeler hemen hemen yüz yıllık Irak-Suriye mücadelesinde hep başarısız olan Iraklıların Suriyelilerin boyunduruğundan kurtarılması anlamına da geliyordu. Nitekim Iraklılar Abbâsîler sayesinde artık kaybeden değil zafer kazanan tarafta yer almış oldular. Zira Kûfe şehri Hz. Ali zamanındaki gibi tekrar iktidarın merkezi olma konumuna yükseltilmişti. Netice itibariyle devlet yönetiminin Dımaşk’tan Irak’a doğru kayması ile Abbâsîler ve Iraklılar menfaatlerinin ortak olduğunu görerek birlikte hareket ettiler.⁴⁸⁶

A. YEZİD B. ÖMER B. HÜBEYRE’NİN ETKİSİZ HÂLE GETİRİLMESİ

Emevîlerin son Irak valisi İbn Hübeyre, Ebû Müslim tarafından Horasan’da başlatılan ihtilâl hareketine karşı, kendisinden yardım isteyen Nasr b. Seyyâr’ın taleplerini ilk başlarda

⁴⁸³ Hâşimî soyunun iki önemli kolu olan Abbâsoğulları ile Ali evladının ehl-i beyt tasavvuru ile ilgili bk. Namık Kemal Karabiber, “Erken Dönemde Ehl-i Beyt Tasavvuru ve Farklılaşma Süreci: Abbâsoğulları-Alioğulları”, *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları Sempozyum Metni*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009, s. 281-295.

⁴⁸⁴ Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Ali İpek, “İlk Abbâsî Halifelerine Âl-i Beyt Muhalefeti”, *Ekev Akademi Dergisi*, C. 3, S. 1, (2001), s. 85-94; Cemil Hakyemez, “Abbâsî Devletine Yönelik Ali Oğulları veya Şîî Tehdidi”, *Erzurum, A.Ü.S.B.E.D.*, C. 9, S. 1, (2007), s. 327-341.

⁴⁸⁵ Ph. K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, s. 391.

⁴⁸⁶ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 258.

görmezden gelmişti. Irak'taki karışıklıklar sebebiyle yeterli askeri olmadığı şeklindeki mazereti, Nasr'ın kendisini halifeye şikâyet etmesi neticesinde geçerliliğini yitirmişti. Nitekim Mervân'ın emri sebebiyle İbn Hübeyre, Nübâte b. Hanzala komutasında bir ordu hazırlayarak bölgeye göndermek zorunda kalmıştı. Ancak bu ordu Abbâsî kuvvetleri karşısında yenilince (130/747-748) bu kez Âmir b. Dubâre yönetiminde daha büyük bir orduyu Kahtabe b. Şebîb üzerine göndermişti. Fakat Âmir b. Dubâre'nin akıbeti de farklı olmamış o da Nübâte gibi yenilmekten kurtulamamıştı. (131/748-749)⁴⁸⁷

İbn Hübeyre, Irak üzerine gelen Kahtabe'yi bizzat durdurmak için büyük bir orduyla Celulai'l-Vakia'ya kadar gelmiş ve oraya ordusunu yerleştirmişti. Lakin aldığı bütün tedbirlere rağmen Kahtabe'nin Dicle'yi geçerek Kûfe'ye doğru ilerleyişini durdurmayı başaramamıştı. Kahtabe önce Karmasin'e sonrasında, sırasıyla Hulvan, Hanekin ve Ukbera'ya geçerek Dicle'yi de aşır Enbâr'ın aşağısındaki Dimimma'ya inmişti. Hevsere ve diğer kişiler İbn Hübeyre'ye: "Kahtabe b. Şebîb Kûfe'ye gitme arzusuyla yoluna devam ediyor. Sen onu ve Mervân'ı kendi hâline bırak Horasan'a git." dedilerse de İbn Hübeyre, Kahtabe'nin Kûfe'yi bırakıp kendisini takip etmeyeceğini bahane ederek yolunu değiştirmemişti.⁴⁸⁸

Kahtabe'yi takip etmeye karar veren İbn Hübeyre, Kûfe tarafına Kahtabe'nin bulunduğu yere doğru giderek verdiği kararda ısrarcı olmuştu. Ancak Kûfe'ye öncü birlik olarak gönderdiği Hevsere, Kahtabe karşısında tutunamayarak yenildi. İbn Nübâte ve Hevsere mağlup olunca İbn Hübeyre'ye katıldılar. Onların yenilmesiyle İbn Hübeyre de mallarını ve silahlarını bırakarak Vâsıt'a çekilmek zorunda kalmıştı. (132/749-750)⁴⁸⁹

İbn Hübeyre'ye hazır Kahtabe ölmüş iken Vâsıt'a gitmek yerine ölünceye ya da zafer kazanıncaya kadar savaşmayı göze alması ve Kûfe'ye gitmesi yönünde yapılan tavsiyelere rağmen İbn Hübeyre gelişmeleri Vâsıt'tan izlemenin daha iyi olacağını düşünerek savunma refleksiyle kaleye kapanmıştı. Bu tercihi ile muhasaraya maruz kalacağı ve akıbetinin iyi olmayacağı dolayısıyla yanlış hareket ettiği ifade edilse de geçmişte bir takım emirlerine muhalefet ettiği Mervân tarafından öldürüleceği endişesini de taşıyan İbn Hübeyre, Vâsıt'a gitmeyi daha uygun bulmuştu.⁴⁹⁰

⁴⁸⁷ Nâhîde Bozkurt, "İbn Hübeyre, Ebû Hâlid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999, C. 20, s. 81.

⁴⁸⁸ Taberî, *Tarih*, VII, s. 412-413; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 58-60.

⁴⁸⁹ Taberî, *Tarih*, VII, s. 413-415; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 60-61.

⁴⁹⁰ Taberî, *Tarih*, VII, s. 450-451; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 82-83.

Abbâsî Devleti'nin veziri sıfatıyla Ebû Seleme, Vâsıt'a çekilen İbn Hübeyre üzerine Hasan b. Kahtabe'yi görevlendirdi. Hasan, Vâsıt şehrini kuşattığında, Şamlılar onunla savaşmak için İbn Hübeyre'den izin istediler. Şamlılara savaşma izni veren İbn Hübeyre onlarla birlikte kaleden çıktı. İbn Hübeyre'nin ordusunun sağ kanadında oğlu Dâvûd, Hasan'ın ordusunun sağ kanadında Hazim b. Huzeyme vardı. İlk saldırıyı Hasan b. Kahtabe gerçekleştirdi. Hazim'in İbn Hübeyre üzerine yaptığı hücum sonrasında Şamlılar bozguna uğradılar. Hasan saldırıya geçerek onları Dicle kenarında sıkıştırdı. Hezimete uğrayan ve telaş içinde şehre geri dönen Şamlılar ise kaleden ok ve taş atarak savunma durumuna geçtiler.⁴⁹¹

İbn Hübeyre sadece Abbâsî kuvvetleri ile değil kalenin içinde yaşanan kabile çekişmeleri ile de mücadele etmek zorunda kalıyordu. Nitekim Ebû Ümeyye et-Tağlebi'nin siyahlar giydiğini haber alarak onu hapsedti. Bunun üzerine Rebîa'dan bir takım insanlar İbn Hübeyre'nin kabilesi Fezâre'den bazılarını esir aldılar. Ancak Ebû Ümeyye'nin serbest kalması karşılığında onları bırakacaklarını söylediler. İbn Hübeyre bu duruma başta itiraz etse de iç bölünme tehdidi sebebiyle daha sonra geri adım atarak Ebû Ümeyye'yi serbest bıraktı.⁴⁹²

Abbâsî cephesinde de bir takım husumetler yaşanıyordu. Nitekim Sicistan bölgesinden yanlarına gelen Ebû Nasr Mâlik b. el-Heysen'in durumunu Seffâh'a haber vermesi için Hasan b. Kahtabe'nin gönderdiği Gaylan b. Abdullah el-Huzâî ile Hasan'ın arası iyi değildi. Bu sebeple Gaylan, Seffâh'ın huzuruna geldiğinde, halifeden kendilerinin başına ehl-i beytten birini tayin etmesini istedi. Hasan'ın zaten ehl-i beytten biri olduğu kendisine hatırlatılınca, Gaylan, ondan başka birini görevlendirmesi hâlinde Seffâh'ın kendilerine büyük bir iyilikte bulunmuş olacağına ısrarcı oldu. Bunun üzerine Seffâh, İbn Hübeyre ile mücadele etmesi için Vâsıt'a kardeşi Ebû Ca'fer'i gönderdi. Bu değişikliği bir mektupla Hasan'a ve Malik b. Heysen'e bildirerek ona itaat etmelerini emretti.⁴⁹³ Ebû'l-Abbâs, kardeşini Vâsıt'a üst bir görevle tayin etmiş oluyordu. Ama aslında kumanda Hasan'da kalıyordu. Üstelik Hasan'a yardımcı olarak gönderilen Ebû Nasr Malik b. Heysen'i

⁴⁹¹ Taberî, *Tarih*, VII, s. 451; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 83.

⁴⁹² Taberî, *Tarih*, VII, s. 452; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 83.

⁴⁹³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 191; Taberî, *Tarih*, VII, s. 452-453; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 83: Ebû'l-Abbâs, Hasan'a hitaben yazdığı mektupta: "İstemesi durumunda İbn Hübeyre'ye eman vermesi için kardeşimi gönderdim. Ordu senin, karar senin, sen bildiğin gibi hareket et." şeklinde açıklamalar yapmıştı. (Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 191.)

görevlendiren Ebû Müslim olduğu için Hasan doğrudan halifeye değil de Ebû Müslim'e karşı sorumluluk taşıyordu.⁴⁹⁴

Malik b. Heysem ve Hasan'ın kuvvetleriyle İbn Hübeyre'nin askerleri arasındaki çatışmalarda bazen Abbâsî ordusu bazen de İbn Hübeyre taraftarları üstünlük sağlıyordu. On bir ay süren ve sonuç alınamayan bu çatışmalarda sulha yanaşmayan İbn Hübeyre, Mervân'ın ölüm haberini alınca mukavemet etmenin faydasız olacağını görerek Ebû Ca'fer ile anlaşmak zorunda kaldı.⁴⁹⁵

Ebû Ca'fer ve İbn Hübeyre arasında elçiler günlerce mekik dokudu. Bu görüşmeler sonunda Ebû Ca'fer, Seffâh'ın onayından geçen eman yazısını İbn Hübeyre'ye gönderdi. Uzun süre bunu istişare eden İbn Hübeyre sonunda barışa razı oldu. Teminat yazısına rağmen duyduğu güvensizlik sebebiyle Ebû Ca'fer'in huzuruna bin üç yüz adamıyla gelen İbn Hübeyre yine de Ebû Ca'fer'in yanına gelip gitmeye devam etti. Onun bu ihtişamlı geliş gidişlerinden rahatsız olanlar, Ebû Ca'fer'den buna bir çözüm bulmasını istediler. Ebû Ca'fer, İbn Hübeyre'ye daha mütevazı davranmasını, asker sayısını da azaltmasını söyledi. İbn Hübeyre emredilmesi hâlinde yürüyerek de gelebileceğini belirterek refakatçilerinin sayısını üç veya dört kişiye kadar düşürdü.⁴⁹⁶

Ebû Ca'fer vermiş olduğu emana sadık kalma düşüncesinde olduğu için İbn Hübeyre'nin kendisi ile konuşurken yapmış olduğu gaflaribile görmezden geliyordu.⁴⁹⁷ Diğer taraftan Ebû Müslim'den habersiz hiçbir adım atamayan Seffâh, onun kıskırtmasıyla durmadan İbn Hübeyre'nin öldürülmesini emrediyor ve Ebû Ca'fer'den bu işi bir an önce halletmesini istiyordu.⁴⁹⁸ Zira Ebû Müslim'in adamı Ebû Cehm, Ebû'l-Abbâs'ın her hareketini takip ediyor ve Ebû Müslim'e haber veriyordu.⁴⁹⁹ Uzun süre bu emre direnen Ebû Ca'fer, Seffâh'tan aldığı, "Allah'a yemin ederim ki, onu mutlaka öldüreceksin; yoksa onu

⁴⁹⁴ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 261.

⁴⁹⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 192; Taberî, *Tarih*, VII, s. 453-454; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 83-84; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 280.

⁴⁹⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 192; Taberî, *Tarih*, VII, s. 454-455; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, s. 314; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 84-85; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 261.

⁴⁹⁷ İbn Hübeyre, bir keresinde Mansur ile konuşurken ona saygısız bir şekilde hitap etmişti. Hatasının farkına varınca da halk diliyle konuşmaya alıştığı için dilinin sürçtüğünü belirterek özür dilemişti. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 85.)

⁴⁹⁸ İbn Hübeyre'nin öldürülmesi gerektiğini ifade eden Ebû Müslim, Seffâh'a yazdığı mektupta şöyle diyordu: "Şüphesiz içinde taş olan yolun geçene zarar vermemesi nadirdir. İçinde İbn Hübeyre'nin olduğu bir iş size hayır getirmez. Bu sebeple onu hemen öldürün. Zira onun size bir tuzak kurmamış olmasından emin değilim." (Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 193.)

⁴⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, s. 314.

öldürme işini üzerine alacak kimseleri elbette oraya göndereceğim.” şeklindeki kat’i mektuptan sonra İbn Hübeyre’yi öldürmekten başka çaresinin kalmadığını anladı.⁵⁰⁰

Ebû Ca’fer, vermiş olduğu emana rağmen Seffâh’ın ısrarı üzerine İbn Hübeyre’yi öldürmek için harekete geçti. Ebû Ca’fer, öncelikle Hâzim b. Huzeyme ve Heysem b. Şu’be b. Zühayr’i beytülmalî mühürlemek için gönderdi. Daha sonra İbn Hübeyre’nin maiyetinde bulunan Kaysî ve Mudarî eşrafa haber göndererek huzuruna çağırttı. Hepsini birer ikişer öldürttü. Öldürülenler arasında bunu beklediğini ve bu muameleye şaşırmadığını söyleyenler olduğu gibi, eman verildiğini hatırlatarak bunu zulüm olarak niteleyenler de vardı. Hâzim ve Heysem, yüz kişi ile İbn Hübeyre’nin yanına gittiler. Malları taşımak için geldiklerini söylediler de gelenlerin asıl niyetini fark eden İbn Hübeyre ve yakınları bu duruma direndiler. Fakat İbn Hübeyre, ailesinin gözleri önünde öldürülmekten kurtulamadı. Öldürülenlerin başları Ebû Ca’fer’e götürüldü. Bu ani ve beklenmedik olay karşısında büyük bir panik yaşayan halk, Ebû Ca’fer’in belli isimler dışındakilerin güvende olduğunu ilan ettirmesi üzerine ancak sakinleşti.⁵⁰¹

B. EHL-İ BEYT HÂMİLERİNİN TASFİYE EDİLMESİ

Abbâsî davetinin lideri İbrahim b. Muhammed, Mervân tarafından yakalanınca, halef pozisyonundaki Ebü’l-Abbâs ve maiyetindekiler Kûfe’ye gelmişti. Emevîler aleyhine yürütülen faaliyetin merkez üslerinden biri olan Kûfe şehrinde baş dâilik görevini yürüten Ebû Seleme el-Hallâl, Ebü’l-Abbâs ve beraberindekileri Hammam A’yün’e yerleştirmişti. Ancak Peygamber ailesinin veziri kabul edilen Ebû Seleme, Alioğullarına meyli sebebiyle gelenleri uzun süre gizleyerek oyalamıştı. Ancak olayların akışı onun istediği gibi seyretmemiş nihayetinde Kûfe’de Ebü’l-Abbâs’a halife olarak biat edilmişti.

Kûfe’de açık kollarla karşılanmayan Ebü’l-Abbâs şehir halkına yeterince güvenmediği için idaresini Hammam A’yün’de Horasanlılar arasında kurdu. Bir müddet sonra idareyi Hire’ye daha sonra da Hâşimiye’ye nakletti. Bunun sebebi Alioğullarına sempati duyan Ebû Seleme’ye yakın olmak istememesiydi. Çünkü Ebû Seleme’nin kendisine karşı inisiyatif kullanması henüz hiçbir güce sahip olmayan Seffâh’ı rahatsız ediyordu. İki arasındaki gerginlik Ebû Seleme’nin öldürülmesiyle sonuçlandı. Bu işi Ebü’l-Abbâs’ın emriyle

⁵⁰⁰ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, IV, s. 192; Ya’kûbî, *Tarih*, II, s. 423-424; Taberî, *Tarih*, VII, s. 455; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, s. 315; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 85.

⁵⁰¹ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, IV, s. 192-195; Ya’kûbî, *Tarih*, II, s. 424; Taberî, *Tarih*, VII, s. 455-456; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 85; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 281-282.

üstlenen Ebû Müslim, daha sonra Ebû Seleme ile ortak hareket ettiği iddiasıyla şahsî intikam beslediği Süleyman b. Kesîr'i de ortadan kaldırdı.⁵⁰²

1. Ebû Seleme el-Hallâl'in Öldürülmesi

Ebû Seleme Hafs b. Süleyman el-Hallâl (ö.132/750), İslâm tarihinde vezir ünvanını alan ilk kişidir. Abbâsî ihtilâl hareketinin önemli şahsiyetlerinden biri olan Ebû Seleme, servetini bu hareket için harcamıştır.⁵⁰³ Zenginliğinin nereden geldiği hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ebû Seleme'ye, kılıç kını yahut sirke imal edip sattığı için Hallâl lakabı verildiği rivayet edilmiştir. Meysere'den sonra Kûfe dâiliğine getirilen Bukeyr b. Mahan'ın damadı olması hasebiyle Abbâsî davetinin içinde yer alan Ebû Seleme, siyaset ve devlet idaresini iyi bilen bir insandı.⁵⁰⁴

Hareketin Kûfe sorumlusu Bükeyr b. Mahan, Abbâsîlerin lideri İbrahim b. Muhammed'e artık yaşlandığını kendisinin yerine Ebû Seleme Hafs b. Süleyman'ı halef bırakmak istediğini bildirdi. İmanın izin vermesiyle bu görevi üstlenen Ebû Seleme, böylece Humeyme'deki merkez ile Horasan arasındaki haberleşmeyi sağlayan yeni isim oldu. Ebû Seleme, daha sonra Horasan'a giderek Abbâsoğulları taraftarlarıyla buluştu. Böylece Abbâsî dâilerinin genel sorumluluğunu alarak hareket için önemli bir pozisyon elde etti.⁵⁰⁵

Ebû Müslim'in Horasan bölgesindeki daveti imam İbrahim adına yaptığının belli olması üzerine 129/746-747 yılında İbrahim b. Muhammed yakalanmış daha sonra da Mervân tarafından öldürülmüştü. İbrahim, kendisinin başına bir hal gelmesi hâlinde ailesine ve taraftarlarına, kardeşi Ebû'l-Abbâs'a tabi olmalarını ve Kûfe'ye gitmelerini tavsiye etmişti. Bu isteğe uyarak 132/749 yılında Kûfe'ye giden Abbâsoğullarını "Âl-i Muhammed'in Veziri" sıfatıyla Ebû Seleme karşılamış ve onları Hammâm A'yün'e yerleştirmişti. Ancak o, Seffâh ve ailesinin gelişini kendi taraftarlarından bile gizli tutmuştu. Israrla sorulan soruları geçiştirerek Alioğulları adına zaman kazanmak niyetinde olan Ebû Seleme, halifeliğin bir an önce ilan edilmesini isteyenlere henüz vakti gelmedi diyerek beklemelerini söylemişti.⁵⁰⁶

⁵⁰² Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 259.

⁵⁰³ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Seleme el-Hallâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 10, s. 228.

⁵⁰⁴ Ünal Kılıç, "Ebû Seleme el-Hallâl ve Abbâsî Devleti'nin Kuruluşundaki Rolü", s. 515-516.

⁵⁰⁵ Taberî, *Tarih*, VII, s. 329; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 15.

⁵⁰⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 184-185; Taberî, *Tarih*, VII, s. 423-424; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 64; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 249.

İhtilal ordusu içinde Kûfe sorumlusu olarak görev yapan Ebû Seleme, Emevî ve Abbâsî ordularının çarpıştığı dönemde ortam henüz uygun olmadığı için faaliyetlerini gizlilik içinde yürütmüştü. 132/749-750 yılında Hasan ve Humeyd kardeşler Kûfe şehrini ele geçirince Ebû Seleme şehre giren Hâşimiler tarafından “Vezir-i Âl-i Muhammed” ünvanıyla, henüz belli olmayan Abbâsî halifesinin vezirliğine getirilmişti. Uzun yıllar imam İbrahim’in maiyetinde çalışmış olmasına rağmen Ali evladını tutan Ebû Seleme, hilafetin daha çok onların hakkı olduğunu düşünüyordu.⁵⁰⁷

Ebû Seleme bu sebeple imam İbrahim’in Mervân tarafından öldürüldüğünü öğrendiğinde bunu gizli tutarak hilafeti Alioğullarına geçirmek niyetiyle harekete geçti. Muhammed b. Abdurrahman b. Eslem ile Hicaz’da bulunan Alioğullarından üç kişiye mektup gönderdi. Bu sıralı mektuplarda Ebû Seleme, başta Cafer b. Muhammed olmak üzere, Abdullah b. Hasan ile Ömer b. Hüseyin’i hilafete davet ediyordu. Ebû Seleme gönderdiği elçiye, Cafer’in olumlu cevap vermesi durumunda diğer iki mektubu yırtıp atmasını, kabul etmezse, bu defa Abdullah’a gitmesini, onun kabul etmesi durumunda üçüncü mektubu imha etmesini, reddi hâlinde ise Ömer’e gitmesini tembihlemiştir.⁵⁰⁸

Ebû Seleme, böyle bir işe girişirken Emevîler aleyhine oluşmuş olan muhalefet cephesinin önemli bir kişisi olarak Âl-i Muhammed’in veziri sıfatıyla hareket etmiştir. O zamana kadar yapılan davet belli bir isim belirtilmeden genel bir şekilde yapıldığı için davetin idari yönetimini üstlenmiş olan Ebû Seleme de hilafeti Abbâsoğullarından ziyade bu mevkiye daha layık gördüğü Alioğullarına vermek için gayret göstermiş ve sahip olduğu güce nispetle bunda bir sakınca görmemiştir. Nitekim Horasanlı askerler Kûfe şehrini ele geçirdiğinde geçmiş başarıları sebebiyle şehrin genel komutanlığını ona vermişlerdi. Böylece Ebû Seleme, Kûfe’nin tek hâkimi ve işlerin yegâne sahibi konumuna yükselmişti.⁵⁰⁹

Ebû Seleme’nin emriyle Medine’ye gelen Muhammed b. Abdurrahman, onun talimatlarına uygun olarak önce Cafer b. Muhammed’e gitti. Ancak Cafer, Ebû Seleme’nin başkasının taraftarı olduğunu kendisiyle alakası bulunmadığı söyleyerek gelen mektuba iltifat etmedi. Elçinin ısrarı üzerine aldığı mektubu açmaksızın getirenin gözleri önünde ateşe tutarak yaktı. Cevap sadedindeki bu hareketini de aynen Ebû Seleme’ye haber

⁵⁰⁷ H. Dursun Yıldız, “Ebû Seleme el-Hallâl”, s. 229.

⁵⁰⁸ Mes’ûdî, *Mürûcü’z-Zeheb*, III, s. 212; Makdîsî, *Kitabu’l-Bed’ ve’t-Tarih*, I-VI, Paris, 1916. VI, s. 67.

⁵⁰⁹ Ünal Kılıç, “Ebû Seleme el-Hallâl ve Abbâsî Devleti’nin Kuruluşundaki Rolü”, s. 518-521.

vermesini istedi.⁵¹⁰ Bunun üzerine elçi Abdullah'ın yanına gitti. Cafer'in aksine Abdullah'ın yaklaşımı olumlu idi. Bununla birlikte Abdullah, istişare amacıyla Cafer es-Sadık'ın yanına giderek Ebû Seleme'nin Horasanlı Şiî taraftarlar ile mektup gönderdiğini, kendisini hilafete davet ettiğini haber verdi. Bunun üzerine Cafer ona: "Horasanlılar ne zamandan beri senin taraftarın oldu? Ebû Müslim'i oraya sen mi gönderdin? Ona siyahlar giymesini sen mi emrettin? Onların Irak'a gelmelerinin sebebi sen misin? Onlardan herhangi birinin ismini bilir misin?" diyerek, Abdullah'ı boş heveslere kapılmaması için uyardı. Abdullah'ın, kendisini kıskandığı için böyle konuştuğunu iddia etmesi üzerine Cafer, aynı mektubun önce kendisine geldiğini söyleyerek amacının sadece nasihat etmek olduğunu belirtti. Buna rağmen Abdullah, Cafer'in yanından kızgın olarak ayrıldı.⁵¹¹

Medine'de bu gelişmeler yaşanırken Kûfe'de bir nevi göz hapsinde tutulan Abbâsoğullarının tesadüfen de olsa şehirde olduğu anlaşılmıştı. Horasanlı Humeyd, Ebü'l-Abbâs'ın hizmetçisinden onun ve ailesinin şehirde olduğunu ve Ebû Seleme'nin emriyle gizlendiklerini öğrendi. Durumdan haberdar olan Horasanlılar Ebü'l-Abbâs'a giderek ona hilafet selamı verdiler. Ebû Seleme, komutanların kendisini alt eden bu hareketi sebebiyle Ebü'l-Abbâs'a bey'at etmeye mecbur kaldı. Seffâh'ı halife ilan etmekte ağır davrandığı için düştüğü şüpheli durumdan kurtulma adına hemen yeni halifenin ikamet ettiği eve gitti. İçeriye ancak yalnız bir şekilde girmesine müsaade edilen Ebû Seleme, oyalama taktiği sebebiyle bir takım ithamlara maruz kaldı. Ebû Seleme, niyetinin kötü olmadığını işleri yoluna koymaya uğraştığını ifade ederek mazeretlerini sundu. Ebû Seleme'nin tavrını görmezden gelen ve daha fazla olayın üzerine gitmeyen Seffâh, ona karargâha dönmesini emretti.⁵¹²

Seffâh, Kûfe halkına güvenmediği için idare merkezini Hîre'ye daha sonra da Ebû Seleme'den uzak olmak adına Hâşimiye'ye taşıdı. Zira Ebû Seleme'nin Abbâsîlere karşı takındığı tavır sebebiyle artık onun hakkındaki fikirleri olumlu değildi.⁵¹³ İlk başlarda vezirlik makamındaki Ebû Seleme'yi kuşkulandıracak bir tavır sergilemeyen Seffâh,

⁵¹⁰ Cafer Sadık'ın bu esnada okuduğu şiir, mektuba neden kayıtsız kaldığının sebebini açıklar mahiyettedir: "Bir kişi ateş yaktığında onun aydınlığı başkası için midir? Yahut bir oduncu başkası için mi odun toplar?" (Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, III, s. 212.)

⁵¹¹ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, III, s. 212-213; Makdîsî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, s. 67.

⁵¹² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV, s. 184-185; Taberî, *Tarih*, VII, s. 423-424; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 65.

⁵¹³ Ebû Seleme el-Hallal Abbâsî Devleti'ni ikame hususunda büyük çaba harcamış olmasına rağmen Seffâh artık onun samimiyetine güvenemiyordu. (İbrahim Eyyûb, *et-Târihu'l-Abbâsî es-Siyasî ve'l-Hadâri*, Beyrut, 1989, s. 31.)

ilerleyen zaman içinde onu ortadan kaldırmanın yollarını aramaya başladı. Fakat hilafeti Alioğullarına vermeye çalışan Ebû Seleme'nin bu fikri kimden aldığını da merak ediyordu. Zira o, Ebû Müslim'in Ebû Seleme ile aynı düşüncede olmasından korkuyordu. Öyle olması hâlinde başlarında büyük bir gaile olacağından endişe duyan Seffâh, bunu yakın çevresiyle paylaştı. Bu şüphelerini izale etmek için kardeşi Ebû Ca'fer'i, içinde Ebû Seleme'nin ihanetinin anlatıldığı bir mektupla Ebû Müslim'e gönderdi.⁵¹⁴

Ebû Ca'fer, otuz kişilik bir grupta Horasan'a gitmek üzere yola çıktı. Heyetinde İshâk b. Fadl el-Hâşimi, Haccâc b. Ertat ve eşraftan kimseler de vardı. Kafiye, Ebû Müslim tarafından daha Merv'in girişinde karşılandı. Saygıda kusur etmeyen ve üç gün boyunca misafirlerine hiçbir şey sormayan Ebû Müslim, nihayet dördüncü gün ziyaretlerinin sebebini sordu. Ebû Cafer, Horasan'a geliş nedenlerini haber verdi. Bunun üzerine Ebû Müslim; "Ben biatımı sundum. Sen gelmeden önce de Emiru'l-Mü'minin için biat aldım. Onun adına seninle de musafaha yaparım." diyerek Mansur'la tokalaştı. Ardından Ebû Seleme'nin böyle davranıp davranmadığını merak etti. Onun da bu şekilde biat ettiğini söylediler. Buna rağmen bertaraf edilmek istenen Ebû Seleme konusunda Ebû Müslim; "Ona karşı ben size yeterim" diyerek Ebû Ca'fer'e teminat verdi. Ebû Müslim daha sonra adamlarından Mirar b. Enes ed-Dabbî'ye Kûfe'ye gitmesini ve rastladığı yerde Ebû Seleme'yi öldürmesini emretti.⁵¹⁵

Bir diğer rivayete göre ise Seffâh, daha Hammam A'yün'deyken Ebû Seleme hakkındaki fikir ve düşünceleri değiştiği için idaresini Hâşimiye'ye taşımıştı. Ebû Seleme'nin kendisine kurduğu tuzağı haber vermek amacıyla Ebû Müslim'e bir mektup yazmıştı. Ebû Müslim de bu durumuna vakıf olduysa onu öldürmesi gerektiğine dair fikrini halifeye iletmişti. Ancak, halifenin amcası Dâvûd b. Ali, Ebû Seleme'yi öldürmeleri hâlinde, Horasanlıların bunu aleyhlerine kullanabileceği endişesiyle Seffâh'ı bu işten vazgeçirmişti.⁵¹⁶ Ebû Seleme meselesini Ebû Müslim'in halletmesinin daha doğru olacağını

⁵¹⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV, s. 203; Taberî, *Tarih*, VII, s. 448; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, s. 312; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 279; Hafs b. Süleyman'ın kıymet bilmeyip nankörlük ettiği için Ebû Müslim'e havale edildiğini anlatan bu mektubu bizzat Seffâh'ın kaleme aldığı da rivayet edilir. (Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV, s. 204.)

⁵¹⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV, s. 203; ; Dineverî, *el-Ahbâru'd-Tivâl*, s. 398; Taberî, *Tarih*, VII, s. 448-449; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 279-280.

⁵¹⁶ Nitekim Ebû Müslim de böyle bir endişeyi kapılmış olmalı ki Ebû Seleme'nin öldürülmesinin ardından-onun taraftarlarının intikam almasından korktuğu için- Muhammed b. Eş'as'ı Faris'e göndererek Ebû Seleme'nin tayin ettiği valileri öldürmesini emretti. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 86.)

söylemişti. Bunun üzerine Seffâh, bir mektup daha göndererek bu sorumluluğu Ebû Müslim'e yüklemiş bunun üzerine o da bu iş için Mirar b. Enes'i görevlendirmişti.⁵¹⁷

Ebû Müslim'in görevlendirdiği Mirar b. Enes, Hâşimîlerin kontrolündeki Kûfe'ye geliş amacını halifeye haber verdiğinde, Seffâh, Ebû Seleme'ye iltifat göstererek huzuruna davet etti. İşlenecek cinayetten beri olduğunu düşündürtecek bir takım tedbirler aldı. Ebû Seleme'den razı olduğunu, onun kendi nezdindeki değerini ortaya koyan açıklamalarını halka duyurdu. Bu güven verici teminatların ardından bir gece sohbeti sonrası, Mirar ve adamları tarafından Ebû Seleme öldürüldü. Ertesi sabah, onun Hâricîler tarafından öldürüldüğü şayiası çıkarılarak, apar topar Hâşimiye'ye defnedildi. Cenaze namazını da halifenin kardeşi Yahyâ b. Muhammed b. Ali kıldırdı.⁵¹⁸

Âl-i Muhammed'in veziri kabul edilen Ebû Seleme, yeni kurulan Abbâsî Devleti'ne üç dört ay gibi kısa süre hizmet etmiş, halife tarafından Ali evladına olan meyli sebebiyle tehlikeli addedilmiş⁵¹⁹ ve Âl-i Muhammed'in emiri sıfatını hâiz Ebû Müslim marifetiyle 132/749-750 yılında öldürülmüştür.⁵²⁰ Ebû Seleme'nin ölümü üzerine Mansur şöyle demiştir: "Kul hastalandı. Emirü'l-Müminin de onun devasını verdi."⁵²¹

2. Süleyman b. Kesîr'in Öldürülmesi

Ebû Hâşim'in hilafet hakkını Abbâsîlere devretmesiyle liderliği üstlenen Muhammed b. Ali, propaganda sürecinde dört bir yana davetçiler göndermişti. İmamın Abbâsîler adına propaganda faaliyetlerini yürütmek için seçtiği on iki nakîbten birisi de Süleyman b. Kesîr (ö.132/750) idi. Süleyman'ın mensup olduğu Huzaa kabilesi, Merv civarında bazı köylere sahip olup buralarda yaşayan İranlı köylülerle Abbâsî Şiasına büyük miktarda insan kazandırmıştı. Merv'deki Şîilerin büyük çoğunluğunu mevâlî oluşturuyordu. Ancak davanın liderliğini Süleyman b. Kesîr gibi Arap kabilelere mensup olan kişiler üstlenmişti.⁵²²

⁵¹⁷ Taberî, *Tarih*, VII, s. 449; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, (thk. Mustafa es-Sekka-İbrahim el-Ebyârî-Abdülhâfız Şelebî), Kahire, 1938, s. 90; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 81.

⁵¹⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 204; Taberî, *Tarih*, VII, s. 449-450; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 81-82; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 280.

⁵¹⁹ Seffâh, Ebû Seleme hakkındaki hislerini ortaya koyan şu şiiri onun ölümü sonrasında okumuştur: "O ve onun gibiler Cehennem ateşine girsinler. Ondan ne gördük ki yokluğuna üzülelim." (Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, s. 226; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 284.)

⁵²⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 204; Taberî, *Tarih*, VII, s. 450; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 81; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 280.

⁵²¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 205.

⁵²² Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 244.

Horasan bölgesinde tüccar kılığında, propaganda faaliyetlerini sürdüren bu davetçiler, zaman zaman takibe uğruyorlar, netice bazen ölümle bile sonuçlanabiliyordu. Nitekim Süleyman b. Kesîr'in de aralarında bulunduğu bir grup Abbâsî dâisi, dönemin Horasan valisi tarafından yakalanmış ve onlar çeşitli işkencelere tabi tutulmuştu. Ancak Süleyman b. Kesîr, vali gibi Yemenî bir kabileye mensuptu. Kendisini çekemeyen Mudarîlerin iftirası sebebiyle bu duruma düştüğünü iddia ederek ceza almaktan kurtulmuştu. Hâlbuki Horasan valisi Esed, Emevîler aleyhine faaliyet gösterenleri affetmekten yana değildi. Buna rağmen asabiyet duygusuyla hareket ederek Yemenî kabileye mensup olanları serbest bırakmıştı.⁵²³

Yaşanan bütün zorluklara rağmen Abbâsoğullarına yönelik propaganda faaliyetlerini devam ettiren Süleyman b. Kesîr, merkezle aralarında ortaya çıkan her türlü kopukluk ve anlaşmazlıkta da önemli bir görev icra ediyordu. Çünkü davetin önde gelen üyesi olarak diğer üst düzey yöneticilerle birlikte imamla görüşmeler yapabilecek bir mevkiye sahipti.

Aralarında Süleyman b. Kesîr'in de bulunduğu dört üst düzey temsilci, hac bahanesi ile 125/743-744 yılında Mekke'ye giderek Muhammed b. Ali ile buluşmuştu. İmam Muhammed'le yapılan son toplantı olma özelliğine sahip bu buluşmada Süleyman b. Kesîr, Ebû Müslim adında zeki bir genci harekete katmak istemiş ve bunu da başarmıştı.⁵²⁴ Bu toplantıdan kısa bir süre sonra Muhammed b. Ali vefat etmiş, yerine oğlu İbrahim b. Muhammed geçmişti. Hareket için yeni olan sadece imam İbrahim değildi. Ebû Müslim adındaki gencin Abbâsîlerin hizmetine girişi ile oluşumun içindeki dengeler de değişecekti.⁵²⁵

İmam İbrahim, özel bir sadakat bağı ile kendisine bağlamak istediği Ebû Müslim'i evlat edinerek kendi ailesinin bir üyesi hâline getirdi. Ona Abdurrahman ismini verdi ve künyesini de Ebû Müslim olarak koydu. Harekete bu haliyle takdim etmek düşüncesiyle daha sonra onu Kûfe'ye gönderdi. Ebû Müslim'in imamdan getirdiği ferman, şehirde dâilik görevini yürüten Ebû Seleme'ye, Ebû Müslim'in artık Abbâsî ailesi içinde önemli bir yere sahip olduğunu haber veriyordu. Nitekim Ebû Müslim'in imamla kurmuş olduğu bu ailevî bağ onun statüsünü Ebû Seleme'yi de kapsayacak şekilde diğer liderlerden daha üst bir

⁵²³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 160; Taberî, *Tarih*, VII, s. 107-108; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s.115.

⁵²⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 161; Dineverî, *el-Ahbâru'd-Tıvâl*, s. 339; Taberî, *Tarih*, VII, s. 227; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 474; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 165-166.

⁵²⁵ Mehmet Dalkılıç, "Süleyman b. Kesîr el-Huzâî'nin Öldürülmesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 21, (2012), s. 287.

konuma yükseltmiş oluyordu. Bundan sonra aileden biri sayılan Ebû Müslim daha sonra Horasan'daki Abbâsî üyelerine de bu statü ile takdim edildi.⁵²⁶

128/745-746 yılında Süleyman b. Kesîr başta olmak üzere Horasan'ın ileri gelenleri imam İbrahim'e şartların olgunlaştığını, artık harekete geçmek gerektiğini belirttiler. Ondan bu sürece komutanlık etmesi için ehl-i beytten birisini görevlendirmesini talep ettiler. İbrahim, teklifi veren Süleyman b. Kesîr'i emirlik işi için görevlendirmek istediysede Süleyman bunu kabul etmedi. Çünkü o, askerî komutanlığın üstünde bir liderlik peşindeydi. Onun görevi kabul etmemesi üzerine İbrahim, Kahtabe'yi görevlendirmek istedi ancak o da görevi reddetti. Bunun üzerine imam İbrahim, bu göreve Ebû Müslim'i tayin etti.⁵²⁷

İmam İbrahim, Ebû Müslim'i Horasan'a gönderirken ona bir takım tavsiyelerde bulunmuştu. Durumdan rahatsızlık duyacağını tahmin ettiği Süleyman b. Kesîr'e karşı tedbirli olmasını, onunla iyi geçinmesini özellikle belirtti.⁵²⁸ Ebû Müslim, Horasan'a geldiğinde Ebû Necm'in yanında kaldı. Abbâsî taraftarları ve nakîblerin Süleyman b. Kesîr'in evinde yaptığı toplantıya daha sonra o da iştirak etti. Ebû Müslim getirdiği mektubu: "Bu, imamınız ve efendiniz olan kişinin mektubu" diyerek uzattı. Ancak Ebû Müslim'in hâl ve tavrından rahatsız olan Süleyman b. Kesîr onu muhatap almadığı gibi küçük düşürecek bir takım sözler de sarfetti.⁵²⁹ İmamın mektuplarını okumak ve bizzat cevap yazmakla görevli Ebû Mansur Talha b. Zürayk'a mektubu okumasını emretti. Ancak mektupta yazılanlar Süleyman b. Kesîr'in hiç hoşuna gitmedi. İçinde buldukları durumu şu sözlerle açıkladı: "Bu işin her aşamasında tüm zor işlerin yükünü biz taşıdık. Bu uğurda korkuyu tattık, uykusuz kaldık. Kimimizin gözleri oyulurken kimimizin dilleri, elleri ve ayakları kesildi. Dayak, takip ve hapsedilmek bu zulümlerin en hafifiydi. Tam da şimdi gözlerimizi açabileceğimiz, nefes alabileceğimiz, ağaçlarımızın meyve vermeye başladığı zaman geldi çattı derken kim ve nereli olduğunu bilmediğimiz biri bize geliyor. O daha anasının karnında yaratılmamışken ben bu davayı biliyordum. Ey Ebû Mansur! Bu sözleri işittiğin gibi aynıyla

⁵²⁶ Nadir Karakuş, *Bir İhtilâlcinin Anatomisi Ebû Müslim Horasani*, s. 41.

⁵²⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 162-163; Dineverî, *el-Ahbâru'd-Tıvâl*, s. 243.

⁵²⁸ Taberî, *Tarih*, VII, s. 344; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 21; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 219.

⁵²⁹ Süleyman b. Kesîr, kendi statülerinin üstündeki bu konumu kabul etmekte zorlandı. Nitekim 125-128 yılları arasında Humeyme ile Horasan arasında mektup taşırken durumunun zavallılığı sebebiyle Ebû Müslim'e, Süleyman b. Kesîr'in köleleri bile saygı göstermiyordu. Süleyman b. Kesîr, ona yemek vermeyen hizmetçilerini bu durumdan bile men etmemişti. (Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 163.)

imama yaz.” şeklindeki sözleriyle o, duyduğu memnuniyetsizliğini alenen ortaya koymuş oldu.⁵³⁰

Süleyman b. Kesîr’in bu çıkışına itiraz eden Ebû Mansur, **“İşittik ve itaat ettik. Ey Rabbimiz! Senden bağışlama dileriz. Sonunda dönüş yalnız sanadır.”**⁵³¹ âyetini okuyarak “Vallahi ben imamın emrini işitip ilk uyanlardanım.” dedi. Ebû Mansur Talha b. Ruzeik gibi düşünen Ebû Dâvûd Halid b. İbrahim de Süleyman’a nasihat ederek; “İmama itaat ettiysen bunun gereğini yerine getir. Vermiş olduğun söze sadık kalarak dinle ve itaat et. Ya da nefesine uyararak isyan et.” dedi. Bu sırada Ebû Müslim, imamın mektubunu almak için uzandı. Fakat bu harekete Süleyman’ın tepkisi beklenmedik şekilde sert oldu. Eline geçen hokkayı mürekkebiyle birlikte Ebû Müslim’in suratına fırlattı. Süleyman’ın kardeşi Beşir de ona yönelik saldırıyı devam ettirdi. Bunun üzerine Ebû Müslim, Mü’min Suresi’nden ilhamla şöyle dedi: “Rabbim Allah’tır diyen bir adamı öldürecek misiniz? Hâlbuki o, size imamınızdan apaçık deliller getirmişti.”⁵³²

Horasan’daki toplantıda uğradığı saldırı sebebiyle yaralanan Ebû Müslim, meclisten ayrılırken onunla beraber Nâciye b. Esile el-Bahilî ve Muhammed b. Ulvân el-Mervezî de kalktı. Bu ikisi Ebû Müslim’in yaralarını temizleyip tedavi ederken, o, **“Her haberin gerçekleşeceği bir zaman vardır. İleride bileceksiniz.”**⁵³³ âyetini okuyarak düştüğü durumla alakalı bir nevi ileriye yönelik tehditte bulunuyordu. Diğer taraftan Süleyman ile Ebû Müslim arasında yaşananlar toplantıya katılanları fikrî açıdan ikiye bölmüştü. Bir kısmı imamın emrine uygun olarak Ebû Müslim’e itaat edilmesi gerektiğini savunurken diğer bir kısmı Süleyman b. Kesîr’i haklı bulup, buna itiraz ediyorlardı. Neticede fikir birliğine varan nakîbler Süleyman’a verdikleri desteği çekerek Ebû Müslim’in liderliğinde ittifak ettiler. Şia’nın Ebû Müslim’e bağlılık yemini etmesi ve onun Horasan idareciliğine razı olması, Süleyman b. Kesîr’in muhalif tutumunda yalnız kalması anlamına geliyordu.⁵³⁴ Nitekim

⁵³⁰ *Ahbâru’l-Devleti’l-Abbâsîyye*, s. 170-171.

⁵³¹ Bakara, 2/285.

⁵³² Ebû Müslim’in esinlendiği ayetin aslı şu şekildedir: **“Firavun ailesinden, imanımı gizlemekte olan mü’min bir adam şöyle dedi: “Rabbim Allah’tır dediği için bir adamı öldürecek misiniz? Hâlbuki o, size Rabbinizden apaçık mucizeler getirdi. Eğer yalancı ise yalanı kendi aleyhinedir. Eğer doğru söylüyorsa, sizi tehdit ettiği şeylerin bir kısmı başımıza gelecektir...”** (Mü’min, 40/28.)

⁵³³ En’am, 6/ 67.

⁵³⁴ Süleyman b. Kesîr’in, Ebû Müslim’e karşı olmasının sebepleri ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Mehmet Dalkılıç, “Süleyman b. Kesîr el-Huzâî’nin Öldürülmesi”, s. 289-290.

Süleyman başka seçeneği olmadığından daha sonra arkadaşlarının yolundan giderek Ebû Müslim'in nüfuzunu kabul etmek zorunda kaldı.⁵³⁵

Abbâsî destekçileri ve kabilesi Huzâa arasında hâla güçlü durumda bulunan Süleyman b. Kesîr ile arasındaki buzları zamanla eriten Ebû Müslim de ona karşı duyduğu soğukluğu belli etmeden onunla arasını iyi tuttu.⁵³⁶ Kendisinden şüphe etmemesini ona daima sadık kalacağını ve her konuyu danışacağını söyleyerek Süleyman'a söz verdi. Üstelik karargâhını Süleyman'ın köyüne kurarak sadakatini ortaya koymaya çalıştı.⁵³⁷ Dolayısıyla Abbâsî ihtilâli başarı kazanıncaya kadar Ebû Müslim, Süleyman b. Kesîr'e olan soğuk tavrını gizlemeyi sürdürdü. Bununla birlikte Ebû'l-Abbâs'ın halife ilan edilmesi neticesinde yaşanan gelişmeler gösterdi ki Horasan bölgesinin yegâne hâkimi de artık Ebû Müslim el-Horasânî'den başkası değildi.⁵³⁸

Ebû'l-Abbâs, Kûfe sorumlusu Ebû Seleme'yi Alioğulları taraftarı olduğu gerekçesi ile ortadan kaldırmak istediğinde yardım ve destek Horasan hâkimi Ebû Müslim'den gelmişti. Nitekim o, Ebû Seleme'yi öldürtme fikrinde halifeye karşı çıkmamış üstelik onu öldürecek kişiyi kendi adamları arasından seçip göndermişti.⁵³⁹ Sahip olduğu bu konum ve güce dayanan Ebû Müslim, Süleyman b. Kesîr'e karşı beslediği ve içinde tuttuğu kini artık gizlemek düşüncesinde değildi. Zira Ebû Seleme el-Hallâl'ın öldürülmesi için kendisini görmeye gelen Ebû Ca'fer'in ziyareti Ebû Müslim'e Süleyman b. Kesîr hakkında beklediği fırsatı da vermişti. Alioğullarından Ubeydullah b. el-Hasan el-A'rec gelen heyette yer alanlar arasındaydı. Onunla gerçekleştirdikleri bir sohbette Süleyman b. Kesîr, Ubeydullah'a "Biz sizin işinizin tamam olmasını umuyorduk. İsteddiğiniz zaman bizi dilediğiniz işlere çağırınız" şeklinde bir laf etmiş, Ubeydullah da bu imalı cümleyi Ebû Müslim tarafından kendisine atılmış bir yem zannederek korkuya kapılmıştı. Bu nedenle Ubeydullah, Süleyman'la aralarında geçen konuşmayı kendisine bir şey yapmasından endişe duyarak Ebû Müslim'e haber vermişti. Bunu Süleyman b. Kesîr aleyhine bir koz olarak kullanan Ebû Müslim, onu

⁵³⁵ *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 171-172; Süleyman b. Kesîr'in bu tavrından vazgeçmesinin sebebi olarak şu da zikredilmiştir: Ebû Müslim, Süleyman'ın muhalefetini imama bildirmişti. İmamdan gelen mektupta, Süleyman'ın Abbâsî hareketi için yapmış olduğu fedakârlıklardan övgüyle bahsediliyordu. Üstelik razı olmaması durumunda davetin yönetiminin onun emrine bırakılması emrediliyordu. Bu ifadeler ile gururu okşanan Süleyman b. Kesîr, muhalif tavrından vazgeçerek Ebû Müslim'i desteklemeye karar verdi. (*Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 172.)

⁵³⁶ Taberî, *Tarih*, VII, s. 361; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 31.

⁵³⁷ Taberî, *Tarih*, VII, s. 363.

⁵³⁸ Mehmet Dalkılıç, "Süleyman b. Kesîr el-Huzâî'nin Öldürülmesi", s. 290.

⁵³⁹ Taberî, *Tarih*, VII, s. 449; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 81.

makamına çağırılmış ve ona imamın “kimden şüphelenirsen onu öldür” şeklindeki emrini hatırlayıp hatırlamadığını sormuştu. Aldığı “evet” cevabı üzerine kendisinden şüphelendiği için bu emri uygulayacağını haber vermişti. Öldürüleceğini anlayan Süleyman b. Kesîr affedilmek için yalvarmış fakat gizliden de olsa imama ihanet içinde olduğu iddiasıyla Ebû Müslim tarafından boynu vurdurulmuştur.⁵⁴⁰

Süleyman b. Kesîr’in öldürülmesiyle ilgili olarak kaynaklarda farklı bir rivayet daha mevcuttur. Süleyman’ın oğlu Muhammed, Hidaş taraftarıydı ve babasının yönetimi Ebû Müslim’e bırakmasından hoşnut değildi. Hâkimiyetini sağladıktan sonra Ebû Müslim, Muhammed’i öldürttü. Bunun üzerine Süleyman b. Kesîr, ihtiyaç hâlinde tüm malını vermeye razı olmak, kendisi adına hiçbir şey talep etmemek üzere biat eden kimseler tarafından oluşturulan Keffiyye’ye katıldı. Nehri kendi elleriyle kazmalarına rağmen suyu başkasının akıttığını dillendiren Süleyman, Ebû Müslim aleyhine bir takım sözler sarfetti.⁵⁴¹ Süleyman b. Kesîr’in bu sözleri Ebû Müslim kulağına gitmiş ve Ebû Müslim de onun öldürülmesini emretmiştir.⁵⁴²

Ebû Müslim, şahsî husumet beslediği Süleyman b. Kesîr’i ortadan kaldırarak bölgedeki muhtemel rakiplerinden birini daha bertaraf etmiş oldu.⁵⁴³ Böylece Ebû Müslim, sahip olduğu gücünü daha da pekiştirerek bölgesel hâkimiyetini perçinledi. Kendileri aleyhine gelişen bu durumun farkında olan Ebû Ca’fer, Horasan dönüşü, Ebû Müslim’in tek adamlığına dikkat çekerek, Ebü’l-Abbâs’ı uyarılmış, onu öldürmediği takdirde halifeliğinin tehlikede olacağını belirtmiştir. Ebü’l-Abbâs da ondan susmasını ve bu düşüncesini gizli tutmasını istemiştir.⁵⁴⁴

C. EMEVÎ YÖNETİMİNİ DİRİLTME GİRİŞİMLERİNİN ETKİSİZ HÂLE GETİRİLMESİ

132/749-750 senesinde Seffâh’a bey’at edilmesi, Emevî halifesi Mervân’ın da öldürülmesi ile Abbâsî iktidarı müstakil varlığını ispat ederek nüfuz alanını Irak, Horasan,

⁵⁴⁰ Taberî, *Tarih*, VII, s. 450; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 82.

⁵⁴¹ Süleyman b. Kesîr’in bir üzüm salkımına bakarak: “Ya Rabbi! Şu üzüm salkımını nasıl kararttıysan, Ebû Müslim’in yüzünü öyle karart. Beni onun kanıyla sula.” dediği rivayet edilir. (Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, IV, s. 219.)

⁵⁴² Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, IV, s. 218-219.

⁵⁴³ Ebû Müslim el-Horasânî, on iki nakîbten biri olan Lâhız b. Kurayz’ı, Nasr b. Seyyâr’a yardım etmekle suçlamış ve daha önce öldürtmüştü. (Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, IV, s. 176; Taberî, *Tarih*, VII, s. 385.)

⁵⁴⁴ Taberî, *Tarih*, VII, s. 450; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, s. 313.

Hicaz, Şam ve Mısır bölgelerini içine alacak şekilde genişletmişti.⁵⁴⁵ Fakat yeni yönetim Şam, Cezîre ve Filistin bölgesinde Araplar tarafından gerçekleştirilen isyanlarla baş etmek durumunda kalmıştı. Abbâsîlerin Horasan ve İran desteğine dayanarak iktidara gelmesinin Arap nüfuzunu ortadan kaldıracaklarını hisseden Araplar, iktidarı sembolize eden siyah giysilere karşılık beyazlar giyerek isyan ettiler.⁵⁴⁶

Abbâsî karşıtı bu isyanlara Emevî Devleti'ni yeniden diriltmek üzere halktan biat alan Ümeyyeoğulları da destek verdi. Zira Abbâsoğulları iktidara geldikten sonra Ümeyyeoğullarının pek çoğunu ortadan kaldırmıştı. Bununla birlikte bu ailenin doğudaki kılıç artıklarından bazıları Ebü'l-Abbâs döneminde ayaklanmıştı.⁵⁴⁷ Nitekim Yezîd b. Muâviye'nin özellikle Hims ve Tedmür'de etkili olan torunu Ziyâd b. Abdullah (Ebû Muhammed es-Süfyânî), Ebü'l-Verd Mecze b. Kevser'in Kınnesrin'de Abbâsîlere karşı isyan ettiğini haber alınca onunla irtibata geçmiş, mevcut kuvvetleriyle Ebü'l-Verd yanında yer alarak Abdullah b. Ali'ye karşı savaşmıştır.⁵⁴⁸

Mervân'ın yenilmesinden sonra komutanlarından Ebü'l-Verd Mecze b. Kevser, Abdullah b. Ali'ye bey'at ederek Kınnesrin'de kalmış ve şehre vali tayin edilmişti.⁵⁴⁹ Mesleme b. Abdulmelik'in ailesi Ebü'l-Verd'in himayesi altındayken, Abdullah'ın Horasanlı askerleri tarafından alınıp götürülünce bazıları durumu Ebü'l-Verd'e şikâyet etmişti. Bunun üzerine o, harekete geçmiş Abdullah b. Ali'nin komutanını ve yanındakileri kılıçtan geçirerek yaptığı biatı bozmuştu. Beyaz elbiseler giyen Ebü'l-Verd, Kınnesrin halkını da kışkırtarak Abdullah b. Ali'ye karşı isyan başlatmıştı. Belka topraklarında Habîb b. Mürre ile harp etmekte olan Abdullah b. Ali, Kınnesrin halkının Abbâsîlere karşı ayaklandığını öğrenince, sulh yapmak zorunda kalmış ve cepheden süratle ayrılarak Ebü'l-Verd'in üzerine gitmişti. Bu esnada Ebü'l-Abbâs Hire'de bulunuyordu.⁵⁵⁰

Abdullah b. Ali, Kınnesrin'e doğru yol alırken, ailesinin ve mallarının bulunduğu Şam'a uğradı. Yerine vekil olarak Ebû Ganim Abdülhamid b. Rib'i et-Tai'yi dört bin askerle birlikte Şam'da bırakarak Hims'a geçti. Abdullah b. Ali'nin şehirden ayrılmasını fırsat bilen

⁵⁴⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 276.

⁵⁴⁶ İbrahim Eyyûb, *et-Târihu'l-Abbâsî es-Siyasî ve'l-Hadârî*, s. 30; Ahmet Muhtar el-Abbâdî, *Fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, s. 44.

⁵⁴⁷ İbrahim Sarıçam, *Emevî-Haşimi İlişkileri*, s. 392-293.

⁵⁴⁸ Makdîsî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, s. 73.

⁵⁴⁹ Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer*, I, s. 213.

⁵⁵⁰ Ya'kûbî, *Tarih*, II, s. 425; Taberî, *Tarih*, VII, s. 443-444; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, s. 310; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 79; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 276.

Şamlılar da biatlerini bozmak suretiyle beyaz elbiseler giyerek Seffâh'ın halifeliğini tanımadıklarını ilan ettiler. Osman b. Abdu'l-Ala b. Süreka liderliğinde ayaklanan ve isyan konusunda görüş birliğine varan Şamlılar, Abdullah b. Ali'nin naibi Ebû Ganim ve adamlarını öldürerek Abdullah'ın mallarına el koydular. Ailesine ise dokunmadılar.⁵⁵¹

Kınnesrinliler isyan bölgesini genişletmek için Hıms ve Tedmürlülerle ortak hareket etme kararı almıştı. Nitekim Tedmür ve Hımslılar, “Beklenen Süfyânî” olarak takdim edilen Ebû Muhammed b. Abdullah b. Yezîd b. Muâviye başlarında olduğu halde kırk bin kişilik bir ordu ile Kınnesrinlilere katıldılar.⁵⁵² Ebû Muhammed es-Süfyânî'ye halife sıfatıyla bey'at edenler, Mercü'l-Ahrem'de ordugâhlarını kurdular. Abdullah b. Ali, kardeşi Abdüssamed b. Ali'yi on bin kişi ile Ebû'l-Verd'in üzerine gönderdi.⁵⁵³

Savaşmayı iyi bilen Ebû'l-Verd, ordusunu başarıyla idare ederek Abdüssamed'i ve askerlerini yendi. Canını zor kurtaran Abdüssamed ise ağabeyinin yanına döndü. Abdullah b. Ali'nin komutanlarıyla Mercü'l-Ahrem'e gelmesi üzerine iki ordu bir kez daha karşı karşıya geldi. Hamid b. Kahtabe ile birlikte, Ebû Muhammed es-Süfyânî'nin üzerine giden Abdullah'ın askerleri yaşanan şiddetli çatışmalarda bozguna uğradılar. Ancak Abdullah ve Hamid'in, bu duruma sebat edip dayanması harbin seyrini değiştirdi. Abdullah ve Hamid, hücumla geçtiğinde bu kez hezimete uğrayan ve direnişe geçmek zorunda kalan Ebû'l-Verd oldu. Ama onun olağanüstü çabası bile Ebû Muhammed es-Süfyânî ve yanındakilerin savaş meydanını terk ederek Tedmür'e sığınmasına engel olamadı. Adım adım mağlubiyete doğru giden savaşı terk etmeyen Ebû'l-Verd ise ailesi ve akrabalarından oluşun beş yüz kişilik küçük bir grupla ölünceye kadar savaştı.⁵⁵⁴

Kontrolü ele alan Abdullah b. Ali, Kınnesrin halkına eman verince şehir halkı siyahlara bürünerek bir kez daha Seffâh'ın halifeliğini kabul etmek zorunda kaldı. Diğer taraftan Abdullah b. Ali'nin gelmekte olduğunu haber alan Şamlılar, kendi aleyhlerine dönen durumu fark ederek şehri terk ettiler. Gelişmelerden haberdar olan Abdullah, genel af ilan ederek Şamlıları cezalandırmadı. Elleri bulunan mallarına da dokunmadı. Abdullah'ın bu iyi

⁵⁵¹ Taberî, *Tarih*, VII, s. 444-; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 79-80; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 276-277.

⁵⁵² Ebû Muhammed de kendisini: “Ben, Emevî Devleti'ni yeniden kuracağı rivayet edilen Süfyânî'yim.” şeklinde nitelemekten çekinmemiştir. (Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 223; Makdîsî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, s. 73-74.)

⁵⁵³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 223-224; Makdîsî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, s. 73-74; Taberî, *Tarih*, VII, s. 444; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 80; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 277.

⁵⁵⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 224; Taberî, *Tarih*, VII, s. 444; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, s. 310-311; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 80; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 277.

niyetli yaklaşımına karşılık olarak Şamlılar da Abbâsîlere bey'at ettiklerini açıkladılar. Ebû Muhammed es-Süfyanî ise gizlice Hicaz'a kaçtı. Mansur'un zamanına kadar burada saklandı. Ancak Mansur'un valisi Ziyâd b. Abdullah tarafından öldürülmekten kurtulamadı.⁵⁵⁵

Mervân'ın komutanlarından Habîb b. Mürre kendisi ve kavmi için duyduğu endişe sebebiyle aslında Ebü'l-Verd'den önce beyazlara bürünerek isyan etmişti. Seffâh da kendisine karşı çıkan Habib üzerine amcası Abdullah b. Ali'yi göndermişti. Kays ve Kays'a yakın kabileler tarafından desteklenen Habîb b. Mürre ile Abdullah arasında çok şiddetli çarpışmalar yaşanmıştı. Belka, Beseniye ve Havrân halkıyla savaşmak durumunda kalan Abdullah, Ebü'l-Verd'in Kınnesrin'de ayaklandığını öğrendiğinde sulha razı olmuş, Habib b. Mürre ile barış antlaşması yapmıştı. Ona ve maiyetindekilere eman verdikten sonra da Ebü'l-Verd üzerine yürümüşü.⁵⁵⁶

Seffâh'ın halifeliğini tanımayarak ona başkaldıran bir diğer grup da Cezîre halkı idi. Kınnesrin halkının isyan ettiğini duyduklarında, aralarında birliği sağlayacak bir lider olmaksızın ayaklandılar. Abbâsîlere muhalif olmanın simgesi olan beyaz giysiler içinde Harran'a yürüdüler. Bu gelişmeler üzerine Seffâh'ın atadığı vali Mûsâ b. Ka'b, kendini korumak adına üç bin kişilik kuvveti ile kaleye sığındı. Mervân'ın mağlubiyet haberini aldıktan sonra Ermaniye'den ayrılan İshak b. Müslim de Cezîrelilere katılmış ve liderliği üstlenmişti. Onlar, Ebü'l-Abbâs'ın Harran valisini iki ay süreyle kuşatma altında tutmayı başardılar. Bu duruma son vermek isteyen Seffâh, Vâsıt'ta İbn Hübeyre'nin kuşatmasında görevli olan kardeşi Ebû Ca'fer'i, bir grup askeriyle birlikte Harran'a gönderdi.⁵⁵⁷

Ebû Ca'fer, yol boyunca beyazlar giyinmiş Karkisya ve Rakka halkının da şehrin kapılarını kendilerine kapatmış olduğunu gördü. Ebû Ca'fer'in Harran'a geldiğini öğrenen İshak b. Müslim, Urfa'ya çekildi. İshak, Rakka valisi kardeşi Bekkar b. Müslim'i Dara ve Mardin'de bulunan Rebîa kabilesinin lideri Büreyke'ye gönderdi. Güçlerini birleştiren bu iki grup Ebû Ca'fer'le karşılaşmaya hazır halde beklemeye başladı. Diğer taraftan kuşatmadan kurtulan Mûsâ b. Ka'b da askerleri ile şehrin dışına çıkarak Ebû Ca'fer'le buluştu. Abbâsî güçleri bölgeye hareket edince iktidar ve muhalif gruplar karşı karşıya geldi.

⁵⁵⁵ Taberî, *Tarih*, VII, s. 444-445; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 80; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 277.

⁵⁵⁶ Ya'kûbî, *Tarih*, II, s. 428; Taberî, *Tarih*, VII, s. 446; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, s. 3111; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 79; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 276.

⁵⁵⁷ Ya'kûbî, *Tarih*, II, s. 429; Taberî, *Tarih*, VII, s. 446-447; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, s. 311; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 80; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 278.

Dara ve Mardin halkı Büreyke'nin liderliğinde mücadele ettikleri muharebeyi kaybettiler. Büreyke öldürüldü. Bekkar ise Urfa'da bulunan kardeşi İshak'ın yanına kaçtı.⁵⁵⁸

Abbâsî güçlerini Urfa'da karşılamamanın zafer getirmeyeceğini düşünen İshak, kardeşini vekil bırakarak askerlerinin büyük çoğunluğuyla birlikte, Sümeysat'a (Samsat) gitti. Ordugâhını kurduğu bölgenin etrafına hendekler kazdırarak taktik savaşına girişti. Urfa'da bulunan Bekkar, Ebû Ca'fer'in kuşatması altında bir takım mücadelelere girişse de sonuç elde edemedi. Diğer taraftan Seffâh, amcası Abdullah b. Ali'yi yeni görev yeri Samsat'a çoktan göndermişti. Altmış bin Cezîreliyi etrafında toplayan İshak'ın karşısına çıkan Abdullah'a çok geçmeden Ebû Ca'fer de katıldı. Yedi ay boyunca onu kuşatmalarına rağmen Mervân'a yapmış olduğu biat boynunda asılı dururken ihanet etmesinin söz konusu olamayacağını bahane eden İshak teslim olmadı. Ancak kendisine Mervân'ın öldüğü haberi ulaştıktan sonra sulh arayışına girmek zorunda kaldı. Eman isteğine olumlu cevap verilmesi üzerine İshak ve adamları Ebû Ca'fer'in huzuruna çıktılar. Böylece Şam ve Cezîre bölgesindeki karışıklıklar Abbâsîler lehine son bulmuş oldu. Bu başarılarından sonra Seffâh, Ebû Ca'fer'i Azerbaycan, Ermeniya ve Cezîre bölgelerinden sorumlu vali tayin etti.⁵⁵⁹

Ebû'l-Abbâs'ın halifeliğinin sonlarına doğru, Hişam b. Abdülmelik'in torunu Ebân b. Muâviye de Cezîre'de isyan etmiştir. Abdullah b. Ali'nin Bizans topraklarına düzenlediği bir yaz seferi esnasında Ebân, dört bin askeriyle onun üzerine yürümüştür. Humeyd b. Kahtabe ile Abbâs b. Zebid'i Ebân'a öncü birlik olarak gönderen Abdullah, daha sonra onlara katılmıştır. Taraflar arasında yaşanan savaşta bozguna uğrayan Ebân b. Muâviye, Keysûm kalesine sığınmak zorunda kalmıştır. Abdullah'ın eman vermesine rağmen Ebân kaçmayı ve saklanmayı tercih etmiş ancak kendisini ihbar edenler sebebiyle yakalanmıştır. İki oğlu da onunla birlikte öldürülmüştür.⁵⁶⁰

D. BÖLGESEL İSYANLARIN BASTIRILMASI

Abbâsî ihtilâline destek verenlerin bir kısmı iktidara gelen Abbâsî idaresinden beklemedikleri için yahut Alioğullarının yönetim dışında bırakılmasından duydukları rahatsızlık sebebiyle bir takım isyan girişimlerinde bulunmaya başladılar. Bunlardan biri olan Şureyk b. Şeyh el-Mihrî, Buhara'da yaşayan bir Araptı. Şîî taraftarı olan

⁵⁵⁸ Taberî, *Tarih*, VII, s. 447; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 80-81; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 278.

⁵⁵⁹ Taberî, *Tarih*, VII, s. 447; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 81; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 278-279.

⁵⁶⁰ İbn Hazm, *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, (thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Kahire, t.y. (Dârü'l-Meârif), s. 94.

Şureyk, hilafetin Abbâsoğullarına geçmesinden rahatsızdı. Çünkü o insanları Ali evladına çağırıyordu. Bu düşüncesini ifade sadedinde: “Mervânî idareden şimdi yeni kurtulmuşken Abbâsî idaresine ihtiyacımız yok. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) halifelerinin onun oğullarından olması gerekir.” diyordu.⁵⁶¹ Kendisini destekleyen otuz bin kişiyi arkasına alarak, Ebû Müslim el-Horasânî’ye karşı 133/750-751 yılında Buhara’da ayaklandı.⁵⁶² Şureyk’in etrafında çok sayıda insan toplandı. Buhara emiri Abdülcabbâr b. Şuayb bunlardan birisiydi. Ona Harezmi emiri Abdülmelik b. Herseme ile Berzem emiri Muhlid b. Hüseyin de biat etmişti. Bunlar Şureyk’in çağrısını yaymak ve kendilerine karşı çıkanlarla savaşmak üzere anlaştılar. Bu gelişmeler Ebû Müslim’e ulaştığında o, on bin kişi ile Ziyad b. Salih’i görevlendirdi. Ceyhun’a ulaştığında beklemesini ve casuslar eliyle Şureyk hakkında bilgi toplamasını emretti.⁵⁶³

Ebû Müslim’in şahsında Abbâsî iktidarını eleştiren Şureyk, yeni idarenin iktidara geldikten sonra döktüğü kanı ve yaptığı haksızlığı dile getirmek için “Biz Peygamber evlatlarının arkasından kan dökülsün ve insanlar haksız yere öldürülsün diye gitmedik,” şeklinde sözler sarfetmiş ve isyana kalkışma sebebini de bu gerekçe üzerine bina etmiştir.⁵⁶⁴ Ebû Müslim el-Horasânî, Ziyâd b. Salih el-Huzaî’yi, Şureyk üzerine göndermiş olmasına rağmen kendisi de Merv’den ayrılarak Ceyhun’a doğru ilerledi. Onun da etrafında çok sayıda insan toplandı. Ebû Müslim, ihtiyaç duyması hâlinde kendisine yardıma gelebileceğini Ziyad’a haber verdi. Şureyk’in isyanını bastırmakla görevlendirilen Ziyâd b. Salih Buhara’ya gelmiş ve ordugâhını kurmuştu. İki taraf otuz yedi gün boyunca savaştılar. Girişilen mücadele Şureyk’in üstünlüğü ile devam ederken Buhara hükümdarlarından Kuteybe b. Tuğşade on bin kişi ile Ziyad’ın yardımına koştu. Şureyk’in adamları arasında açlık ve kıtlık baş gösterince savaşın seyri değişti. Umutsuzca giriştikleri huruç hareketi esnasında Şureyk ve adamları pusuya düşürüldüler ve öldürüldüler.⁵⁶⁵

Abbâsî davetine katılmış ve yararlılıklar göstermiş olan Mansûr b. Cumhur, 132/750 yılında Ebû’l-Abbâs tarafından Hind’e vali olarak tayin edilmişti.⁵⁶⁶ Fakat Mansûr b.

⁵⁶¹ Nerşahî, *Târîhu Buhara*, (thk. Emin Abdülmecid Bedevî-Nasrullah Mübeşterih Tırâzî), Kahire, t.y., (Dâru’l Maârif), s. 95.

⁵⁶² Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşraf*, IV, s. 226; Ya’kûbî, *Tarih*, II, s. 425; Makdîsî, *Kitabu’l-Bed’ ve’t-Tarih*, VI, s. 74; Taberî, *Tarih*, VII, s. 459; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 90; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 286-287.

⁵⁶³ Nerşahî, *Târîhu Buhara*, s. 95.

⁵⁶⁴ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşraf*, IV, s. 226; Ya’kûbî, *Tarih*, II, s. 425; Makdîsî, *Kitabu’l-Bed’ ve’t-Tarih*, VI, s. 74; Taberî, *Tarih*, VII, s. 459; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 90; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 286-287.

⁵⁶⁵ Taberî, *Tarih*, VII, s. 459; Nerşahî, *Târîhu Buhara*, s. 95-97; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, s. 321-322.

⁵⁶⁶ Taberî, *Tarih*, VII, s. 458; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 94.

Cumhur, 134/751-752 senesinde Ebû Müslim'in şahsında Abbâsîlere isyan etti.⁵⁶⁷ Ebû'l-Abbâs, Mûsâ b. Ka'b'ı, mevâlî ve Araplardan müteşekkil -özellikle Temim kabilesinden bin kişinin yer aldığı- dört bin kişilik bir orduyla Hindistan'a gönderdi. Dönünceye kadar da yerine Müseyyeb b. Züheyr'i tayin etti. Mûsâ b. Ka'b, savaşa on iki bin kişiyle katılan Mansûr b. Cumhur'u yenmeyi başardı. Ordugâhındaki malları ele geçirdi. Bozguna uğrayarak kaçmak zorunda kalan Mansur ise çölde susuzluktan öldü. Yaralandığı için öldüğü de rivayet edilir. Hindistan'daki halifesi onun öldüğünü öğrendiğinde Mansûr'un ailesini ve mallarını alarak Hazar ülkesine sığındı.⁵⁶⁸ Mansûr'a karşı zafer kazanan Mûsâ b. Ka'b, Seffâh tarafından Hindistan'a vali olarak atandı.⁵⁶⁹

Abdullah b. Ali ordusunda görev yapan Horasanlı komutanlardan Bessâm b. İbrahim b. Bessâm da 134/751-752 yılında, kendisine tâbi bir grup askerle birlikte Abbâsî güçlerinden ayrılarak isyan etti. Bir takım ihtilaflar yaşadığı Abdullah b. Ali'ye karşı çıkmakla Abbâsî iktidarına da isyan etmiş olan Bessâm, Hüseyinî bir halifelik kurmak için Cafer Sadık'a bir mektup yazdı. Kendisine biat etmeyi teklif ederek desteğini istedi. Ancak Cafer Sadık, bu durumun Seffâh'ın bir hilesi olmasından korktuğu için mektupta yazanları halifeye haber verdi. Cafer'in bu tavrından son derece memnun olan Seffâh, Bessâm'ın üzerine Hâzim b. Huzeyme'yi gönderdi. Hâzim, onunla savaştı ve adamlarının çoğunu öldürüp ordugâhındaki mallarını ele geçirdi. Kaçmak zorunda kalan Bessâm, Seffâh'ın kendisini takip ettirmesi neticesinde daha sonra öldürüldü.⁵⁷⁰

Ebû'l-Abbâs tarafından Bessâm b. İbrahim üzerine gönderilen Hazim b. Huzeyme, dönüşte Seffâh'ın dayıları olan Abdüddâr kabilesine uğramış, Bessâm'ın adamlarını koruduklarını iddia ederek onları suçlamıştı. İthamlar sebebiyle yaşanan gelişmeler neticesinde Hazim, birçok kişinin boynunu vurdurmuştu. Bu hadise üzerine Abdüddâröğulları, halifenin otoritesini yok sayan Hâzim'i, Seffâh'a şikâyet ederek dayılarına zulmeden bu adamı cezalandırmasını istediler. Seffâh, Hâzim'i öldürmeye niyetlendi fakat araya girenler onu öldürmek yerine zor bir göreve göndermesinin daha uygun olacağını söylediler. Şayet o savaşta öldürülürse istediğini elde edeceğine, zaferle

⁵⁶⁷ Taberî, *Tarih*, VII, s. 464; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, s. 324; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 94.

⁵⁶⁸ Ya'kûbî, *Tarih*, II, s. 429; Taberî, *Tarih*, VII, s. 464; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 94; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 289.

⁵⁶⁹ Taberî, *Tarih*, VII, s. 465.

⁵⁷⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV, s. 225-226; Taberî, *Tarih*, VII, s. 461; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, s. 324; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 92; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 288.

dönmesi hâlinde de mansur olacağına dair yapılan uyarıları dikkaket alan Seffâh, Hazim’i Umman’da bulunan Hâricîler üzerine gönderdi. Hazim komutasındaki askerler Hâricîlerin reis ve taraftarlarını öldürüp oradaki beldelere hâkim oldular. Bu yoğun çatışmalarda Hâzim’in kardeşi ve arkadaşlarından pek çoğu öldürüldü. Daha sonra Seffâh tarafından çağırılan Hâzim, muzaffer bir komutan olarak geri döndü.⁵⁷¹

135/752-753 yılında Abbâsî komutanlarından Ziyâd b. Salih Mâverâünnehir bölgesinde, Ebû Müslim’e karşı isyan girişiminde bulundu. Ebû Müslim’in Horasan halkının kalplerini bozmasını gerekçe gösteren Ziyâd; “Biz adaletin sağlanması ve şeriatın ihyası üzerine biat ettik. Oysa Ebû Müslim, zorbaların yolunu tutuyor.” iddiasıyla harekete geçti. Aslında Ebû Müslim’in gücünü kırmak istediği için Ziyâd b Salih’i onun aleyhine kışkırtan bizzat halife Seffâh idi.⁵⁷² Fırsat bulursa Ebû Müslim’i öldürmesini emrettiği Sibâ b. Numan’ı, Ziyâd b. Salih’e gönderen de oydu. Bu gelişmeleri haber alan Ebû Müslim Siba b. Numan’ı Âmül’de yakalatıp öldürdü. Ziyâd’ın Belh şehrinde ortaya çıkması üzerine Ebû Müslim’de Merv’den yola çıktı. Ziyâd b. Salih’in komutanları saf değiştirip Ebû Müslim’in ordusuna katılınca zor durumda kalan Ziyâd, sığındığı dihkan tarafından öldürüldü. Kesilen başı daha sonra Ebû Müslim’e gönderildi.⁵⁷³

Abbâsî dâilerinden İsa b. Mahan, Ziyâd’ın arkadaşıydı ve onun öldürülmesi üzerine Ebû Müslim’i suçlayarak; “Emiru’l-Mü’minin Ziyad’ın öldürülmesini hoş karşılamadı. Ebû Müslim iyi işler yapacak bir adamı öldürmüştür. Halife onun yaptığından uzaktır,” şeklinde kışkırtıcı sözler sarfedip halkı galeyana getirmek arzusuyla hareket etmişti. Fakat o, Ebû Müslim’in emriyle -kendi hâline bırakıldığı takdirde Ziyâd b. Salih gibi bozgunculuk yapacağı gerekçesiyle- Ebû Dâvûd tarafından öldürüldü.⁵⁷⁴

IV. TALAS SAVAŞI VE SONUÇLARI

Yeni bir din veya medeniyetin kabulü, toplumsal inanış, düşünce ve yaşayış şekillerinde meydana getirdiği değişim sebebiyle o toplumun tarihinde mühim bir hadise olma vasfını hâizdir. Nitekim yapılan bu seçimler milletlerin geleceklerinde müspet veya

⁵⁷¹ Taberî, *Tarih*, VII, s. 461-463; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, s. 324; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 92-94; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 288.

⁵⁷² Abdülaziz ed-Dürî, *el-Asru’l-Abbâsî el-Evvel*, s. 50-51.

⁵⁷³ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, IV, s. 221; Makdîsî, *Kitabu’l-Bed’ ve’t-Tarih*, VI, s. 75-76; Taberî, *Tarih*, VII, s. 466; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, s. 326; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 96; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 291.

⁵⁷⁴ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, IV, s. 221; Taberî, *Tarih*, VII, s. 467; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 96.

menfi tesirlere yol açmaktadır. Kavimlerin varlıklarını muhafaza edip daha ileri seviyelere ulaşmaları mümkün olabildiği gibi, sarsıntıya uğrayıp başkalaşmaya maruz kalmaları da ihtimal dâhilindedir. Bu sebeple Türklerin İslâm dinini kabul edişleri doğurduğu müspet sonuçları itibariyle yalnız Türk ve İslâm tarihi için değil dünya tarihi için de önemli bir hadisedir.⁵⁷⁵

Türklerin İslâmiyeti kabul etmeleri ile ilgili süreçte önemli bir yere sahip olan Talas Savaşı'ndan önce ele alınması gereken ilk husus, Türk ve Arap unsurların tarihi münasebetlerinin süreç içinde nasıl ve ne şekilde geliştiğini tespit etmek olmalıdır.⁵⁷⁶

A. İSLÂMLAŞMA SÜRECİNDE TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ

Coğrafi açıdan uzaklıkları sebebiyle Arap ve Türklerin İslâm öncesi dönemde doğrudan bir ilişki içinde olmaları mümkün gözükme de birbirlerinden haberdar oldukları aşikârdır.⁵⁷⁷ Nitekim Türkler, cahiliye döneminde Araplarla, Sâsânî İmparatorluğu aracılığıyla dolaylı bir şekilde ilişki içinde olmuştur.⁵⁷⁸ Araplarla Türklerin yolları bazen Sâsânî ordusunda, bazen de İpekyolu sayesinde gerçekleşen ticari seferlerde kesişmiştir. İslâm öncesi dönemde askerî ve ticari vesilelerle dolaylı bir şekilde gelişen Türk-Arap ilişkileri, ilk İslâm fetihleri sayesinde doğrudan bir gelişim göstermiştir.⁵⁷⁹

Hicretin ikinci yılında savaşa izin veren âyetin nâzil olmasıyla birlikte gelişen cihad anlayışı daha sonra İslâm'ın yayılışıyla doğru orantılı bir şekilde büyüyen fetih hareketine dönüşmüştür.⁵⁸⁰ Arap Yarımadasına hâkim olan İslâm, Hulefâ-i Râşidin döneminde Yarımadanın dışına taşan fetihlerin gerçekleşmesi neticesinde sınırlarını genişletmiştir. Fütihat mefkûresiyle hareket eden Arap orduları bir taraftan Sâsânî Devleti'ni ortadan kaldırarak İran'a hâkim olurken diğer taraftan Suriye ve Mısır'daki Bizans hâkimiyetini

⁵⁷⁵ Osman Turan, "Türkler ve İslâmiyet", *Türkler Ansiklopedisi*, I-XXI, Ankara: Yeni Dünya Yayınları, 2002, C. 4, s. 290.

⁵⁷⁶ Ramazan Şeşen, "Eski Araplar'a Göre Türkler", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1969, C. 15, s. 11.

⁵⁷⁷ İrfan Aycan, "Emevîler Dönemi Sonuna kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, I-XXI, Ankara: Yeni Dünya Yayınları, 2002, C. 4, s. 317.

⁵⁷⁸ Ramazan Şeşen, "Eski Araplar'a Göre Türkler", s. 11.

⁵⁷⁹ İrfan Aycan, "Emevîler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", s. 317-318; Abdülkerim Özyayın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", *Türkler Ansiklopedisi*, I-XXI, Ankara: Yeni Dünya Yayınları, 2002, C. 4, s. 239; Ergenekon Savrun, "Tarihte Araplar ve Türk-Arap İlişkileri", *International Journal of Humanities and Education*, C. 4, S. 9, (2018), s. 229-257; İslâm öncesi ve Hz. Peygamber döneminde Araplar'ın Türklerle ilgili malumatları için bk. Ramazan Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", s. 13-20.

⁵⁸⁰ **Kendileriyle savaşılana (mü'minlere), zulme uğramış olmaları sebebiyle, (savaş konusunda) izin verildi. Şüphesiz ki Allah, onlara yardıma mutlak surette kadirdir.** Hac, 22/ 39.

nihayete erdirdiler. Hz. Osman döneminde İslâm devletinin batı sınırı Kuzey Afrika'yı kapsayacak şekilde genişlerken, doğuda da bütün Horasan'ı içine alacak kadar uzağa taşınmıştır. Horasan'ın ardından Mâverâünnehir ile Azerbaycan-Ermeniya bölgelerinin de fethedilmesiyle fütühat, Hazar Türklerinin yurdu Kafkasya sınırına kadar taşınmış oldu. Dolayısıyla Arap ordularının bu ilerleyişi, zikredilen bölgelerde yoğun bir şekilde yaşayan Türkleri Araplarla karşı karşıya getirmiştir.⁵⁸¹

Hz. Osman'ın idaresinin son dönemlerinde ortaya çıkan kargaşada isyancılar tarafından öldürülmesi Müslümanları ihtilaf ve karışıklık içine düşürdüğü için Orta Asya'daki fetih hareketleri bundan etkilenmiş, kazanılan toprakların bir kısmı bu sebeple kaybedilmiştir. Hz. Ali döneminde de istikrarsızlık (36-40/656-660) devam etmiştir. Ancak Muâviye b. Ebî Süfyan'ın iktidarı ele geçirmesiyle Orta Asya yeniden Müslümanların gündemine girmiş bölgeye planlı ve kalıcı hareketler gerçekleşmiştir. Ne var ki Orta Asya'da Arap hâkimiyeti, yaşanan iç karışıklıklar sebebiyle hep bir inkıza uğruyordu. Yezîd b. Muâviye'nin ölmesinin ardından yaşanan otorite boşluğu hemen doldurulamayınca Orta Asya'da Emevîlerin hâkimiyeti, bir süreliğine Abdullah b. Zübeyr'in eline geçti. Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın Zübeyr'in valisi Abdullah b. Hâzim yerine atadığı Ümeyye b. Abdullah dönemi de bölgeye istikrar getirmemiş, Arap kabileleri arasındaki iç çekişmeler otoriteyi zayıflatmıştır. Ancak Horasan valiliğine getirilen Kuteybe b. Müslim'in birleştirici ve uzlaştırıcı politikaları Orta Asya'da kalıcı fetihlerin gerçekleşmesini temin etmiştir.⁵⁸²

Emevîler döneminde Türklerin İslâmlaşma sürecine en büyük katkıyı Türkistan fatihi Kuteybe b. Müslim⁵⁸³ ile mevâlîye yönelik uygulamaları sebebiyle halife Ömer b. Abdülaziz ve bölgenin son Emevî valisi Nasr b. Seyyâr yapmıştır.⁵⁸⁴ Horasan valisi Kuteybe b. Müslim düzensiz saldırıları gerçek bir akına çevirerek sırasıyla Toharistan (705), Soğd ve Buhara (706-709), Semerkant ve Harezm (710-712), ile Fergana'yı (713-714) ele geçirdi.⁵⁸⁵

⁵⁸¹ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980, s. 8; Türklerle Araplar arasındaki mücadelenin ayrıntıları ile ilgili bk. Hakkı Dursun Yıldız, "*Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler*", s. 72-76.

⁵⁸² H.A.R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, s. 45; İrfan Aycan, "Emevîler Dönemi Sonuna kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", s. 319-321.

⁵⁸³ Kuteybe b. Müslim'in bölgedeki faaliyetleri ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Akdes Nimet Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Harizm ve Semerkand'ı Fethi" *Ankara, A.Ü.D.T.C.F.D.*, C. 6, S. 5 (1948), s. 393-415.

⁵⁸⁴ Âdem Apak, "Emevîler Dönemi Türk-Arap İlişkileri ve Türklerin İslâmlaşma Sürecinin Başlangıcı", *Türkler Ansiklopedisi*, I-XXI, Ankara: Yeni Dünya Yayınları, 2002, C. 4, s. 329.

⁵⁸⁵ Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, s. 110;

Kuteybe'nin bölgenin Arap hâkimiyetine geçmesinde olduğu kadar İslâmiyet'in yayılmasında da önemli bir payı vardır.⁵⁸⁶ Buhara'da İslâmlaşma faaliyetini gerçekleştirdikten sonra Semerkand'ı ikinci hedef hâline getiren Kuteybe, şehri ele geçirdikten sonra Arapları yeni topraklarda iskân ederek onların Türklerle sosyal ilişki içinde olmalarını temin etmiştir.⁵⁸⁷ Gerek Araplar gerekse mühtedî Türkler için cami inşa etmiş ve bu uygulaması civar şehir halkları için de örnek olmuştur. Müspet yöndeki bu etki sebebiyle Türklerin yoğun bir şekilde yaşadığı Fergana ve çevre şehirlerde camiler inşa edilmeye başlamıştır.⁵⁸⁸

Emevîler döneminde Türk-Arap mücadelesinin yaşandığı diğer bir coğrafya ise Kafkaslar olmuştur. Hazar Türkleri ile karşı karşıya gelen Emevîler uzun süren iç mücadeleler sebebiyle bir süre bölgeden uzak kalmışlardır. Ancak Velid b. Abdülmelik zamanında karşılıklı ilişkiler yeniden başlamıştır.⁵⁸⁹ Hazarlarla Müslümanlar arasında şiddetli çarpışmaların yaşandığı bölgenin en önemli şahsiyeti Anadolu gazalarında büyük şöhret elde etmiş olan Mesleme b. Abdülmelik b. Mervân olmuştur.⁵⁹⁰

Emevî devlet adamları içinde İslâm'ı yaymayı öncelikli hedefi hâline getiren ve buna uygun tavır sergileyen yegâne halife olan Ömer b. Abdülaziz, İslâm'ın yayılmasını kolaylaştırmak ve özendirmek adına, mühtedilerden alınan cizye uygulamasını kaldırmıştı.⁵⁹¹ Siyasî haklarda eşitliği temin ederek bölgedeki Arap olmayan unsurlarla Arapları dinî birlik sayesinde kaynaştırmak isteyen halife, cihad anlayışından ziyade ganimet elde etmek arzusuyla gerçekleştirilen taarruzları da yasaklamıştı. Bu politika değişiklikleri Arapları işgalci olarak gören halkın duygularında farklı bir algının oluşmasına zemin hazırlamış, o döneme kadar putperestlikte ısrarcı olan Soğdlular'ın bile İslâm'a girmelerine vesile olmuştur.⁵⁹²

⁵⁸⁶ Nerşahî, *Târîhu Buhara*, s. 73-78.

⁵⁸⁷ W. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, London, 1928, s. 185.

⁵⁸⁸ Taberî, *Tarih*, VI, s. 475; Nerşahî, *Târîhu Buhara*, s. 78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 275.

⁵⁸⁹ Âdem Apak, "Emevîler Dönemi Türk-Arap İlişkileri ve Türklerin İslâmlaşma Sürecinin Başlangıcı", s. 328.

⁵⁹⁰ Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Hanoğlan Hacıyev, "Bir Emevî Valisi ve Komutanı: Mesleme b. Abdülmelik b. Mervân", *İstem*, S. 15, (2010), s. 111-142; Mehmet Çoğ, "Emevîler ve Abbâsiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri" *Türkoloji Araştırmaları*, C. 2, S. 2, (2007), s. 150-160; Oktay Bozan, "Emevîler Dönemi Müslüman-Hazar İlişkileri", *D.Ü.S.B.E.D.*, S. 11, (2014), s. 106-127.

⁵⁹¹ Taberî, *Tarih*, VI, s. 559; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 321.

⁵⁹² Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 127-136; Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, Konya: Nur Basımevi, 1988, s. 178-180.

Ömer b. Abdülaziz'in vefatından hemen sonra her şey eski hâline dönmüş vergi tahsilini öncelikli hedefler arasında gören Emevî anlayışı yeniden hâkim olmuştu.⁵⁹³ Muntazam vergi beklentisi içindeki merkez ile kişisel zenginliklerini artırmak isteyen devlet erkânının el ele vermesiyle mevâlîden yeniden cizye alınmaya başlanmıştı.⁵⁹⁴ Mühtedi ve mevâlînin tekrar himayesiz kalması Mâverâünnehir'de huzursuzluğun artmasına sebep olmuştu. Ömer b. Abdülaziz döneminde hükümdarlarına uyarak Müslüman olan Soğdlular kendilerinden vergi alınmayacağı vaadine uyulmaması üzerine isyan ederek Türklerin himayesine sığındılar.⁵⁹⁵

Araplarla İslâmî manada kurdukları bağ sebebiyle siyasî olarak mevâlî konumunu içlerine sindirmiş olduğu varsayılan Horasanlı Müslümanlar, bu isyan hareketine dâhil olmamışlardır. Daha ziyade İslâm'ı içlerine henüz sindirememiş olan Soğdlularla sınırlı kalan isyan ve irtidat hadiseleri sebebiyle bölgedeki Araplar ancak ana şehirlerde ve bazı müstahkem mevkiilerde tutunabildiler. Ömer b. Abdülaziz'in başlattığı uygulamaları devam ettirmeyen basiretsiz yöneticilerin tutum ve davranışları sebebiyle patlak veren bu ayaklanmaları bastırmak için Araplar çeyrek asır uğraşmak zorunda kalmışlardır.⁵⁹⁶

Ömer b. Abdülaziz'in gerçekleştirdiği yeniliklerin kısa sürmesi, yöneticilerin başarısız politikaları, tayin edilen valilerin bölgede otoriteyi sağlamlaştıramaması, Emevîlerin Mâverâünnehir'deki siyasî egemenliklerine gölge düşüren sebepler arasında yer alır. Nitekim bölgedeki yerel yöneticiler Arap hâkimiyetinden kurtulma zamanının geldiği düşüncesiyle komşu Türk beyliklerinden ve Çin İmparatorluğu'ndan yardım istemeye başlamıştı. Arap kabileleri arasındaki iç çekişmeler de bölgede otoritenin sağlamlaşmasına engel olan unsurlardan birisiydi. Üstelik bölgedeki Emevî karşıtlığı Abbâsî propagandacıları için kullanılmaya çok müsait bir durum arz etmekteydi.⁵⁹⁷

Mâverâünnehir bölgesinin İslâmlaşmasında önemli rol üslenmiş diğer bir isim de bölge valisi Nasr b. Seyyâr idi. Emevî halifesi Hişam tarafından 120/738 yılında valilik görevine getirilen Nasr, Kuteybe b. Müslim'in ilk fetihlerinden itibaren bölgede görev almış

⁵⁹³ Süleyman b. Abdülmelik tarafından Irak valiliğine atanan Yezid b. Mühelleb'in şu sözleri Emevî Devleti'nin bu anlayışını göstermesi bakımından çarpıcı bir örnektir. Yezid: "Haccac'ın harabeye çevirdiği Irak'ın halkı benden adalet ve hakkaniyet beklemektedir. Nitekim Haccac gibi işkenceyle haraç tahsil etsem tarih beni lanetle yadedecek, etmesem halife duruma razı olmayacak." (Taberî, *Tarih*, VI, s. 523.)

⁵⁹⁴ Mevâlîye uygulanan vergiler ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, II, s. 31-42.

⁵⁹⁵ Taberî, *Tarih*, VI, s. 612; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 350.

⁵⁹⁶ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 219-220; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, s. 221-223.

⁵⁹⁷ İrfan Aycan, "Emevîler Dönemi Sonuna kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", s. 322.

tecrübeli bir devlet adamıydı. Nasr b. Seyyâr İslâmlaşma faaliyetinin devamının ancak sosyal barışın temini ile sağlanabileceğinin farkındaydı. Bu bilinçle hareket eden Nasr, cizye ve haraç meselesinin çözümü için sabık halife Ömer'in önceki uygulamasına geri döndü. Bir Cuma günü Merv Camii'nde yeni ıslahat planını açıkladı. Bir nevi sözleşme anlamına gelen duyurulara göre mevâliden cizye ve haracın kaldırıldığı, o döneme kadar yapılmış olan haksız uygulamalara bağlı mağduriyetlerin giderilmesi için bir vergi ıslah komisyonu kurulacağı taahhüt ediliyordu.⁵⁹⁸

Vali olarak tayin edilmeden önce de bölgede görev yaptığı için halkın içinde bulunduğu sıkıntıları iyi bilen Nasr b. Seyyâr, devlet adamlığına uygun hareket ederek komisyonun çalışmalarını hemen başlattı. Komisyonun ciddi çalışmaları sayesinde haraç ve cizye işlemleri yeniden düzenlendi. Kimlerin devlete ne kadar vergi ödeyeceği belirlenirken halkın İslâm dinine girmelerini temin edecek şekilde düzenlemeler yapılması sağlandı.⁵⁹⁹

Nasr, siyasî kargaşa sebebiyle yurtlarını terk ederek Şaş ve Fergana'ya göç etmiş olan Soğdluların eski yurtlarına dönerek tekrar Arap devletinin hâkimiyeti altında yaşamalarına izin verdi. Geçmişteki huzursuzluğu gidererek İslâm'a karşı oluşan menfi bakışı değiştirmek isteyen Nasr'ın ileriye dönük bu tavrını anlayamayan bazı kişiler onu halifeye şikâyet etmişlerdi. Fakat Nasr bunlara aldırış etmemiş ve bölgede İslâmî zemin oluşturacak her türlü faaliyeti gerçekleştirme adına adımlar atmıştır. Toprak hâkimiyetini elinde bulunduran ve orta halli halk üzerindeki etkisini bildiği dihkanlara güzel muamelede bulunarak onlardan Müslüman olmalarını istemiştir.⁶⁰⁰

Hayata geçirilen bu ve benzeri uygulamalar sayesinde toplumda oluşan huzur ve güven ortamı İslâm'ın, Türkler arasında yayılmasını temin etmiş sadece halk değil mahalli Türk hükümdarıyla dihkanların da Müslümanlığı tercih etmesine sebep olmuştur. Bununla birlikte Türklerle Araplar arasında yaşanan sosyal ve dinî ilişkilerin yoğun olarak cereyan ettiği Mâverâünnehir bölgesinde yüksek oranda bir İslâmlaşma faaliyetinin gerçekleştiğinden bahsetmek mümkün değildir. Bölgede yaşayanların İslâm'ı tercih etmelerine şüpheyle yaklaşan Emevî idarecilerinin mühtedilere zimmî muamelesi yapması, önceki inançlarını korumaya çalışan idarecilerin yeni dine mesafeli olması, iki milletin genellikle Azerbaycan

⁵⁹⁸ Taberî, *Tarih*, VII, s. 173; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 447.

⁵⁹⁹ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 227-228; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, s. 261.

⁶⁰⁰ Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, s. 276-277.

ve Ermeniya toprakları üzerinden giriştikleri mücadele sebebiyle kılıçlarını çekmiş olmaları gibi sebepler yüzünden bu sonuca varıldığı da muhakkaktır.⁶⁰¹

Mâverâünnehir bölgesi coğrafi konumu itibariyle Orta Asya, Hindistan, Afganistan ve Horasan'a komşu olması hasebiyle her türlü beşeri münasebetten etkilenmeye müsait olduğundan burada yaşayan Türkler de Müslümanlardan etkilenmişlerdir. Bu sebeple Arap fatihlerin Mâverâünnehir sınırına ulaşmasından sonra İslâm'la tanışan Türkler içinde ihtida edenler olmuştur.⁶⁰²

B. TALAS SAVAŞI VE SONUÇLARI

Türklerle Araplar arasında asıl münasetlerin başladığı Emevîler sırasında İslâm ordularının Mâverâünnehir'e girmeleri Göktürk Devleti'nin ikinci kez kurulduğu zamanlara denk gelmekteydi. Ağırlık merkezini Moğalistan'da bulundurmaya mecburiyetinde olan bu devlet, doğuda prenslere, batıda Araplara karşı mücadele ederken, Arapların Semerkand, Baykend ve Buharaşehirlerine girmelerine engel olamamıştı.⁶⁰³ Kuteybe idaresindeki İslâm kuvvetleri Türkistan'a yerleştikten sonra Emevîlerin mevâlî karşıtı siyaseti Türkler üzerinde olumsuz etki etmiş onları İslâm'dan uzaklaştırmıştı. Ancak İkinci Göktürk Devleti'nin yıkılışı esnasında İranlılarla birlikte Emevî Devleti'ni yıkmaya yönelik oluşuma destek veren ve Abbâsî Devleti'nin kurulmasına yardım eden Türkler böylelikle İslâmiyet'e de yakın ilgi duymaya başladılar.⁶⁰⁴

Abbâsî Devleti'nin iktidara gelmesinden hemen sonra vuku bulan Talas Savaşı, Abbâsoğullarını Türklerle yakınlaştırırken, Batı Türkistan'da hâkimiyet kurmak isteyen bir diğer siyasî ve askerî güç olan Çinlilerle karşı karşıya getirmişti.⁶⁰⁵ Çin, sınırları dâhilinde hatta siyasî gücünün ulaşamayacağı kadar uzakta olan halklar üzerinde bile yaptırım gücüne sahip, bunun doğal uzantısı "haraç sistemini" geliştirmiş bir imparatorluk idi. Başka

⁶⁰¹ Apak, "Emevîler Dönemi Türk-Arap İlişkileri ve Türklerin İslâmlaşma Sürecinin Başlangıcı", s. 331.

⁶⁰² Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, s. 98-100.

⁶⁰³ Akdes Nimet Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Harizm ve Semerkand'ı Fethi", s. 394.

⁶⁰⁴ Osman Turan, "Türkler ve İslâmiyet", s. 297. Türk komutan Muhammed b. Sûl, Abbâsî İhtilâl hareketinin önemli dâileri arasında yer almıştır. (*Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 221.); Muhammed b. Sûl, hizmetlerinden dolayı Ebû'l-Abbâs tarafından Musul valiliğine atanmıştır. Fakat Musul halkının kendisini istememesi sebebiyle bu görevinden azledilmiştir. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 86.); Daha sonra Muhammed b. Sûl, Seffâh tarafından Azerbaycan-Ermeniya bölgesine vali olarak gönderilmiştir. (İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, (thk. Ali Şîrî), I-VIII, y.y., t.y., (Dâru'l-Edvâ) s. 350.)

⁶⁰⁵ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 32; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, s. 36; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006, s. 1.

topluluklar imparatora resmen bağılıklarını bildirmenin karşılığı olarak imparatorlukça tanınıyor ve çeşitli imtiyazlar elde ediyorlardı. Bu sebeple Japonya'dan gelen elçilik heyetlerini bile kabul eden Çin, tam anlamıyla kozmopolit bir imparatorluk görüntüsü veriyordu. Ancak Çin dışındaki büyük dünyada da değişiklikler yaşanıyordu. Tang hanedanının yönetime geçmesi ile eş zamanlı olarak İslâm dalgası Arap yarımadasından başlayarak, Asya'daki tüm siyasî teamülleri değiştirmeye adaydı. Çin İmparatorluğu da bölgedeki Müslüman varlığını ve etkisini dolaylı olarak hissediyordu. Bu etkiye tepki olarak Çin, İranlı sığınmacılara kucak açmakla yetinmemiş, son İran hükümdarının oğlunu imparatorluk muhafız birliğinde general olarak göreve başlatmakla pozisyon almıştı. Süreç içinde İslâm halifesi Tang sarayına elçiler göndermişti. Fakat 132/750 yıllarında Tangler özellikle batı bölgelerinde olmak üzere hırslı davranmaya başlamışlardı.⁶⁰⁶

Tibetlilerin diplomatik başarıları sayesinde Küçük Pu-lu'nun kuzeybatısındaki yirmiden fazla krallığın Tibet'e bağlanmasının ardından Çin'in hâkimiyetini kabul etmiş bulunan boylar artık saraya saygı sunmak için gelmez olunca Çin'in kaybedilen bölgeyi yeniden kazanması için gayret sarf etmesi gerekti. 130/747 yılında Çin'in hizmetinde bulunan Kore asıllı General Kao Sien-çi, Pamir dağlarından başladığı ve zaferle neticelendirdiği meşhur seferini gerçekleştirdi. Ne var ki elde edilen başarı tüm dirençleri kırmaya yetmemişti. Tibetlilerle ittifak kurduktan sonra, Küçük Pu-lu ile Kaşmir arasındaki yolu kontrol altına alan Kie-şe kralına engel olunamamıştı. 132/749'da Toharistan yabgusu Şe-li-mang-kia-lo Tibet akınlarına karşı geçilmez bir duvar meydana getirmek için, Pamir ve Kaşgarya üzerinden Çin İmparatoru ile birleşme çağrısında bulundu. 133/750 yılında bu çağrıya cevap veren Kao Sien-çi bir kez daha zafer kazanarak Kie-şe kralı Pu-t'o-mo'yu esir edip, onun kardeşi Su-kia'yı tahta geçirdi. Bütün bu zaferleri kazanan Kao Sien-çi tüm kahramanlığına rağmen açgözlü ve kötü niyetli idi. 133/750 yılının sonlarında Taşkent'in işlerine müdahalede bulunan general, itaatini bildirmiş olan hükümdarı, verilen söze rağmen tutuklatarak idam ettirdi. Utanç verici yağmalamalara izin veren Kao Sien-çi hükümdarın tüm servetine el koydu.⁶⁰⁷

Çin kaynaklarında bu saldırıya gerekçe olarak sunulan Taşkent hükümdarının Çin ile yaptığı anlaşmaya sadık kalmadığı yönündeki bilgi, Çin'in batıya doğru ilerleme arzusu

⁶⁰⁶ Herry G Gelber, *M.Ö 1100'den Günümüze Çin ve Dünya*, (çev. Hülya Kocaoluk), İstanbul: Yapı Kredi Yayıncılık, 2010, s. 60-61.

⁶⁰⁷ Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (çev. Mustafa Koç), İstanbul: Selenge Yayınları, 2007, s. 364.

dikkate alındığında bir keyfiyet olarak okunmalıdır. Şu husus da gözden kaçırılmamalıdır ki Göktürk ve Türkeş kağanlıklarının yıkılmasından sonra, Çin için siyasî tehlike arz eden yegâne bölge Taşkent idi. Gücü zayıf olmakla birlikte, eğer Çin'e karşı bir Türk birliği meydana gelecekse bu ancak Göktürk kağanlık ailesi mensuplarını bünyesinde barındıran Taşkent'ten gelebilirdi.⁶⁰⁸

Kao Sien-çi'nin saldırısından kurtulmayı başaran Taşkent hükümdarının oğlu, babasının intikamını almak için komşu devletleri Çin'in haksız olduğuna ikna ederek ayaklandırdı. Onları yardım hususunda birleştirdikten sonra, Kuça, Karaşar, Hotan ve Kaşgar şehirlerine karşı gerçekleştirmek istedikleri seferler için de Araplardan yardım istedi.⁶⁰⁹ Abbâsîlerin Horasan bölgesi sorumlusu Ebû Müslim, Göğün oğlunun hâkimiyetindeki Türkleri, halifenin nüfuzu altına alma fırsatı doğuran bu gelişmeyi iyi değerlendirdi. Hemen Ziyâd b. Salih komutasında bir orduyu yola çıkardı.⁶¹⁰

Taşkent hükümdarı Bagatur Tudun'un Çin imparatoruna itaat göstermeye razı olmasına rağmen öldürülmesi, Çin ordusu komutanı Kao Sien-çi'nin Taşkent halkına zulmetmesi, Bagatur tudun'un oğlunun Karluklulardan yardım istemesi, bölgedeki diğer Türk boylarını Çin'e karşı harekete geçmek zorunda bırakmıştı. Ancak Çinlilerin bu yayılma politikalarına karşı ortak hareket etme kararı alan Türk beyleri bu mücadeleyi tek başlarına yürütemeyeceklerinin farkındaydılar. Bu yüzden Çin'e karşı bir sefer hazırlığı içinde olduğu anlaşılan Abbâsîlere yaklaştılar. Ebû Müslim'i kendi komutası altında savaşmaya razı olduklarına ikna ederek onu Kuça, Karaşar, Hotan ve Kaşgar'ı işgal etmeye teşvik ettiler.⁶¹¹

Bu gelişmelerden haberdar olan Kuça valisi⁶¹² aynı zamanda Çin başkumandanı Kao Sien-çi, İslâm kaynaklarına göre yüz bin kişilik ordusuna Ferganalıları da dâhil etmiş halde, Arapları Orta Asya'dan kovmak niyeti ile Talas⁶¹³ şehrine geldi. Ziyad b. Salih komutasındaki Müslüman birlikleri de bölgeye vardı. Çinlilerle Arapları karşı karşıya getirecek ve Türklerin mukadderatını değiştirecek olan savaş beş gün sürdü. Savaşın son günü Karlukların Çinlilere arkadan taarruz etmesi ile iki ateş arasında kalan Kao Sien-çi,

⁶⁰⁸ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 35; Ahmet Taşağıl, "Talas Savaşı" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, C. 39, s. 501.

⁶⁰⁹ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.35.

⁶¹⁰ Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 365; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981, s. 55.

⁶¹¹ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 36.

⁶¹² Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, s. 36.

⁶¹³ Araplara göre Tıraz veya Taraz, (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, VI, s. 27).

Atlah'a çekildi. 133 yılının Zilhicce ayında (751 Temmuz) Talas Nehri yakınlarında Çin ordusu tamamen kırıldı. Kao Sien-çinin ordusunda öyle bir bozgun yaşanıyor ki, firar edenlerin karmaşasından kurtulmak için o ve kurmayları ellerindeki sopaları kullanmak zorunda kalarak geri çekilebildiler. Az bir kuvvetle canını zor kurtaran Kao Sien-çi ordusunun büyük çoğunluğunu savaş meydanında kaybetmesinin yanısıra yirmi bin askerini de esir bıraktı.⁶¹⁴ Bu galibiyet sonrasında Müslümanlar ve Karluklular büyük miktarda ganimet elde ettiler.⁶¹⁵ Bu beklenmedik mağlubiyet sonrası Çinliler Orta Asya'dan çekilmek zorunda kaldılar. Araplar ise Türkistan'ın büyük bir kısmına hâkim olarak, Sır-Derya'yı geçip Türk ülkelerine girdiler.⁶¹⁶

İslâm tarihi kaynaklarında ise Talas Savaşı'na gerekçe olarak, Fergana İhşidi(beyi) ile Şaş (Taşkent) hükümdarı arasındaki anlaşmazlık gösterilir.⁶¹⁷ İhşidin Çin hükümdarından yardım istemesi üzerine bölgeye yüz bin kişilik bir Çin ordusu sevk edilmiş ve Şaş meliki kuşatılmıştı. Bu gelişmeler üzerine Şaş hükümdarı Çin imparatoruna itaatini bildirmek mecburiyetinde kalmıştı. Çinlilerin bölgeye geldiğini haber alan Ebû Müslim de Çinlilerle savaşması için Ziyâd b. Salih komutasında bir ordu görevlendirmişti. Yapılan savaş neticesinde Müslümanlar Çinlilerden elli bin kişiyi öldürmüş ve yirmi binini de esir almıştı.⁶¹⁸

İslâm tarihi kaynaklarında Talas Savaşı'nın sebep ve sonuçları hakkında az ve birbirini tutmayan bir takım bilgilerin bulunmasını, o dönem için yaşanan hanedan değişikliğinin getirdiği karışıklıkların önemine nispetle ülkenin en doğu ucunda cereyan eden bu hadisenin o gün için çok da önemli görülmediğine bağlamak mümkündür.⁶¹⁹ Hâlbuki bu olayın neticeleri tarih seyri içinde pek çok önemli sonucun husule gelmesine sebep olacaktı. Talas Savaşı'nda Türklerin Araplarla birlikte savaşmaları, iki millet arasında psikolojik bir

⁶¹⁴ Çin ordusunun sayısının yirmi, otuz veya yetmiş bin olduğu yönünde değişik rivayetler mevcuttur. bk. Liu En-lin, "Talas Seferi Hakkında Bir İnceleme", s. 418-419.

⁶¹⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, s. 365. Ayrıca bk. Şemseddin Günaltay, "Abbâsoğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türkler'in Rolü", *Bellekten*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, İkinci Baskı, 1995, C. 6, S. 23-24, s. 188-189; Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, I-XIV, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1977, C. 1, s. 89; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 36-37; S.G Klyashorny, T.İ Sultanov, *Türk'ün Üç Bin Yılı*, (çev: Ahsen Batur), İstanbul: Selenge, 2003, s. 117; Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 365.

⁶¹⁶ Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, I, s. 89.

⁶¹⁷ Talas savaşının sebepleri ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Liu En-lin, "Talas Seferi Hakkında Bir İnceleme", *VII. Türk Tarih Kongresi*, 25-29 Eylül, 1970, II. Sessiyon, Ankara, C. 1, s. 414-416.

⁶¹⁸ İbn Tayfur, *Kitâbu'l-Bağdâd*, (thk. Muhammed Zâhid b. Hasen el-Kevserî), Mısır, 1949, s. 12; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, s. 90-91; Makdîsî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 74-75.

⁶¹⁹ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 34.

yakınlaşmayı beraberinde getirdi.⁶²⁰ Abbâsî Devleti'nin gayr-i Araplara karşı Emevîlere göre daha müsamahakâr bir tavır takınması Türklerin dinî konularda taassup sahibi olmaması bu yakınlaşmayı kolaylaştıran etkenler arasındaydı.⁶²¹ Nitekim Sâsânî Devleti'nin yıkılması sonrasında birbirleriyle temasa geçen Türk ve Arap milletlerinin yarım asırdan fazla süren mücadelecî tavırları sebebiyle İslâm dini o güne kadar Türkler arasında rağbet görmemişti. Hal böyle iken Talas Savaşı'nda aynı tarafta yer almış olmak geçmişteki bu münasebetlerin daha dostane bir hâle dönüşmesine vesile olmuştu.⁶²² Önceki kavganın yerini dostluğun alması neticesinde İslâm dini Türkler arasında yavaş da olsa yayılmaya başlamış bu da başka birlikteliklere zemin hazırlamıştı. Başta askerî kadrolar olmak üzere artık çeşitli idari görevlerde yer alan Türkleri Abbâsî yönetiminde görmek şaşırtıcı olmayacaktı.⁶²³

Türklerin yeni bir yola girmesine sebep olan bu zafer, onların yüzünün İslâm'a dönmesine vesile olacaktı. Bunun ötesinde Müslümanların Türklerin yaşadığı bölgelerdeki ilerleyişine kapı aralayan bu sonuç, İslâm'ın mevcut coğrafyada yayılışının devam etmesi anlamına gelmesinin yanında, sonraki yüzyıllarda bu topraklarda vücut bulan İslâm dünyasının en önemli siyasî aktörleri olacak olan Türklerin öncülüğünde gerek Hristiyan dünyasında gerekse Hindistan'da İslâm'ın ileri kazanımlar elde etmesine de zemin hazırlayacaktı. Böylece İslâmiyet yayılmaya devam edecek şiirde sanatta ve bilimde çok yüksek bir uygarlık seviyesine ulaşacaktı.⁶²⁴

Talas Savaşı'nın sebep ve sonuçlarını değerlendirirken dinî bir yön bulmanın mümkün olmadığına inanan ve bu perspektiften bakıldığında, savaşın son derece sıradan ve önemsiz olduğunu iddia edenlere göre Talas, Türklerin Müslüman olmasını müspet ya da menfî bir etkide bulunmamıştır. Ancak bu bakış açısını art niyetli ve Türklerin Müslümanlığı ve İslâm'a katkılarını görmezden gelen bir görüş olarak görmek gerekir.⁶²⁵

⁶²⁰ Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, I, s. 89.

⁶²¹ Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, I, s. 89; Mahmut Karapınar, "Abbâsîler Dönemi Türklerin Siyasî Faaliyetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, I-XXI, Ankara: Yeni Dünya Yayınları, 2002, C. 4, s. 352.

⁶²² Talas Savaşı ile ilgili ayrıca bk. Hakkı Dursun Yıldız, "*Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler*" Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, (Ayrı Basım), İstanbul, 1973, s. 80.

⁶²³ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 38; Türklerin askerî kadrolarda yer almasıyla ilgili bk. Mehmet Azimli, "Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu", *Diyarbakır, D.Ü.İ.F.D.*, C. 4, S. 2 (2002), s. 30.

⁶²⁴ Gelber, *M.Ö 1100'den Günümüze Çin ve Dünya*, s. 61; Osman Çetin, *Türk İslâm Devletleri Tarihi*, İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2009, s. 6.

⁶²⁵ Zekeriya Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet*, İstanbul: Yedikubbe Yayınları, 2004, s. 36-41. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bk. Zekeriya Kitapçı, "Türkler'in Müslüman Oluşu"

133/751 yılında gerçekleşen Talas Savaşı'nın neticesi olarak şu analizi yapmak da mümkündür. Çinlilerin Talas'ta hezimete uğramasından Müslüman Araplardan çok bölgedeki Türkler kârlı çıkmıştır. Zira bu acı yenilgiden sonra kendi içindeki sorunlarla boğuşmak zorunda kalan Çin için Orta Asya işlerine müdahil olma imkânı artık kalmamıştı.⁶²⁶ Hâlbuki Çin, Türklerin siyasî ve askerî güçlerindeki zaafa göre bulduğu her fırsatta Türkistan üzerine giderek Türkleri hâkimiyeti altına almanın hesaplarını yapıyordu. Talas Savaşı sonrasında ise bu planlarında değişiklik yapmak zorunda kaldı. Tarihî olayları tek bir sebebe bağlamanın imkânsızlığı dikkate alındığında muhtemel başka sebeplerin varlığını inkâr etmeden şunu söylemek pekâlâ mümkündür: Talas Savaşı sonrasında Çin'in Türkistan üzerinde kurmaya çalıştığı egemenlik son bulmuş, bu bölge için beslediği siyasî emeller ebediyen bitmiştir. Bir diğer deyişle Batı Türkistan için Çin artık bir tehdit ve tehlike olmaktan çıkmıştır.⁶²⁷ Böylece İslâmiyet Türkler arasında yavaş yavaş kendiliğinden benimsenmiş, bu durum Türklerin, Abbâsî Devleti'nin önemli kadrolarında görevler almalarına imkân sağlamıştır.⁶²⁸ Dolayısıyla kısa bir süre sonra Türkler İslâm dünyasının önemli aktörleri arasına girmiştir. Müslüman Türkler Budizm'in yaygın olduğu Orta Asya topraklarında İslâm'ı yayarak İslâm kültürünün bu ülkelerde hissedilmesine vesile olmuşlardır.⁶²⁹

Arap ve Türkleri birlikte hareket etmeye sevk eden ve zaferle sonuçlanan Talas Savaşı'nda hezimete uğrayan Çinliler, karşı karşıya geldikleri Arapları dolayısıyla İslâm'ı realite olarak kabul etmek ve muhatapları için daha müspet bir bakış açısı geliştirmek zorunda kaldılar. Öyle ki Çin yönetimi, kuzey eyaletleri komutanı An-lu-şan'ın isyan etmesi

Türkler Ansiklopedisi, I-XXI, Ankara: Yeni Dünya Yayınları, 2002, C. 4, s. 263-270; ayrıca bk. Oktay Berber, "Türklerin İslâmlaşma Sürecine Dair Türk Tarih Yazımındaki Bazı İfadeler Üzerine", *Türk Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 1, (2017), s. 10-13; A. Yaşar Ocak, "Türkler ve İslâmiyet: Türklerin Müslümanlığı Tarihine Dair Bir Sorgulama", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Semih TEZCAN'a Armağan, C. 13, (2013), s. 251-260.

⁶²⁶ Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet*, s. 42-43, 67.

⁶²⁷ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 36-37; Klyashtorny-Sultanov, *Türk'ün Üç Bin Yılı*, s. 117; Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 366; Gelber, *M.Ö 1100'den Günümüze Çin ve Dünya*, s. 61.

⁶²⁸ Türklerin, daha Abbâsî oluşum sürecinde Ebû Müslim'in kadroları arasında yer aldığı rivayet edilir: Ebû Müslim, Horasan'a gelir gelmez kendisine yardım edecek kuvveti Horasan'ın doğu bölgelerinde Toharistan ve Ceyhun boyları Türkleri arasında bulacağını anlamış bu amaçla o bölgelere dâiler göndermişti. Propaganda faaliyetleri sonunda Herat, Buşanç, Belh, Çeganyan, Tus, Nişabur, Merv, Nesa, Keş, Nesev, Amul ve Buhara gibi bölgelerdeki tekin ve beyler Ebû Müslim'in tarafında yer almıştı. (Şemsettin Günaltay, "Abbâsoğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü", s. 184.); Mehmet Azimli, "Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu", s. 29-31.

⁶²⁹ Hee Soo (Cemil) Lee, "Çin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C. 8, s. 324.

ve imparatoru tahttan çekilmeye zorlaması üzerine Abbâsî Devleti'nden yardım istemekten çekinmemişti. Bu şansı iyi değerlendiren Abbâsî halifesi Mansur, hemen dört bin kişilik askerî bir birlik göndermiş, dolayısıyla İslâm, yardıma giden Müslümanlar eliyle Çin'e bir şekilde girmişti.⁶³⁰

İki yıl süren isyanı Müslümanların sağladığı destekle bastıran Çin imparatoru Sutsung şükran ve minnetini göstermek adına İslâm ordusuna misafir muamelesi yapmış, istedikleri takdirde sürekli olarak Çin'de ikamet edebilecekleri teklifinde bulunmuştu. Horasan'a dönen küçük bir grup dışında kalanlar Lo-yang ve Çang-an'a yerleşmiş, üç yıl sonra yapılan nüfus sayımında dört bin Müslüman ailesinin Çin'de ikamet ettiği tespit edilmişti.⁶³¹ Talas Savaşı'nın İslâm hayrına olan sonuçlarından bir diğeri de Semerkant'a getirilen rahip Tu Huan'ın, on iki yıl boyunca zorunlu ikamet ettiği İslâm coğrafyasından ayrılıp ülkesine döndüğünde kaleme aldığı "Ching Hsing Chi" adlı seyahatnamesinde İslâm ve prensipleri hakkında son derece doğru bilgilere yer vermesidir.⁶³² Kaleme alınan bu eserin Çin'de İslâm üzerine yapılan ilk çalışma olduğu kabul edilir.⁶³³

Çinli General An-lu-şan'ın Talas hezimetinden sonra yıkılma sürecine giren hanedan ailesine karşı 755 yılında isyana kalkışması⁶³⁴ ve imparatoru tahtan çekilmeye zorlamasının Türk tarihi açısından en hayırlı sonucu, Uygur Kağanı Moyon Çor'a Çin'in iç işlerine müdahale etme yolunu da açmış olmasıdır. An-lu-şan'ın isyanı sonrasında yardım isteyen Çin'e destek sadedinde görev alan Moyon Çor, isyanın bastırılmasında aktif bir rol üstlenmiş ve başarılı bir askerî harekât sonrası Çin'i bu dertten kurtarmıştı. Sonuç olarak sağladığı askerî destek ile Çin sarayı ve hanedan ailesi nezdinde saygın bir konum elde etmişti.⁶³⁵

Moyon Çor, kağanlığı döneminde Türk boylarının birçoğunu itaati altına alarak devletin sınırlarını genişletmiş ve Uygurları güçlü bir konuma getirmişti. Talas Savaşı'nda

⁶³⁰ Zekeriya Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet*, s. 43,44; Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 367; T.W. Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, s. 299; konuyla ilgili ayrıca bk. Ertuğrul Ceylan, "Çin Kaynaklarına Göre İslâmiyet'in Çin'e Girişi", *Current Research in Social Scienses*, C. 2, S. 2, (2016), s. 28-35.

⁶³¹ Hee Soo (Cemil) Lee, "Çin", *DİA*, C. 8, s. 325.

⁶³² Seyahatname ile ilgili geniş bilgi için bk. Hee Soo (Cemil) Lee, *İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, (Doktora Tezi), İstanbul: İ.Ü.E.F. Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, 1987, s. 39-40.

⁶³³ Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet*, s. 40; Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 365; Hee Soo (Cemil) Lee, "Çin", *DİA*, C. 8, s. 325.

⁶³⁴ İsyarla ilgili daha geniş bilgi için bk. İbrahim Doğukan Dokur, "Çin'in Kalbinde İsyân: An Lu-Şan İsyânının Sebepleri", *E.Ü., Türk Dünyası Araştırma Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı 25. Yıl Armağanı*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, (2017), s. 211-212.

⁶³⁵ Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet*, s. 44.

aktif rol alan Karluklular ile giriştikleri münavebeli zaferlerde son kazanan Uygurlar olmakla birlikte Karluklular, 766 yılına gelindiğinde müstakil bir devlet kurmayı başararak sarsılmış olan Türk nüfuzunu bölgede yeniden tesis etme yolunda adım atmış olacaktı. Uygur Hakanlığı'nın yıkılmasından sonra ise Türk kabileleri üzerindeki iktidar ve etkinlik Karluklulara intikal edecekti. Bu neticeler de Karlukluların Talas Savaşı'nda aldıkları pozisyonun bir tesadüf olmadığı, milli menfaatlerine uygun olarak geliştirilmiş bir plana göre hareket ettikleri bilgisine varılmasını temin eder.⁶³⁶

Talas Savaşı'nın Arap ve Türk tarihi açısından önemi kadar dikkat çeken bir diğer etkisi dünya tarihinde husule getirdiği kültürel boyutun büyüklüğü olmuştur. Nitekim İslâm Orduları Talas Nehri'nin kıyılarında Çinlileri yenilgiye uğrattınca Türkistan'a kadar uzanan Orta Asya toprakları Müslümanların hâkimiyetine girmişti. Bu esnada esir alınan yirmi bin kadar asker arasından kâğıt, kılıç ve ipek ustası olan sanatkârlar Semerkant ve Irak'a gönderildi.⁶³⁷ Bu ustalar için kurulan atölyelerde üretilen kâğıt, tarihinde ilk kez Çin dışında bir merkezde yapılmaya başladı. O zamana kadar Çin'in tekeline bulunan kâğıt sanayi artık Müslümanlar eliyle Semerkant'ta kurulmuştu.⁶³⁸ İslâm kültür ve medeniyeti tarihi açısından son derece önemli olan bu gelişme, dünya kültür tarihini de derinden etkileyecekti.⁶³⁹

Çin dışındaki ülkelerde kâğıdın bilinmediği zamanlarda yazı malzemesi olarak Mısır'da üretilen papirüs ile hayvan derisinden yapılan parşömen kullanılıyordu. İslâm dünyası Abbâsîler dönemine kadar daha ziyade papirüsü daha sonra ise parşömeni tercih etmişti. Bunlara alternatif olan kâğıt maliyet açısından daha ucuz olduğundan önemi çok geçmeden fark edildi. Halife Harun Reşid'in veziri Cafer b. Yahya el-Bermekî, Bağdat'ta bir kâğıt imalathanesi kurdurduğunda bunu Mısır'daki diğer imalathaneler takip etti. IX. asrın başlarından itibaren kâğıt üretimi Suriye ve Kuzey Afrika üzerinden batı yönünde, İspanya'ya doğru yayıldı.⁶⁴⁰ Kâğıt daha sonra Sicilya ve İspanya üzerinden Avrupa'ya girdi. IX. asrın başlarından itibaren İspanya'dan Hindistan'a kadar her yerde kâğıt üretimi

⁶³⁶ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 37; Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet*, s. 45; Klyashtorny-Sultanov, *Türk'ün Üç Bin Yılı*, s. 117-118, 121.

⁶³⁷ Bu sanatkâr esirlerin Uygur olduğu ile ilgili bk. Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978, s. 155-156.

⁶³⁸ Abdülhalık Bakır, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Deri, Tahta ve Kâğıt Sanayi", *Belleten*, C. 65, S. 242, (2001), s. 147-148; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 121-122.

⁶³⁹ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler* s. 38; Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet*, s. 39; Klyashtorny-Sultanov, *Türk'ün Üç Bin Yılı*, s. 117; Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 365.

⁶⁴⁰ W. Montgomery Watt, *İslâm'ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*, (çev. Ümit Hüsrev Yolsal), Ankara: Bilge Su, 2013, s. 45.

mümkün hâle geldi.⁶⁴¹ X. yüzyıldan sonra yazılı vesikalarda artık papirüs ve parşömen kullanılmaz oldu. Avrupa'ya Sicilya ve İspanya'dan ithal edilen kâğıt, XIII. asırdan itibaren bu kıtada da üretilmeye başladı.⁶⁴² Kâğıt yapımı dışında Çin'deki yel değirmenleri de Müslümanlar eliyle Haçlı ordularına oradan da Avrupa'ya taşındı. İslâm ülkelerinde daima takdir gören Çin porseleni de önemli bir kültür taşıyıcısı olarak dünyaya tanıtıldı.⁶⁴³ Zira bu porselen kapların bazıları zehri açığa vurması sebebiyle krallar ve yüksek mevkilerde bulunanlar tarafından özellikle tercih edilmekteydi.⁶⁴⁴

V. BİZANS DEVLETİ İLE İLİŞKİLER

İslâmiyet'in ortaya çıkışından sonra Araplarla Bizans Devleti arasındaki resmi ilişkilerin İslâm'a davet mektupları vesilesiyle başladığı kabul edilir. Davet mektubunu taşıyan elçinin öldürülmesi sebebiyle gerçekleşen Mûte Savaşı Bizans'a karşı yapılmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.) Tebuk Seferini de yine aynı devletin muhtemel tehlikesine binaen düzenlemiştir. Hulefâ-i Râşidin dönemine gelindiğinde Arap-Bizans münasebeti artmıştır. Nitekim gerçekleşen fetihler sebebiyle İslâm dini Yarımada'nın dışına doğru yayılmaya başlamış ve Bizans'ın Sâsânîlere karşı korumaya çalıştığı topraklar Müslümanların eline geçmiştir. Bizanslılar Arap kuvvetlerine mukavemet gösteremediği için Suriye, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika'dan çekilmek zorunda kalmıştır.⁶⁴⁵

Yedinci yüzyılın ortalarında gerçekleşen ilk İslâm fetihlerinden sonra Anadolu topraklarına giren Müslümanlar Antakya'dan Erzurum'a kadar olan bölgeyi fethetmişlerdir. Bizanslıların imparatorun emriyle Antakya'nın kuzeyindeki kalelerden çekilmesiyle 638 yılında Arap ve Bizans devletleri arasında Şam sınırı oluştu. Herakleios, İslâm ordusunun ilerleyişini durdurmak maksadıyla hudud bölgesindeki halkı daha iç bölgelere çekerek geniş bir alanı boş bıraktı. Bizans toprakları ile İslâm topraklarını ayıran bu ıssız alan bir çeşit kalesiz sınır bölgesi oluşturarak tampon bölge hâline geldi.⁶⁴⁶

⁶⁴¹ Hee Soo (Cemil) Lee, *İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, s. 36-38.

⁶⁴² Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Abdülhalık Bakır, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Deri, Tahta ve Kâğıt Sanayi" s. 148-154; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 38-39.

⁶⁴³ Hee Soo (Cemil) Lee, "Çin", *DİA*, C. 8, s. 325.

⁶⁴⁴ Hee Soo (Cemil) Lee, *İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, s. 38.

⁶⁴⁵ Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, s. 44-60; Âdem Apak, "Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi, *Bursa, U.Ü.İ.F.D.*, C. 18, S. 2, (2009), s. 95-102; bk. Mustafa Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 18, s. 329-331.

⁶⁴⁶ Gürhan Bahadır, "Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans-Abbâsî Sınırı", *Ankara, A.Ü. T.A.D.*, C. 28, S. 46, (2009), s. 163-165.

Bizans üzerine düzenli seferler başlatan kişi ise Emevî Devleti'nin kurucusu Muaviye b. Ebî Süfyan olmuştur. Hz. Ömer zamanında Şam'a vali tayin edildiğinde başlattığı akınlar, halifeliği döneminde de devam etmiştir. Zira Muaviye zamanında üç alanda sürdürülen fütuhatların bir cephesini Bizans idaresi altında bulunan Anadolu ve Ermenistan topraklarına karşı yürütülen fetih hareketleri oluşturmaktaydı.⁶⁴⁷ Nitekim valiliği döneminde devletin kuzeyini güvence altına almak için yürüttüğü faaliyetler Muaviye'yi Bizans'la karşı karşıya getirmiştir. İç karışıklıklar sebebiyle kesintiye uğrayan seferleri devlet idaresini ele geçirdikten sonra tekrar başlatan Muaviye, Suriyeli askerleri kuzey ve kuzey batı seferlerinde istihdam etmiştir. 42/662-663 yılından itibaren başlayan ve mutad hâle getirilen seferler yaz ve kış olmak üzere senede iki kez yapılmıştır.⁶⁴⁸

Arap-Bizans münasebetlerinin en yoğun olduğu dönem kabul edilen Emevîler asrında Müslümanlar genellikle taarruz eden, Bizanslılar ise savunmada kalan taraf olmuştur. Her iki devlet saltanat mücadelesinden kaynaklanan iç problemleri sebebiyle diğerine tam bir üstünlük sağlayamamış, bazen Arapların bazen de Bizans'ın rakibine galip geldiği dönemler yaşanmıştır. Dolayısıyla zaman içinde vuku bulan savaşlar, hâkimiyet elde etmekten ziyade tarafların asıl bölgelerini koruma mücadelesi şeklinde cereyan etmiştir. Bizans'ın sahip çıkmak istediği bölgeyi İstanbul belirlerken Emevîler için korunması gereken topraklar Şam bölgesi olmuştur.⁶⁴⁹

Emevîler döneminde İstanbul'un (Konstantiniyye) fethi için ikisi büyük olmak üzere üç ayrı sefer düzenlenmiştir. Bu muhasaraların ilki 49/669 yılında Yezîd b. Muaviye'nin komutanlığı altında gerçekleşmiştir. İkinci hücum, 54-60/674-680 "Yedi Sene Harbi" olarak nitelendirilen çatışmalar esnasında vuku bulmuştur. Muaviye b. Ebî Süfyan'ın ölmesiyle (60/680) geri çekilmek durumunda kalan Müslümanların İstanbul üzerine akınları daha sonra da devam etmiştir. Nitekim Hz. Peygamber'in (s.a.v.) İstanbul'un fethiyle ilgili müjdesine mazhar olacağını düşünen Süleyman b. Abdülmelik zamanında büyük bir sefer düzenlenmiştir. Sert ve çetin bir asker olan Mesleme b. Abdülmelik'in kumandasında (M.

⁶⁴⁷ Fetih hareketlerinin yürütüldüğü diğer iki bölge Horasan ve Sind bölgesi ile Kuzey Afrika'dır. (İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, s. 260-270.)

⁶⁴⁸ İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebi Süfyan*, s. 255-256; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, s. 60-62.

⁶⁴⁹ Âdem Apak, *İslâm Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: Ensar, 2016, s. 461.

716-717) gerçekleşen bu hücum, o güne kadar gerçekleştirilmiş kuşatmalar içinde en etkili ve dikkat çekici olanıdır.⁶⁵⁰

Hişam b. Abdülmelik zamanında da her yıl Anadolu'ya yaz ve kış seferleri yapılmaya devam etmiştir. Genellikle halifenin iki oğlu Süleyman ve Muaviye ile kardeşi Mesleme'nin komutanlığında gerçekleşen bu seferlerde pekçok yer fethedilmiş ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki bazı yerlere Arap kabileleri yerleştirilmiştir.⁶⁵¹ Bölgeye Hişam b. Abdülmelik zamanında akınlar düzenleyen Müslüman orduları Kayseri, Konya, Malatya, Çankırı ve Ankara gibi Anadolu şehirlerini ele geçirmişlerdir.⁶⁵²

Anadolu'daki Arap-Bizans mücadelesi Hişam b. Abdülmelik'in hilafeti sonrasında duraklama dönemine girmiştir. Çünkü Emevî Devleti bu tarihten sonra sürekli bir şekilde kendi iç problemleri ile mücadele etmek zorunda kalmış ve Anadolu'ya yapılan seferler gündemden düşmüştür. Abbâsîlerin iktidara gelmesinden sonra iki devlet arasındaki ilişkiler yeni bir sürece girmiştir. Abbâsîlerin hilafet merkezini Suriye'den Irak bölgesine kaydırmaları sebebiyle taraflar arasındaki muhtemel temas asgari düzeye inmiş oldu. Abbâsîler ile Bizans arasındaki mücadelenin Emevîlerle mukayese edildiğinde daha düşük seviyede seyretmesinin bir diğer sebebi de devletlerin kendi iç meseleleriyle meşgul olmalarıydı. Nitekim Abbâsoğulları iktidarlarını sağlamlaştırma adına dâhili sorunlarla ilgilenmek durumundaydı.⁶⁵³

Abbâsî Devleti kurulduğunda Bizans-Abbâsî sınırı yedinci yüzyıldaki sınırla aynıydı. Devletin ilk halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh iktidarın ikamesine yönelik tedbirleri almakla uğraştığı için Bizans Devleti Anadolu'da başarılı harekâtlar gerçekleştirdi.⁶⁵⁴ Arapların Bizans üzerine gerçekleştirdiği geleneksel yaz ve kış seferleri de durdu. Ebü'l-Abbâs dönemi Abbâsî İmparatorluğu'nun kuruluşunun gerçekleştiği bir devir olması hasebiyle halife ancak iç güvenliği temin sadedinde uygulamalar gerçekleştirmiştir. İhtilâlin akabinde meydana gelen isyanlarla mücadele ettiğinden sınır komşularına karşı aktif bir politika takip

⁶⁵⁰ Ph. K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, s. 282-284; Konu ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Âdem Apak, *İslâm Tarihi Araştırmaları*, s. 289-300.

⁶⁵¹ Nadir Özkuyumcu, "Hişam b. Abdülmelik", *DİA*, C. 18, s. 150; daha geniş bilgi için bk. Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, s. 77-79.

⁶⁵² Taberî, *Tarih*, VII, s. 40, 43, 46, 54, 67, 88, 90; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 380, 404, 407, 409, 413, 420, 443, 456.

⁶⁵³ Apak, *İslâm Tarihi Araştırmaları*, s. 461-462; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, s. 79.

⁶⁵⁴ Gürhan Bahadır, "Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans-Abbâsî Sınırı", s. 165-166.

edememiştir. Dolayısıyla kısa süren halifeliği boyunca Ebü'l-Abbâs'ın dış siyasete yönelik dikkate değer bir adım atması mümkün olmamıştır.⁶⁵⁵

Abbâsî Devleti'nin kuruluş sürecinde içinden geçtiği zorlu dönemi siyasî açıdan değerlendiren Bizans kralı Kostantin 133/750-751 yılında Kemah'a gelerek ordugâhını kurdu. Kemah bu sırada Müslümanların elindeydi. Valisi ise Beni Süleym'den bir kimseydi. Malatya halkından yardım talep eden Kemahlıların isteği üzerine sekizyüz atlı Rumlarla savaşmak için geldi. Ancak Müslümanlar yenildiler. Rumlar daha sonra Malatya'yı da kuşattılar. Şehrin valisi Mûsâ b. Ka'b o esnada Harran'da bulunuyordu. Halkın yardım çağrısına validen olumlu cevap gelmedi. Durumu öğrenen ve Cezîre bölgesinin siyasî karışıklığından istifade eden Kostantin Malatya halkına şöyle bir haber gönderdi. "Ey Malatyalılar! Ben Müslümanların içinde bulunduğu durumu bildiğim için böyle bir kuşatma gerçekleştirdim. Sultanınızın meşgul olmasından dolayı buraya geldim. Malatya'yı ele geçirmeden önce Müslüman topraklarına dönüp gitmeniz için size eman veriyorum." Başta reddettikleri bu teklife durumun vahameti karşısında boyun eğmek zorunda kalan Malatyalılar taşınabilir mallarını yanlarına alarak İslâm beldesine göç ettiler. Rumlar son kişi gidinceye kadar kılıçları kınlarından çıkmış vaziyette şehrin kapısında beklediler. Şehri teslim alan kral, kenti tahrip ederek mescid ve hükümet konağını yıktırdıktan sonra bölgeyi terk etti.⁶⁵⁶

⁶⁵⁵ Apak, *İslâm Tarihi Araştırmaları*, s. 462; Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, s. 79-80.

⁶⁵⁶ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 410; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 262-263; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, s. 322; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 89; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer*, I, s. 213.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EBÜ'L-ABBÂS ES-SEFFÂH'IN HAYATI VE ŞAHSİYETİ

Abbâsî Devleti'nin ilk halifesi olan Ebü'l-Abbâs, dört yıl dokuz aygibi kısa bir süre bu makamda kalmıştır.⁶⁵⁷ Yaşanan iç karışıklıklara büyük ölçüde son vererek Müslümanların siyasî birliğini temin etmiş olan Seffâh, Endülüs ve Kuzey Afrika'nın batı kesimleri hariç bütün İslâm dünyasının halifesi olarak tanınmıştır.⁶⁵⁸ Ebü'l-Abbâs, ilk hutbesinde kendisini "Seffâh" olarak tanımladığı için daha sonra bu lakapla anılmıştır.⁶⁵⁹ Kan akıtmaya çok istekli ve bu konuda çok hızlı olduğu, görevlendirdiği şahısların bu hususta onu takip ettiği ifade edilmiş diğer taraftan mal vermekte de bir o kadar cömert olduğu zikredilmiştir.⁶⁶⁰

İlk dönem İslâm Tarihi kaynaklarında da kan döktüğüne yönelik ifadeler açıkça zikredilmektedir. Nitekim Seffâh kan dökücü ve helâk edici bir ihtilâlcî olarak zamanının çoğunu Ümeyyeoğullarının kökünü kurutmakla geçirdi.⁶⁶¹ Üstelik devletin kurulmasında kendisine yardımcı olan Ebû Seleme el-Hallâl gibi yol arkadaşlarını ortadan kaldırmakta da bir beis görmedi.⁶⁶² İbn Hübeyre'ye verdiği emanı yok sayarak daha sonra onu katlettirmekten çekinmedi.⁶⁶³ Hatta onun Ebû Müslim el-Horasânî'yi de öldürtmeyi düşündüğü ancak bunu gerçekleştiremediği ifade edilmiştir.⁶⁶⁴ Bol bahşiş veren, çok iyilik yapan manasına da gelen Seffâh kelimesinin anlamına uygun hareketler de sergilemiş olan Ebü'l-Abbâs, kendisine yardım edenleri ihsan ve bahşişlere boğacağına dair vermiş olduğu sözü yerine getirmiştir.⁶⁶⁵

⁶⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 99; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 294.

⁶⁵⁸ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebü'l-Abbâs es-Seffâh", s. 284.

⁶⁵⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 188; Taberî, *Tarih*, VII, s. 426; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 66; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 250-251.

⁶⁶⁰ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 206.

⁶⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 75.

⁶⁶² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 204; Taberî, *Tarih*, VII, s. 450; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 81; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 280.

⁶⁶³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 192; Ya'kûbî, *Tarih*, II, s. 423-424; Taberî, *Tarih*, VII, s. 455; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 85.

⁶⁶⁴ Kardeşî Ebû Ca'fer'in Ebû Müslim'i öldürmek için yaptığı planı ilk önce kabul eden Seffâh, son anda bu düşüncesinden vazgeçmiştir. Konunun ayrıntıları için bk. Taberî, *Tarih*, VII, s. 468-469; Makdîsî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, s. 76; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, s. 332-333; Ebû Ca'fer ile Ebû Müslim arasında yaşanan gerginlik için bk. İbrahim Eyyûb, *et-Târihu'l-Abbâsî es-Siyasî ve'l-Hadârî*, s. 32.

⁶⁶⁵ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, C. 2, s. 309-310.

I. EBÜ'L-ABBÂS'IN HAYATI

İlk Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbâs'ın kaynaklardaki soy kütüğü; Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib b. Hâşim b. Abdümenâf el-Kuraşî, el-Hâşimî el-Abbâsî olarak zikredilir.⁶⁶⁶ Kendisine Murtazâ ve Kâim de denilen⁶⁶⁷ Ebü'l-Abbâs, 108/726 senesinin⁶⁶⁸ Rebiyülâhir ayında Şam topraklarındaki Humeyme beldesinde dünyaya geldi.⁶⁶⁹ Kûfe'ye gitmesi gerekinceye kadar da Humeyme'de yaşadı.⁶⁷⁰ Annesi⁶⁷¹ Rayta (Râita) bnt. Ubeydullah b. Abdullah b. Abdülmüdân el-Hârisî'dir.⁶⁷² Babası Muhammed b. Ali, Abbâsî hareketini başlatan kişi kabul edilir. Muhammed b. Ali, daveti yürütmek için yerine oğlu İbrahim'i bırakmış ancak yaşanan tarihi gelişmeler sebebiyle hilafet Ebü'l-Abbâs'a⁶⁷³ nasip olmuştur.⁶⁷⁴

İbrahim b. Muhammed, Emevî halifesi Mervân tarafından yakalanınca Abbâsî davetinin imamlığını kardeşi Ebü'l-Abbâs'a bıraktı.⁶⁷⁵ İbrahim, ona bir takım tavsiyelerde bulundu ve halife adayı olarak yakınlarına onu tavsiye etti. Humeyme'den hemen ayrılarak Kûfe'ye göç etmelerini emretti. Ebü'l-Abbâs, amcaları Abdullah, Dâvûd, İsâ, Salih, İsmail

⁶⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 293; Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, VI, s. 77; Muhammed b. Ali, Ebü Hâşim'in hilafet işini devralacak kişinin ismini Abdullah olarak zikretmesi sebebiyle Ebü'l-Abbâs ve Ebü Ca'fer künyelerini verdiği her iki oğluna da Abdullah ismini vermiştir. (İbn Abdірabbih, *el-Ikdü'l-Ferid*, V, s. 220.)

⁶⁶⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 293.

⁶⁶⁸ 104/722-723 yılında doğduğu da rivayet edilmiştir. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 363; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 204.) Belâzürî'de geçen rivayete göre ise 100 veya 101 yılında doğmuştur. (Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV, s. 109.)

⁶⁶⁹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 412; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2003, s. 204.

⁶⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 294.

⁶⁷¹ Rayta bnt. Ubeydullah, Abdullah b. Abdülmelik b. Mervân'ın karısı idi. Onun ölümünden sonra Haccâc b. Abdülmelik onunla evlenmiş sonrasında onu boşamıştı. Dul kalan Rayta ile evlenmek isteyen Muhammed b. Ali, daha sonra halife Ömer b. Abdülaziz'den aldığı izinle onunla evlenmiştir. (Ya'kûbî, *Tarih*, II, s. 369; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV, s. 109.)

⁶⁷² İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 33; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 372; Taberî, *Tarih*, VII, s. 471; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 99; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 294; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 204.

⁶⁷³ Ebü'l-Abbâs'ın doğumuyla ilgili anlatılanlara göre babası daha on beş günlük bir bebek iken onu, Ebü Muhammed es-Sâdık ve beraberindeki Horasanlılar'a göstererek, "Bu, işinizi (hilafeti) gerçekleştirecek olan efendinizdir. Onu öpün. Vallahi düşmanlarınızdan intikam almadıkça bu iş tamam olmayacaktır." demiştir. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 363.)

⁶⁷⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 166.

⁶⁷⁵ Yakalanacak kişi ile ilgili Taberî ve İbnü'l-Esîr'de geçen bir rivayet ise şöyledir: Mervân b. Muhammed, yakalanıp getirilecek kişiyi tarif ederken aslında Ebü'l-Abbâs'ı tarif etmişti. Çünkü kitaplarda kendisini öldürüp saltanatı ellerinden alacak kişinin özellikleri onu tavsif etmekteydi. Ancak Mervân, İbrahim b. Muhammed'in yakalanmasını emretti. Humeyme'ye gelen elçiler kendilerine yapılan tarife bakarak ilk önce Ebü'l-Abbâs'ı tutukladılar. Fakat İbrahim b. Muhammed, onun adının Abdullah olduğunu söyleyince onu bıraktılar. İbrahim, halifenin huzuruna çıkarılınca, Mervân, aradığı özelliklerin onda olmadığını gördü. Elçiler, halifeye, bu özelliklere sahip birini gördüklerini ama ismi İbrahim olmadığı için tutuklamadıklarını söylediler. Bunun üzerine Mervân Ebü'l-Abbâs'ın bulunması için yeniden adamlar gönderdi. Ama onu bulamadılar. (Taberî, *Tarih*, VII, s. 423; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 63.)

ve Abdussamed'in de aralarında bulunduğu aile fertleri ile birlikte 132/750 yılında Kûfe'ye hareket etti.⁶⁷⁶

Mes'ûdî ve İbnü'l-Esîr'de geçen diğer bir rivayete göre, Abbâsoğulları Irak'a gittiklerinde Dâvûd b. Ali ve oğlu Mûsâ onların yanında değildi. Irak taraflarından Şam'a doğru yola çıktıklarında, Dûmetü'l-Cendel'de Ebü'l-Abbâs ve ailesi ile karşılaşmışlardı. Dâvûd ne için yola çıktıklarını sorunca, Ebü'l-Abbâs, hilafet işi için Kûfe'ye gitmekte olduklarını haber verdi.⁶⁷⁷ Amcası Dâvûd, Şamlılarla birlikte Harran'dan Irak'a doğru gelen Mervân ve büyük bir orduyla Irak'ta bulunan Yezîd b. Ömer b. Hübeyre'ye rağmen Kûfe'ye gitmeyi düşünmenin intihar anlamına geleceğini söyledi. Bunun üzerine Ebü'l-Abbâs, hayatı sevenin zelil olacağını hatırlatarak şu beyti okudu: "Ölüm nefsi yok ettiğinde aciz olmadığım halde utanç içinde ölürsem bu ölüm değildir." işittiği sözler üzerine Dâvûd yeğenini haklı bulmuş ve şerefli bir ölümü tercih ederek oğluyla beraber onlara katılmıştı.⁶⁷⁸

Ebü'l-Abbâs, Safer 132/749-750'de ailesiyle birlikte Kûfe'ye geldi. Ancak şehirde çok sıcak karşılanmadı. Kûfe'de duruma hâkim olan Ebû Seleme, Irak ve Şam bölgelerinde tam bir hâkimiyet sağlanmadığı, dolayısıyla ihtilâlin sonucu belli olmadığı gerekçesiyle Abbâsoğullarının şehre gelişini ihtilâl ordusundan gizledi. Fakat Ebû Seleme'nin halifenin tespitini geciktirmeye yönelik faaliyetleri işe yaramadı ve sakladığı gerçek bir şekilde ortaya çıktı. Ebû Seleme'nin Alioğulları lehine giriştiği oyalama taktiğine rağmen Ebü'l-Abbâs, 12 Rebiyülahir 132/749-750 Cuma günü Kûfe Camii'nde ilk Abbâsî halifesi olarak biat almayı başardı.⁶⁷⁹

Ebü'l-Abbâs, annesi bir cariye olan kardeşi Ebû Ca'fer'den yaşça daha küçük olmasına rağmen sırf annesi Arap olduğu için halifelige daha uygun görülerek halife ilan edilmişti.⁶⁸⁰ Genel biatın gerçekleştiği gün mescitte yapmış olduğu konuşmasında; "... *Hazırlanın ben*

⁶⁷⁶ Taberî, *Tarih*, VII, s. 423; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 63-64; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 247.

⁶⁷⁷ İsâ b. Mûsâ yahut İsâ b. Ali, Humeyme'den Kûfe'ye doğru çıktıkları bu yolcuğu ifade ederken şöyle demiştir: "Bizim istediğimizi isteyen on dört adam evlerini ve ailelerini geride bırakarak yola çıktılar. Onların amaçları da kapları de gerçekten büyüktü." (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 69; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 205.)

⁶⁷⁸ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, s. 211-212; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 68-69.

⁶⁷⁹ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 372.

⁶⁸⁰ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, II, s. 308.

Seffâh'ım, kanı mübah kılanım. İntikamcıyım..."⁶⁸¹ şeklinde sarf ettiği sözler sebebiyle "Seffâh" lakabını almıştır.⁶⁸²

Seffâh, o gün yapmış olduğu konuşmasında Kûfelilerin gönlünü kazanmak adına bir takım vaatlerde bulunmuş ve Abbâsîlerle Iraklılar arasındaki menfaat birliğine dikkat çekmişti. Buna rağmen Seffâh, Kûfe halkına yeterince güven duymadığından hilafet merkezini Kûfe'den Hâşimiye'ye⁶⁸³ bir süre sonra da Enbâr şehrine taşıdı.⁶⁸⁴ Halifeliği sürecinde ilk önce Ebû Müslim'in yardımıyla Ebû Seleme el-Hallâl'dan kurtuldu. Mervân'ın yenilmesi ve İbn Hübeyre'nin ortadan kaldırılması neticesinde Seffâh, iktidarın yanısıra Emevî Devleti'nin hazinesini de eline geçirmiş oldu. Emevî hanedanına mensup olanlara karşı tavrı ise Seffâh ismine yakışır mahiyette tezahür etti. Bu zalimane imha faaliyetleri sebebiyle isyana kalkışan Suriyeliler de mağlup edildiler.⁶⁸⁵ Meş'um ve kara günlerin geldiğini haber veren uygulamalar ortaya koyan Ebü'l-Abbâs, siyasî gayelerini gerçekleştirirken sabık iktidardan çok daha fazla kuvvet kullanmaktan çekinmedi.⁶⁸⁶

⁶⁸¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 188; Taberî, *Tarih*, VII, s. 426; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, s. 66; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XIII, s. 250-251.

⁶⁸² Ahmet Muhtar el-Abbâdî, bu genel kabulü reddederek, Seffâh lakabının aslında Ebü'l-Abbâs'a değil, kendisiyle aynı isme sahip amcası Abdullah b. Ali'ye ait olduğunu iddia eder. Bunu delillendirmek için de şunları sıralar: Seffâh kan dökücü manasına geldiği gibi bol ihsanda bulunan cömert anlamına da gelmektedir. Nitekim Ebü'l-Abbâs'ın hutbesinde kastettiği bu anlama daha uygundur. Zaten Taberî, Ya'kûbî, Dineverî ve Cehşiyârî gibi ilk dönem tarihçileri halife için bu ismi kullanmamıştır. Seffâh ismi, Hicri 4. asırdan sonra kullanılmaya başlanmıştır. Üstelik İbn Kuteybe eserinde çok açık bir şekilde bu lakabın Abdullah b. Ali'ye ait olduğunu zikreder. Daha sonraki kaynaklarda Ebü'l-Abbâs için Seffâh lakabının kullanılmasının sebebi ise mevcut bilginin yanlış yorumlanmasından başka bir şey değildir. Kan dökülmesini kerih gören ve ahlaki özellikleri sebebiyle kendisinden büyük olan Ebû Ca'fer yerine halife adayı yapılmış olan Abdullah b. Muhammed için Seffâh lakabı uygun düşmemektedir. Ebü'l-Abbâs'ın Emevîler'in kanını akıtmakta beis görmeyen ve güçlü konumlarda bulunan amcalarına karşı çıkması da o gün için mümkün olmamıştır. (Ahmet Muhtar el-Abbâdî, *Fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtûmî*, s. 41-43.); Konuyla ilgili ayrıca bk. Abdülaziz ed-Dürî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 53-54.

⁶⁸³ Ahmet Muhtar el-Abbâdî, *Fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtûmî*, s. 44; Seffâh, biat aldıktan sonra Hammâm A'yün'e geçmiş birkaç ay sonra da İbn Hübeyre'nin Kûfe'nin hemen dışında yaptırmış olduğu Medinetü İbn Hübeyre'ye yerleşmiştir. Yeni binalar yaparak eksiklerini tamamladığı şehre daha sonra "Hâşimiyye" adını vermiştir. Hâşimiyye kavramı hanedanın idari merkezleri için özellikle kullanılarak, Abbâsîlerin kökenine, önceki idareden farklarına ve Ali evladını da içine alıyor olmasına nispetle kasıtlı seçilmiştir. (Kadir Kan, "Abbâsî Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri", *bilimname*, C. 30, S. 1, (2016), s. 112-113.)

⁶⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, s. 325; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer*, I, s. 213; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 206; Fırat nehrinin batısında yer alan şehir, İran kırsallarından Sâk b. Hüzmüz tarafından kurulmuştu. Seffâh tarafından yeniden imar edilen şehre yeni köşkler inşa edilmiştir. Daha sonra da Mansur, şehrin civarına saltanat merkezi olarak büyük bir köşk inşa etmiştir. (Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, C. 2, s. 309-310.); Halid b. Velid tarafından fethedilen Enbâr, Acemlerin yiyecek ambarı olarak kullanıldığı için bu isimle anılmıştır. 134/751-752 yılında şehre gelen Ebü'l-Abbâs, Enbâr'dan yarım fersah uzaklıkta, merkezinde sarayının bulunduğu yeni bir şehir inşasına başladı. (Kadir Kan, "Abbâsî Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri" s. 114.)

⁶⁸⁵ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 258-263.

⁶⁸⁶ Ph. K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, s. 393.

Dört yıl dokuz ay halifelik yapan Seffâh, 136 senesinin Zilhicce ayında on bir yahut on üçüncü günde çiçek hastalığı sebebiyle vefat etti. Doğum tarihiyle ilgili rivayetlerin farklılığı sebebiyle öldüğünde yaşının yirmi sekiz, otuz bir, otuz iki, otuz üç veya otuz altı olduğuna dair muhtelif rivayetler bulunmaktadır.⁶⁸⁷ Ölümünden sonra hilafet makamına kardeşi Ebû Ca'fer'i halef bırakan Seffâh'ın cenaze namazını amcası Îsâ b. Ali kıldırdı. Ebü'l-Abbâs, daha sonra Enbâr'daki hükümet sarayına defnedildi.⁶⁸⁸

II. EBÜ'L-ABBÂS'IN ŞAHSİYETİ

Ebü'l-Abbâs, keskin bakışlı, güzel yüzlü,⁶⁸⁹ alımlı ve uzun boyluydu. Teni beyaz, saçları kıvrırcık, burun kemeri yüksek, sakalı düzgün, yüzü güzel bir kimseydi.⁶⁹⁰ Kaynaklarda heybetli ve vakur bir delikanlı olarak tarif edilen⁶⁹¹ Seffâh, aynı zamanda fasih konuşan hazır cevap biri kabul edilmiştir. Nitekim halifeliğinin daha ilk zamanlarında Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali bir gün elinde mushafla onun huzuruna gelmişti. Mecliste Hâşimoğulları ve Şîi ileri gelenleri de bulunuyordu. Onların yanında Seffâh'a şöyle dedi: "Ey mü'minlerin emiri! Allah Teâla'nın bu mushafta bize mahsus kıldığı hakkımızı ver."⁶⁹² Mecliste hazır bulunanlar, Abdullah b. Hasan'ın bu çıkışından endişeye kapıldılar. Seffâh'ın ona bir kötülük yapmasından veya aralarında bir husumetin ortaya çıkmasından korktular. Fakat Seffâh duyduklarından öfkelenmediğini gösteren bir sakinlikle şöyle dedi: "Senin deden Ali, şüphesiz benden daha hayırlı ve daha adildi. Bu işi o da üstlendi. Senden daha hayırlı olan dedelerin Hasan ile Hüseyin'e bir şey verdi mi? Benim de yapmam gereken onun verdiğinin aynısını sana vermektir. Böyle yaparsam insafılı davranmış olurum. Eğer daha fazla vermişsem de senden bu tavrı görmemeliyim." Onun bu sözüne karşılık Abdullah b. Hasan susmak zorunda kaldı. İnsanlar, Seffâh'ın hazır cevaplığına, verdiği cevabın güzelliğine ve sağlamlığına hayret ettiler.⁶⁹³

⁶⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 99; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 294; *Ebu'l-Fidâ, el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer*, I, s. 214; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, (thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî), I-LIII, Beyrut, 1988, VIII, s. 468.

⁶⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 99; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 300; *Ebu'l-Fidâ, el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer*, I, s. 214; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 205.

⁶⁸⁹ Mes'ûdî, *Mürüccü'z-Zeheb*, III, s. 217.

⁶⁹⁰ Taberî, *Tarih*, VII, s. 471; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 99; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 294; *Ebu'l-Fidâ, el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer*, I, s. 214; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, VIII, s. 467.

⁶⁹¹ Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, VI, s. 77.

⁶⁹² Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, VIII, s. 467-468; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 206.

⁶⁹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 294-295; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, VIII, s. 467-468; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 206.

Kaynaklarda insanların en cömerdi olarak tarif edilen Seffâh'ın "Cimriliği basiret sayan, hilmi de zül kabul eden insanların en alçağıdır." dediği rivayet edilir.⁶⁹⁴ Hiçbir vaadini geciktirmediği ve yerine getirdiği de belirtilir. Bir defasında Abdullah b. Hasan'ın kendisinden bir milyon dirhem beklediğini öğrendiğinde hemen o miktarı onun evine göndermiştir.⁶⁹⁵

Vefatından önceki son sözlerinin "Hükümrânlık Hayy ve Kayyum olan Allah'a aittir. Mülkün sahibi O'dur. Zorbaların da hakkından gelendir," şeklinde olduğu rivayet edilmiştir. Seffâh, yüzüğünün üzerine "Allah Abdullah'ın güvencesidir. (Abdullah) da O'na iman eder." yazdırmıştır.⁶⁹⁶ Üstelik kaynaklarda yeryüzünde onun kadar Kur'ân-ı Kerîm okuyan kimse olmadığı ve hilafet makamının Ebü'l-Abbâs ile dolduğu çünkü âbidlik ve zâhidlik bakımından ondan daha faziletli bir kimse bulunmadığı yönünde ifadelere rastlamak da mümkündür.⁶⁹⁷

Ebü'l-Abbâs'ın özellikle sofrâ kurulduğunda daha güler yüzlü ve cömert olduğunu keşfeden İbrahim b. Mahrame el-Kindî bu sebeple ondan bir şey isteyeceği zaman yemeğe kadar bekler ve o zaman istekte bulunurdu. Durumu fark eden Seffâh bir gün İbrahim'e: "İhtiyaçların için beni yemek yemekle meşgul etmeye çağırmanın sebebi nedir?" diye sordu. İbrahim b. Mahrame: "İstediğim şeyi elde etme arzusundan başka bir şey değil." deyince, Seffâh ona: "Bu kıvrak zekânla hâkimiyet sürmeyi hak ediyorsun." diye karşılık verdi.⁶⁹⁸

Seffâh'ın ahlâkî özellikleri sadedinde şu hâdiseye yer verilmiştir: Halifeliği sonrasında Medineliler Seffâh'ın huzuruna gelip el öpme yarışına girdiğinde, İmran b. İbrahim b. Abdullah b. Muti el-Adevî onun elini öpmek yerine sadece halifelik selamıyla yetindi. İmran b. İbrahim: "Ya Emira'l-Mü'minin! Allah'a yemin olsun ki şayet elini öpmek şân ve şerefini arttıracak olsaydı el öpme yarışında beni kimse geçemezdi. Fakat bana gûnahtan başka bir şey kazandırmayacak olan bu davranışa ihtiyacım yok" diyerek tavrının gerekçesini açıkladığında Seffâh, ona sözleri ve davranışı için kızmamış bilakis makamında değerli bir konumda tutmuştur.⁶⁹⁹

Seffâh aynı zamanda edebiyatı teşvik eder ve şairlere bol bahşış verirdi. Huzuruna gelip şiirlerini okumak için izin isteyen şair Ebû Nuhayle'ye hitaben; "Allah sana lanet etsin!

⁶⁹⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV, s. 209.

⁶⁹⁵ Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, VI, s. 80; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 205.

⁶⁹⁶ İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, Beyrut, 1987, s. 571; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 300; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 206.

⁶⁹⁷ Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, VIII, s. 467.

⁶⁹⁸ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, s. 220-221.

⁶⁹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 296.

Mesleme b. Abdülmelik'i öven şu şiiri söyleyen sen değil misin? diye şairi azarladı ve onun beytini okudu: "Ey halifelerin soyu, savaşın süvarisi, yeryüzünün dağ gibi adamı! Sana şükranlarımı sunuyorum..." Bunun üzerine Ebû Nuhayle: "Evet o benim. Ancak ben şöyle de dedim: "Senin ellerinin sımsıkı hilafete sarıldığını gördük ya, biz önceden telef olmaktan korkan insanlardık. Allah'a şirk koşmak dışında her türlü pislği yapıyorduk. Bilesin ki ben senin dışında kimin hakkında övgü dolu söz söylemişsem, yalandır. Şimdi bu senin için söylediklerim de önceki söylediklerimin kefaretidir. Biz daha önce bu işe sahip çıkması için babanı beklemiştik. Daha sonra da kardeşini bekledik. Ondan sonra bu iş için seni bekledik ve ben bizim umudumuzu boşa çıkarmadın." Halife Ebû'l-Abbâs, Ebû Nuhayle'nin kendisini öven bu şiirini çok beğendiği için ona bol bahşış vermişti.⁷⁰⁰

Diğer bir rivayete göre, edebiyat ve musikiye meraklı olan ve şair ve şarkıcılara bol bahşış veren Ebû'l-Abbâs'ın yanından dost ve arkadaşları da eli boş ayrılmazdı. Bu hususta onunla ancak Fars krallarının yarışabileceği zikredilmiştir.⁷⁰¹ Seffâh eğlence meclislerinde perde arkasında oturur eğer şarkıcılardan birini beğenirse cezbe içerisinde: "Bravo! Çok güzel söyledin, tekrar et!" diye bağırdı. Şarkıcılar onun yanından ödül olarak para kesesi veya güzel bir elbise almadan ayrılmazdı.⁷⁰²

Eğlenceye olan merakının yanısıra Seffâh devlet adamları ve ilim ehli ile gece sohbetleri yapmayı da severdi. Çoğu zaman şöyle dediği rivayet edilir: "İlmini artırmayı bırakıp cehaletin artmasını tercih edene şaşılır." Meclisinde bulunan Ebû Bekir el-Hüzelî, bu sözler ile neyi kastedtiğini açıklamasını istediğinde Seffâh: "İlim meclislerinde bulunup sen ve senin gibilerle oturmak yerine, bir cariye yanına giderek vakit geçiren ve onlarla birlikte olduğu süre zarfında eksikliğini artıran kişiyi kastettim," şeklinde karşılık vermiştir. Ebû Bekir el-Hüzelî bunun üzerine ona hitaben: "İşte bu faziletiniz sebebiyle Allah sizi âlemlere üstün kılmış ve son peygamberi sizin ailenizden göndererek şanınızı yücelmiştir," diyerek Seffâh'ı övmüştür.⁷⁰³

Mes'ûdî'nin Mürûc'unda geçen rivayete göre Seffâh, Ümmü Seleme bnt. Ya'kub el-Mahzûmî isimli dul ve güzel bir hanımla evlenmiştir.⁷⁰⁴ Ümmü Seleme, ilk olarak Abdülaziz b. Velid b. Abdülmelik ile daha sonra da Mesleme b. Hişam ile izdivaç yapmış bir hanımdı.

⁷⁰⁰ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, III, s. 220.

⁷⁰¹ Zehebî, *Şiyeru A'lami'n-Nübelâ*, VI, s. 80.

⁷⁰² Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, III, s. 221.

⁷⁰³ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, III, s. 220.

⁷⁰⁴ Belâzürî, Ümmü Seleme'nin, Ebû Şakir olarak bilinen kocası Mesleme b. Hişam'ı içki içtiği için şikâyet ettiğini daha sonra da ondan boşandığını rivayet eder. (bk. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV, s. 212.)

Zengin ve mal mülk sahibi olan Ümmü Seleme, Seffâh'ı görmüş ve beğenmişti. Onun nesebini araştırmış ve bizzat kendisine evlenme teklif etmişti. Bunun üzerine Seffâh, Ümmü Seleme'nin erkek kardeşinden onu istemiş ve bu evlilik gerçekleşmişti. Ümmü Seleme'ye verdiği söze sadık kalan Seffâh tek eşli bir hayat sürmüştür.⁷⁰⁵ Ümmü Seleme'den Muhammed ve Rayta isimlerinde çocukları dünyaya gelmiştir.⁷⁰⁶ Ümmü Seleme kocasının yanında daima nüfuzlu bir kadın olmuştur.⁷⁰⁷ Nitekim Seffâh hilafet görevi esnasında herhangi bir iş hakkında onunla iştirake etmeden karar vermezdi.⁷⁰⁸

Ebü'l-Abbâs için Seffâh dışında daha pek çok ismin kullanıldığına dair kaynaklarda birçok ifade yer alır. Mesela, onu nitelemek için kullanılan isimlerden biri olarak "İbn Hârisiyye" lakabı geçmektedir.⁷⁰⁹ Daha ziyade "Mehdî"⁷¹⁰ düşüncesiyle alakalı olan bu isim aslında, Emevîlerden hilafeti alacak kişiyi tarif etmek için kullanılmaya gelmiştir.⁷¹¹ Bu sebeple Ümeyyeoğulları uzun yıllar Benî Hâşim'in Hârisoğulları ile izdivacına engel olmuştur. Ancak Ömer b. Abdülaziz, Beni Hâris'ten Rayta bnt. Ubeydullah ile Muhammed b. Ali'nin evlenmesine müsaade etmiş ve evlilikten Ebü'l-Abbâs dünyaya gelmiştir. Zikredildiğine göre İbn Hanefiyye de Muhammed b. Ali'ye hilafeti elde edecek kişinin oğlu Abdullah olduğunu haber vermiştir.⁷¹²

Kaynaklarda bu bilgilerin dışında Seffâh'ın daha dünyaya gelmeden önce halife olacağına dair bazı olağanüstü haberler de zikredilmiştir. Bununla ilgili İbn Kesîr'de geçen rivayet şu şekildedir; Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs, bir gün Ömer b. Abdülaziz'in

⁷⁰⁵ İbn Sa'd'da geçen bir rivayete göre Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib'in kızı Ümmü Gülsüm ile Seffâh'ın evlendiği bu evlilikten dünyaya gelen çocukların ise küçük yaşta vefat ettiği zikredilmektedir. (İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, s. 542-543.) Seffâh'ın Ümmü Seleme'ye vermiş olduğu söze nispetle bu izdivacın daha önce gerçekleşmiş bir evlilik olma ihtimali yüksektir.

⁷⁰⁶ Belâzürî, Ümmü Seleme'nin, Muhammed ve Rayta dışında, İsmail, İbrahim, Ali ve Abbâs isimlerinde dört çocuğu daha olduğunu rivayet eder. (Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV, s. 239.)

⁷⁰⁷ Seffâh'a, Ümmü Seleme dışında başka kadınlarla evlenmesini tavsiye eden Halid b. Safvan isimli zatın sözleri Ümmü Seleme'nin kulağına gidince, Halid, zor durumda kalmış Ümmü Seleme tarafından sıkıştırıldığı için Seffâh'a daha önce söylediklerinin aksini söylemek durumunda kalmıştır. Ölüm korkusu sebebiyle halifeye, Ümmü Seleme'yi övmüştür. Olayın ayrıntıları için bk. Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, s. 218-220.

⁷⁰⁸ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, s. 217-218.

⁷⁰⁹ İbn Abdîrabbih, *el-Ikdü'l-Ferid*, V, s. 220.

⁷¹⁰ Bu konuyla ilgili daha geniş bilgi için bk. Abdülaziz ed-Dûrî, "Abbâsî Propaganda Sürecinde ve Abbâsîlerin İlk Asrında Mehdî Tasavvuru", (çev. Bahaüddin Varol), *İstem*, S. 3, (2004), s. 219-231; Cemil Hakyemez, "Mehdî Düşüncesinin İtikâdileşmesi Üzerine", *Çorum, G.Ü.Ç.İ.F.D.*, C. 3, S. 5, (2004), s. 127-144.

⁷¹¹ Bu hususla ilgili Taberî'de geçen rivayete göre; Mervân b. Muhammed, İbrahim b. Muhammed'in yakalanmasını emrettiğinde, kitaplarda kendileriyle savaşacağı yazan kişiyi de tarif etmişti. Yapılan tarif Ebü'l-Abbâs'ı işaret etmiş ancak ismi İbrahim olmadığı için bırakılmıştı. (Taberî, *Tarih*, VII, s. 422.)

⁷¹² Makdîsî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, s. 58-59; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yan*, III, s. 147-148.

yanına gitmişti. Ömer'in huzurunda Hıristiyan bir adam vardı. Ömer ona: Süleyman'dan sonra kim halife olacak? diye sorunca adam: "Sen olacaksın" diye cevap verdi. Bunun üzerine Muhammed b. Ali, gelecekte haberler veren bu adamı kendi evine davet etti. Ondan bir kez daha Emevî halifelerini saymasını istedi. Birer birer onların isimlerini sayan adam, Mervân b. Muhammed'e gelince durdu. Muhammed: Ondan sonraki kim deyince, adam: Ondan sonra senin oğlun İbn Hârisiyye halife olacak dedi. Hâlbuki İbn Hârisiyye o zaman daha annesinin karnındaydı.⁷¹³

Belâzürî ve Ya'kübî'de geçen bir başka rivayette de buna benzer bir ima söz konusudur. Hişam b. Abdülmelik bir kafile görmüş ve hizmetçisine: Bunlarla ilgili bana haber getir demişti. Hizmetçisinden aldığı bilgilerden bu gelenlerin Muhammed b. Ali ve kardeşleri olduğunu, mü'minlerin emirine durumlarını arz etmek ve borçlarını şikâyet etmek üzere geldiklerini öğrenen Hişam istihzayla şöyle demiştir: Muhammed b. Ali'ye söyle, kardeşinin ve kendisinin borçları için İbn Hârisiyye'nin işi gerçekleşinceye kadar sabretsinler."⁷¹⁴

İbn Hârisiyye ismi Seffâh için birçok kez kullanılmıştır. Nitekim Abbâsî propaganda sürecinde Muhammed b. Ali, Ebü'l-Abbâs'ın doğumu sebebiyle taraftarlarına İbnü'l-Hârisiyye müjdesi vermiş, onu hilafet işini gerçekleştirecek efendi olarak takdim etmiştir.⁷¹⁵ Diğer taraftan Ebû Seleme el-Hallâl tarafından Kûfe'deki varlığı gizlenen Seffâh, 'ın şehirde olduğunu öğrenen Horasanlı ordu komutanları imamın kim olduğunu araştırırken teyid sadedinde muhatablarına; "İbnü'l-Hârisiyye hanginiz?"⁷¹⁶ sorusunu yöneltmişlerdir.⁷¹⁷

İbn Hârisiyye'nin devleti kuracak olan "Kâim" olacağı da ifade edilmiştir. Zira Ya'kübî'de geçen bir rivayete göre, Muhammed b. Ali, 125/742-743 yılında taraftarlarına oğlu İbrahim'i vasiyet ederken şöyle demiştir: "İbrahim'den sonra size Abdullah b. Hârisiyye liderlik edecek. Allah mülkü ona vermiştir. Ümeyyeoğullarının helaki onun eliyle sağlanacaktır. O, bu işi gerçekleştirecek olan kaimdir."⁷¹⁸ Belâzürî'de bu isimle ilgili olarak

⁷¹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 296.

⁷¹⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 114; Ya'kübî, *Tarih*, II, s. 386.

⁷¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 363.

⁷¹⁶ Horasanlılar için "el-Hârisiyye" adının müstakbel halifenin isimlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Ebû Cehm ve Ebû Humeyd Kûfe'de olduğunu haber aldıkları Ebü'l-Abbâs ile Üved (Evd) oğullarından Hâşimoğulları'nın azatlısı Velid b. Sa'd'ın evinde bulunduğu anda, halifelik selamı verecekleri imamın kim olduğunu öğrenmek amacıyla şu soruyu sormuşlardı: "Hanginiz Abdullah b. Muhammed b. Hârisiyye?" (Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 409; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 185; Taberî, *Tarih*, VII, s. 424; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 64.)

⁷¹⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 184-185; Taberî, *Tarih*, VII, s. 423-424; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 64.

⁷¹⁸ Ya'kübî, *Tarih*, II, s. 398.

şu hâdise aktarılır. Seffâh, Sind ve Afrika fetihleri gerçekleştiğinde amcalarından birisine: “Afrika ve Sind fethedildiğinde Âl-i Muhammed’den Kâim’in öleceğini işittim.” demiş çok geçmeden de vefat etmiştir.⁷¹⁹

Kâim olduğu kabul edilen Seffâh aynı zamanda Mehdî olarak isimlendirilmiştir. Emevî yönetiminin iktidarını devirecek bir Mehdî düşüncesi özellikle Horasan bölgesinde hâkimdi. 126/743-744 yılında Horasan valisi Nasr b. Seyyâr’ın Merv’deki kabilelere yaptığı konuşmada bu beklentinin izlerini bulmak mümkündür. Nasr’ın; “Ey Horasanlılar! Ayrılığa düştüğünüzün farkında değilsiniz. Nankörlük ediyorsunuz. Meçhul bir idareyi mi istiyor ve bekliyorsunuz. Oysa beklediğiniz şey Arap toplumunun helakinden başka bir şey getirmeyecek,”⁷²⁰ şeklindeki sözleri insanlar arasında oluşan kurtarıcı fikrine kendisinin de aşına olduğunu göstermektedir.⁷²¹

Halifeliği döneminde Seffâh’a atfen Mehdî lakabının kullanıldığına dair kaynaklarda değişik rivayetler mevcuttur.⁷²² Ebü’l-Abbâs’a ithafen yazılan bir şiirde, “... Sen Hâşimoğulları’nın Mehdîsi ve Rızasıdır, pek çok insan ümidini kestikten sonra seni bekledi...” şeklinde ifadeler rastlamak mümkündür.⁷²³ Mes’ûdi’de geçen bir rivayete göre Seffâh’a, Mehdî lakabı, ilk kez 132 yılında Rebiyülâhir ayında bir Cuma günü Kûfe’de verilmiştir.⁷²⁴

Ebü’l-Abbâs’ın Mehdî lakabını kullandığını açıkça ortaya koyan delillerden birisi de San’a Camii’nin kitabesinde yer alan şu ifadelerdir:

“Rahmân ve Rahîm olan Allah’ın adıyla... Tek ve şeriki olmayan Alah’tan başka ilah yoktur... Muhammed, müşrikler hoşlanmasa da kendi dinini bütün dinlere üstün kılmak için Allah’ın hidayet ve hak din ile gönderdiği elçisidir. Emîru’l-Mü’minîn Mehdî Abdullah - ki, Allah mescidlerin inşası ve onarımıyla ona ikramda bulunmuştur- emir Ali b. Rabi, eliyel

⁷¹⁹ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, IV, s. 237-238.

⁷²⁰ Taberî, *Tarih*, VII, s. 286.

⁷²¹ Yönetimin Peygamber soyuna intikaliyle ilgili beklentinin Emevî idaresince de bilindiğini söylemek mümkündür. Nitekim Hişam b. Abdülmelik’in, kendisinden ihtiyaçlarını gidermesini isteyen Muhammed b. Ali’ye, yana yakıla bekledikleri devlet için sabırla beklemelerini tavsiye etmesi yahut huzuruna Ebü’l-Abbâs ve Ebü Ca’fer ile birlikte gelen Ali b. Abdullah b. Abbâs’a, -hilafetin kendi çocuklarına geçeceği yönündeki iddialarıyla ilgili- büyük bir yanılığ içinde olduğunu belirtmesi bu hususla ilgili verilebilecek örneklerdir. (Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, IV, s. 114; Makdîsî, *Kitabu’l-Bed’ ve’t-Tarih*, VI, s. 58.)

⁷²² Ebü’l-Abbâs için kullanılan isimlerle ilgili daha geniş bilgi için bk. Hüseyin Atvan, *ed-Davetü’l-Abbâsîyye Mebâdi ve Esâlib*, Beyrut, t.y., (Dârü’l-Cil), s. 166-170.

⁷²³ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, IV, s. 213.

⁷²⁴ Mes’ûdi, *et-Tenbîh ve’l-İşrâf*, y.y., 1938, (el-Mektebetü’t-Târihiyye), s. 292.

bu caminin onarılmasını emretmiş o da 136 senesinde burayı onarmıştır. Allah Mehdî'nin ecirini artırsın ve amelini kabul etsin..."⁷²⁵

Seffâh'ın halifeliğini müjdelediğine inanılan yahut onun vefatına işaret ettiği düşünülen hadislerle ilgili kaynaklarda geçen rivayetler ise şunlardır: Resûlullah (s.a.v) şöyle buyurmuştur: "Bir zaman geçip fitneler zuhur ettiğinde benim ehl-i-beyt'imden Seffâh denen bir adam ortaya çıkacaktır. O, insanlara malı azar azar verecektir. Buğdayı toprağa serper gibi malı infak edecektir."⁷²⁶

Halifelik müjdesi için kullanılan bu hadis benzeri başka bir rivayete göre Seffâh, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kendisinin ölümünü haber veren hadisine dayanarak vefat edeceğini de önceden sezmiştir. Buna göre amcası Îsâ b. Ali kendisine Sind'in ve İfrikiyye'nin fethini müjdelemek için odasına girdiğinde Ebü'l-Abbâs aldığı haberden üzüntüye kapılmış ve şöyle demiştir: "Sübhanallah! Allah'tan başka herşey helak olacaktır. İmam İbrahim'in Resûlullah'dan (s.a.v) rivayet ettiği habere göre, bana biri Sind'den, diğeri İfrikiyye'den olmak üzere iki heyet gelecek ve bu heyetler, oradaki insanların itaat altına alınıp bana boyun eğdiklerini ve bey'atta bulduklarını haber verecek. Bundan üç gün sonra da ben öleceğim. İki heyet de bana geldiğine göre öleceğime dair bir haber seziyorum."⁷²⁷ Ey amca, yeğenin için yaptıklarının sevabını Allah sana bolca versin." Îsâ, yeğenin bu sözlerini inkâr etmek istemiş, bunun üzerine Seffâh da şunları söylemiştir: "Dünyayı sevsem de ahireti daha çok seviyorum. Benim için Rabbimin huzuruna varmam daha hayırlıdır. Zira Resûlallah'dan (s.a.v) böyle bir haberin sahih olarak gelmesini tercih ederim. Yemin ederim ki bu rivayet gerçektir. Çünkü bana yalan söylenmedi ve ben de yalan söylemedim."⁷²⁸

Rivayetin devamında Seffâh'ın evine çekildiği, amcası Îsâ'ya namazları kıldırmasını emrettiği ve amcasına verilmek üzere bir mektup kaleme aldığı, mektupta: "Ey amca! Eğer ölürsem, bu mektubu okumadan ve içinde ismi zikredilen kişiye bey'at edilmeden ölümümü insanlara duyurma," şeklinde vasiyette bulunduğu zikredilir. Nitekim amca yeğen arasında geçen bu konuşmanın akşamında Seffâh'ın hastalığının yüzünde çıkan iki kabarcıkla başladığı rivayet edilmiştir. Ertesi gün tüm vücudunu kaplayan çiçek hastalığı onu

⁷²⁵ bk. Abdülaziz ed-Dûrî, "Abbâsî Propaganda Sürecinde ve Abbâsîlerin İlk Asrında Mehdî Tasavvuru", s. 220-221.

⁷²⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 295; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, VIII, s. 467; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 204.

⁷²⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 237-238; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 298.

⁷²⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 298.

tanınmayacak hâle getirmiş üçüncü günün sonunda da Seffâh'ın ölüm haberini ve vasiyet ettiği mektubu Îsâ b. Ali halka duyurmuştu.⁷²⁹

Seffâh'ın geride bıraktığı mektupta şunlar yazmaktaydı: “Mü'minlerin emiri Abdullah'tan Müslüman cemaate ve dostlara selam olsun. Emiru'l-Mü'minin vefatından sonra hilafeti kardeşi Ebû Ca'fer'e emanet etmiştir. Onu dinleyin ve ona itaat edin. İcap etmesi durumunda Îsâ b. Mûsâ'yı da ikinci veliaht ilan ettim.”⁷³⁰ Benzer bir rivayete göre Seffâh yerine kardeşi Ebû Ca'fer'i ondan sonra da Îsâ b. Mûsâ'yı veliaht bıraktığını beyan ettiği mektubunu ehl-i beyt mühürlerinden birisiyle mühürlemiş ve Îsâ b. Mûsâ'ya teslim etmiştir.⁷³¹

Belâzürî *Ensâbü'l-Eşrâf*'ta, Seffâh'ın oğlu Muhammed'i veliaht tayin etmek istediğini ancak bundan çekindiğini, karısı Ümmü Seleme'nin Muhammed'i ikinci veliaht tayin etmesi yönünde Seffâh'a tavsiyede bulunduğunu rivayet eder. Fakat Seffâh, birinci veliahtın ömrünün kısa olması hâlinde oğlunun çocuk yaşta halife olmak durumunda kalmasından korktuğu için ailesinden birini tespit etmeyi daha uygun görmüş ve kardeşini veliaht ilan etmiştir.⁷³²

Ebü'l-Abbâs es-Seffâh, klasik İslâm tarihi kaynaklarında hâkim olan görüşe göre 136/754 yılında Zilhicce ayının on iki yahut on üçünde çiçek hastalığından ölmüştür ve cenazesi Enbâr şehrine defnedilmiştir.⁷³³ Seffâh'ın hastalığı esnasında kendisini muayene eden doktora durumunu “İçinde bulunduğum hal bana ölümün habercisi olduğunu söylüyor.” şeklinde tarif etmesi hastalığın tesirini ve ağır seyrini göstermesi bakımından önemli bir rivayettir.⁷³⁴

Seffâh'ın vefatıyla ilgili İbnü'l-Esîr'in, *el-Kâmil*'inde farklı bir rivayet mevcuttur. Ca'fer b. Yahya'nın ifadesine göre; yüz bakımından insanların en güzeli olan Seffâh bir gün aynaya baktı ve “Allah'ım! Ben, kendisini genç bir melik olarak tavsif eden Süleyman b. Abdülmelik'in dediğini demiyorum. Ancak sana itaatle ve sağlıklı geçecek uzun bir ömür istiyorum.” Ebü'l-Abbâs henüz sözlerini tamamlamamıştı ki bir gencin diğerine söylediği

⁷²⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 298-299.

⁷³⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 299.

⁷³¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, s. 333.

⁷³² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 238.

⁷³³ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 412; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 373; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, s. 238-239; Ya'kûbî, *Tarih*, II, s. 434; Taberî, *Tarih*, VII, s. 470; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, s. 210; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, s. 571; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 99; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 300; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 205.

⁷³⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 299.

“Benimle senin arandaki ecel iki ay beş gündür.” sözünü işitti. Onun söylediklerinde bir uğursuzluk görerak şöyle dedi: “Allah bana yeter. Onun gücünden başka bir güç yoktur. Allah’ım sana güveniyor ve senden yardım diliyorum.” Bu olayın üzerinden çok geçmeden Seffâh’ın ateşi yükseldi ve hastalığı süreklilik arzetti. İki ay beş gün sonra da vefat etti.⁷³⁵

Ebü’l-Abbâs es-Seffâh geride miras olarak dokuz cübbe, dört gömlek, beş şalvar (pantolon), dört kışlık üst ve üç halis ipek şal bırakmıştır.⁷³⁶

Seffâh’ın veciz sözleri olarak kayda geçmiş olan rivayetler ise şunlardır:

“Hilm bozulduğunda affetmek mucize olur. Sabır güzeldir; ancak dini fesada uğratan şeylere ve sultanı zayıf düşürenlere karşı değil. Teenni ile hareket etmek övülmüştür, ancak fırsatları kaçırmamak şartıyla.”⁷³⁷

“Cimriliği ihtiyat, hilm ve cömertliği ise zül kabul eden, insanların en alçağı ve en adisidir.”⁷³⁸

“Kudret büyüdüğünde şehvet azalır. Azalan bağış ve sadakada mutlaka kaybolan bir hak vardır.”⁷³⁹

Ebü’l-Abbâs, halifeliği boyunca valilerini ya Abbâsî ailesi içinden ya da davetinin ileri gelenleri arasından seçmiştir. Nitekim Ebü Ca’fer, Cezîre, Ermeniya ve Azerbaycan; Dâvûd b. Ali, Hicaz, Yemen ve Yemâme; Abdullah b. Ali, Şam; Süleyman b. Ali, Basra, Bahreyn ve Uman; İsmail b. Ali, Kûru’l-Ahvaz; Ebû Müslim el-Horasânî, Horasan; Ebû Avn, Mısır ve Kuzey Afrika’da görev yapan ilk Abbâsi valileri arasında yer alır. Seffâh, divanların başına ise Halid b. Bermek’i atayarak devlet gelirleri ve askerî sicilleri idare etme görevini ona tevdi etmiştir.⁷⁴⁰

⁷³⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 99.

⁷³⁶ Taberî, *Tarih*, VII, s. 471; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 99; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 300.

⁷³⁷ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, IV, s. 210; Süyûtî, *Târihu’l-Hulefâ*, s. 205.

⁷³⁸ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, IV, s. 209; Süyûtî, *Târihu’l-Hulefâ*, s. 205.

⁷³⁹ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, IV, s. 209; Süyûtî, *Târihu’l-Hulefâ*, s. 205.

⁷⁴⁰ bk. Abdülaziz ed-Dûrî, *el-Asru’l-Abbâsî el-Evvel*, s. 52.

SONUÇ

Hicretin yüzüncü yılında başlayan ve otuz iki yıl devam eden Abbâsî daveti, yeni bir devletin kurulmasını temin eden ihtilâl hareketi ile neticelenmiştir. Hâşimoğullarıyla Ümeyyeoğulları arasında tarihi geçmişe sahip rekabetin devamı mahiyetinde Hâşimîlerin, Emevî Devleti'ne karşı yürüttüğü iktidar mücadelesinde soyun önemli temsilcisi Abbâsiyyun tarafından gerçekleştirilen ihtilâl, siyasî, sosyo-kültürel ve ekonomik açıdan pekçok gelişmenin yaşanmasına vesile olmuştur.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) amcası Abbâs'ın torunlarından Muhammed b. Ali tarafından başlatılan ve Emevî Devleti'nin yıkılmasıyla sonuçlanan ihtilâl, mevcut idarenin yaptıklarından memnun olmayan grupların ortak faaliyetleri neticesinde teşkilatlanan büyük bir kitlenin harekete geçmesiyle başarıya ulaşmıştır. Zira Emevî Devleti'nin iktidarı sürdürmek adına attığı siyasî adımlar aynı zamanda dinî bir takım sonuçlar da doğurmuş ve idareyi ciddi manada meşgul eden isyanların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kerbelâ hadisesinden sonra Emevîlerden intikam alma düşüncesiyle hareket eden Müslümanların merkez üssü konumundaki Kûfe şehri muhalif tavrını devletin yıkılışına kadar muhafaza etmiştir. Nitekim iktidarı hedef alan isyan hareketleri hep bu şehirde gerçekleştirilmiştir. İhtilâl hareketini planlayan Muhammed b. Ali'nin davetin organizasyon merkezlerinden biri olarak Kûfe'yi seçmiş olması da şehrin bu süreçteki önemini ortaya koymaktadır.

Arabın Arapla mücadelesi neticesinde kurulan Emevî Devleti'nin idari ve sosyal anlayışında hâkim olan düşünce de doğal olarak Arapların üstünlüğü esasına dayanıyordu. Nitekim fetih hareketleri ile genişleyen sınırlar Arap olmayan unsurları da içine almaya başlayınca bu düşünce daha fark edilir biçimde tezahür etmeye başlamıştı. Müslümanlığı kabul etmiş gayr-i Araplar için mevâli isminin kullanılması bile Emevîlerin diğer ırklara üstenci bakışının ispatı mahiyetindedir. Bu sebeple Emevîler, Müslümanlığı kabul etmiş olsalar da kendileriyle aynı konumda olmadıklarını gösterir tarzda mevâliye gayr-i müslim muamelesi yapmaktan çekinmemiştir. Dolayısıyla başta İranlı Müslümanlar olmak üzere mevâli konumundaki diğer milletler kendilerine yapılan ikinci sınıf muamele sebebiyle iktidar aleyhine gerçekleşen her türlü faaliyetin gönüllü birer üyesi olmuştur. Mevâlinin çoğunlukta olduğu Horasan bölgesi sahip olduğu potansiyel sebebiyle ihtilâl

organizasyonunun faaliyet alanı olarak kullanılmış ve isyan hareketinin başlangıç noktası olarak belirlenmiştir.

Kabileler arasında yaşanan çekişme ve rekabeti değerlendiren Abbâsiler, iktidarı elde etmek için Emevî idaresinden memnun olmayan Yemenî kabilelerin desteğinden de istifade etmişlerdir. Zira Emevî Devleti'nin kuruluşundan itibaren etkili olan asabiyet düşüncesi aynı zamanda yıkılış sürecini hızlandıran bir fonksiyon da icra etmiştir. Özellikle son dönemdeki halifelerin iktidarlarını borçlu olduğu kabile bloğu lehine icraatlarda bulunması soyların münavebeli bir üstünlük yarışına girmesine sebep olmuştur. Ortaya çıkan bu tablo halk nezdinde Emevî Devleti'nin meşruiyetinin sorgulanmasını da beraberinde getirmiştir. Kamuoyunda yaşanan huzursuzluğu gören Abbâsiler ihtilâle giden yolda bu kozu Ümeyyeoğulları aleyhine iyi bir şekilde kullanmışlardır.

Hâşimî soyunun diğer önemli temsilcisi Alioğulları ile Ümeyyeoğulları düşmanlığında birleşen Abbâsiler, Emevî Devleti'ni yıkmaya yönelik daveti başlatırken bilinçli bir şekilde “er-Rızâ min Âl-i Muhammed” sloganını kullanmayı tercih etmiştir. Böylece her iki aileyi de içine alan davete Şiîlerin de destek vermesini sağlamışlardır. Özellikle Ebû Hâşim'in imameti kendilerine bırakan vasiyetiyle davetlerini temellendirmeleri ehl-i beyt sevgisinin hâkim olduğu gönülleri kazanmalarını temin etmiştir.

Emevî Devleti'ne muhalif unsurları birleştirerek uzun süre davet yürüten Abbâsiler gerçekleştirdikleri ihtilâl neticesiyle doksan yıllık Emevî iktidarına son vermişlerdir. Abbâsî Devleti'nin göreve gelmesiyle yaşanan idari gelişmeler aynı zamanda tarihî değişimlere sebep olmuştur. Nitekim Abbâsilerle birlikte devletin öncelikleri ve hedefleri farklılaşmış Emevîlerin iktidar merkezi ve en büyük dayanağı konumundaki Suriye artık idari merkez olma özelliğini kaybetmiştir. Dolayısıyla Abbâsiler, hilafet merkezini Irak bölgesine taşımakla sadece Suriye Araplarının nüfuzlarını azaltmamış, Arap ve Mevâlî arasındaki mevcut farkları da ortadan kaldırmıştır. Hatta ihtilâle yapmış oldukları katkı sebebiyle mevâlî daha avantajlı bir konuma da gelmiştir. Özellikle Horasanlılar oynadıkları rolün büyüklüğü oranında yüksek mevkiler elde etmişlerdir. Bunun sonucunda devletin idari ve askerî kadrolarında gayr-i Arap unsurlar etkinlik göstermeye başlamıştır.

Abbâsiler adına halife ilan edilen Ebû'l-Abbâs es-Seffâh, devleti ikame etmek için dâhili ve harici alanda bir takım icraatlarda bulunmuştur. Seffâh öncelikle birlikte hareket ettikleri ve iktidar adayı olarak görülen Ali evladını kurulan devletin dışında tutmayı hedeflemiştir. Kûfe Camii'nde yaptığı konuşmasında, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) amcasının

oğulları olarak iktidarda hak sahibi olduklarını ifade etmekle daha işin başında Alioğullarını iktidar denkleminin dışına itmiştir. Sadece söylem düzeyinde kalmayan bu düşüncenin ilk icraatlarından biri olarak Ali evladına iktidar sağlamaya çalışan Ebû Seleme el-Hallâl'ı tasfiye eden Seffâh, onun ihtilâl sürecinde icra ettiği önemli rolü bile görmezden gelmiştir. Bunu gerçekleştirirken en büyük desteği de kuşkusuz Horasan valisi Ebû Müslim'den almıştır. Abbâsi davetinde önemli konumları bulunan başka isimlerin de çeşitli bahanelerle tasfiye edilmesi "İhtilâl önce kendi evlatlarını yer." sözünü haklı çıkarır mahiyetteki icraatlara örnek teşkil eder.

Son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed'in öldürülmesiyle iktidardan düşen Ümeyyeoğulları ilk halifenin şahsında bütün Abbâsîler tarafından sıkı takibata uğramıştır. Olası bir kalkışma endişesi bahane edilerek yapılan kıyım bir nevi geçmişe dayanan husumetin dışı vurumu mahiyetinde gerçekleşmiştir. Ebü'l-Abbâs'ın daha çok amcaları vasıtasıyla ve şairlerin marifetiyle gerçekleşen katliamlarda aslında pay sahibi olmadığı ve Seffâh isminin işlediği cinayetlerin çokluğu sebebiyle Abdullah b. Ali'ye verilmiş bir lakab olduğu yönünde bir takım iddialar bulunmakla birlikte tarihte Seffâh ismi Ebü'l-Abbâs'la birlikte anılmıştır. Seffâh, sadece Emevî sülalesine karşı değil iktidarları için tehlike arz eden her türlü isyan faaliyetlerine karşı da sert tedbirler almaktan çekinmemiştir. Ebû Müslim el-Horasânî'nin devlet içinde artan gücünden rahatsızlık duymuş onu tasfiye etmek için girişimde bulunmuş fakat nihayete erdirememiştir.

Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ın kısa süren halifelik dönemi içinde yaşanan en önemli olay hiç şüphe yok ki Talas Savaşı'dır. Zira Emevîlerin gerçekleştirdiği fetih hareketleri sonucunda Araplarla Türkler Horasan-Mâverâünnehir ile Kafkasya bölgelerinde karşı karşıya gelmişti. Arapları üstün tutan Emevî yönetiminin icraatları sebebiyle her iki taraf bu karşılaşmalarda hep düşman saflarında yer almıştı. Fakat yaşanan tarihi seyir içinde Çinliler ile savaşmak zorunda kalan Türkler ilk kez Müslümanlarla aynı tarafta yer almış ve onların yardımıyla Talas'ta Çinlileri mağlup etmiştir. Abbâsî kuvvetlerinin desteğiyle kazanılan bu savaş sayesinde Araplarla Türkler arasında yeni bir dönem başlamış düşmanlık üzerine kurulu ilişkiler daha yakın hâle gelerek işbirliğine dönüşmüştür. Türklerin İslâmlaşma sürecinde önemli bir eşik kabul edilen Talas Savaşı aynı zamanda dünya tarihi açısından da birçok yenilik ve değişikliğe sebep olmuştur. Zira kâğıt imalatı Müslümanlar eliyle Çin sınırlarının dışına taşınarak Avrupa'ya ulaşmıştır. Böylece bu gelişme dünya kültür tarihini derinden etkileyen sonuçlar husule getirmiştir.

Seffâh, babası Muhammed b. Ali tarafından başlatılan ihtilâl sürecinde çok aktif bir şekilde rol almamış fakat yaşanan tarihi gelişmeler onu Abbâsîlerin ilk halifesi konumuna getirmiştir. Ebû Ca'fer'den yaşça daha küçük olmasına rağmen halife namzedi olarak ilk sırada yer alması Arap bir anneden dünyaya gelmiş olmasına hamledilmiştir. Genç yaşta halife olan Seffâh'ın iktidarı oldukça kısa sürmüştür. Kurulan devletin ihtilâl ile iş başına gelmesi sebebiyle icraatları daha çok devleti ayakta tutmak için atılan adımlar şeklinde gerçekleşmiştir. Ebü'l-Abbâs es-Seffâh iktidar ömrü olarak bakıldığında yaklaşık beş yıl gibi az bir zaman idarede kalmış olmasına rağmen yeni kurulan bir devletin ilk halifesi ünvanını taşıması sebebiyle tarihte önemli bir yere sahip olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, (thk. Abdülaziz ed-Dûri-Abdülcebbâr el-Muttalibî), Beyrut, 1971.
- “ABBAS”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, C. 1, ss. 16-17.
- ABBÂDÎ Ahmet Muhtar *Fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtumî*, Beyrut, t.y., (Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye).
- ABD DİXON Abd al-Ameer, “Emevî Dönemi Hâricî İsyanları”, (çev. Hüseyin Doğan), *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, C. 7, S. 1, (2014), ss. 155-188.
- AKSU Ali, “Yezid b. Velid'in Hayatı ve Halifeliği”, *Sivas, C.Ü.İ.F.D.*, S. 4 (2000), ss. 289-303.
- _____ “Emevîlerin Abbasîler Tarafından Soykırıma Uğratılması ve Ebu'l Abbas'ın Bu Soykırımdaki Rolü”, *Sivas, C.Ü.İ.F.D.*, S. 4, (2000), ss. 259-268.
- _____ “Emevîler Döneminde Sosyal Tabakalar”, *İstem*, S. 8 (2006), ss. 63-81.
- _____ “Abbâsî İhtilal Hareketinde Etnik Grupların Rolü”, *İstem*, S. 12, (2008), ss. 53-70.
- AKYÜREK Yunus, “Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Maverâünneh'in Fethi”, *Bursa, U.Ü.İ.F.D.*, C. 22, S.1 (2013), ss. 85-115.
- APAK Âdem, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet*, 3. Baskı, İstanbul: Ensar, 2016.
- _____ *İslâm Tarihi* (Emevîler Dönemi), 14. Baskı, İstanbul: Ensar, 2016.
- _____ *İslâm Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: Ensar, 2016.
- _____ *İslâm Tarihi* (Abbâsiler Dönemi), 11. Baskı, İstanbul: Ensar, 2017.
- _____ “Emevîler Dönemi Türk-Arap İlişkileri ve Türklerin İslâmlaşma Sürecinin Başlangıcı”, *Türkler Ansiklopedisi*, I-XXI, Ankara: Yeni Dünya Yayınları, 2002, IV, ss. 324-335.
- _____ “Şuûbiye Hareketinin Tarihi Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye”, *İstem*, S. 12, (2008), ss. 17-51.
- _____ “Kuzey Afrikada İlk İslâm Fetihleri”, *Bursa, U.Ü.İ.F.D.*, C. 17, S. 2 (2008), ss. 159-173.
- _____ “Emevîlerin Irak Siyaseti”, *Bursa, U.Ü.İ.F.D.*, C. 18, S. 1, (2009), ss. 103-128.

- _____ “Emevîler Döneminde Anadolu’da Arap-Bizans Mücadelesi, *Bursa, U.Ü.İ.F.D.*, C. 18, S. 2, (2009), ss. 95-122.
- ARNOLD T.W., *İntişar-ı İslâm Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1982.
- ATALAN Mehmet “Abbâsî Daveti Sürecinde Er-Rızâ bin Âl-i Muhammed Söylemi”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. 18, S. 2, (2005), ss. 183-191.
- _____ “Abbâsî Daveti Sürecinde Ammâr b. Yezid” *Dinî Araştırmalar*, C. 8, S. 22, (2005), ss. 287-296.
- _____ “Bir Muhalefet İttifakı: Abdullah b. Muâviye Hareketi”, *İzmir, D.E.Ü.İ.F.D.*, S. 23, (2006), ss. 41-63.
- _____ “Alioğullarının İç Çekişmeleri”, *Elazığ, F.Ü.İ.F.D.*, C. 14, S. 2 (2009), ss. 63-76.
- ATÇEKEN İsmail Hakkı, “Ömer b. Abdülaziz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları”, *Konya, S.Ü.İ.F.D.*, S. 13, (2002), ss. 69-88.
- _____ “Velîd II”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2013, C. 43, ss. 31-33.
- _____ “Yûsuf b. Ömer es-Sekafi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2013, C. 44, ss. 22-24.
- ATVAN Hüseyin, *ed-Davetü’l-Abbâsiyye Mebâdi ve Esâlib*, Beyrut, t.y., (Dârü’l-Cil).
- AVCI Casim, “Kûfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002, C. 26, ss. 339-342.
- _____ *İslâm-Bizans İlişkileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- AYCAN İrfan-İbrahim Sarıçam, *Emeviler*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- AYCAN İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, 1. Baskı, Ankara: Fecr Yayınevi, 1990.
- _____ “Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. 14, ss. 427-428.
- _____ “Emeviler Dönemi Sonuna kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, I-XXI, Ankara: Yeni Dünya Yayınları, 2002, IV, ss. 317-323.
- _____ “Mervan I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2004, C. 29, ss. 225-227.

- _____ “Muâviye b. Ebû Süfyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2005, C. 30, ss. 332-334.
- AYKON Necati, “Emevî Devleti’nin Yıkılış Sebepleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 11, S. 55, (2018), ss. 959-970.
- AZİMLİ Mehmet, “Abbâsiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu”, *Diyarbakır, D.Ü.İ.F.D.*, C. IV, S. 2 (2002), ss. 29-47.
- BADUR Sevgi, “Kûfe’nin Sosyal ve Kültürel Yapısına Genel Bir Bakış”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 4, (2016), ss. 129-162.
- BAĞLIOĞLU Ahmet “Abbâsî Devleti’nin Oluşum Sürecinde Şîî Hareketler”, *Dini Araştırmalar*, C. 3, S. 8, (2000), ss. 81-96.
- BAHADİR Gürhan, “Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans-Abbâsî Sınırı”, *Ankara, A.Ü. T.A.D.*, C. 28, S. 46, (2009), ss. 163-178.
- BAKIR Abdülhalık, “Ortaçağ İslâm Dünyasında Deri, Tahta ve Kâğıt Sanayi”, *Bellekten*, C. 65, S. 242, (2001), ss.75-155.
- BARTHOLD W., *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, London, 1928.
- BELÂZÜRÎ, Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Futûhu’l-Buldân*, (thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ, Ömer Enîs et-Tabbâ), Beyrut, 1987.
- _____ *Ensâbü’l-Eşrâf*, (thk. Süheyl Zekkâr, Riyad Zirikli), I-XIII, Beyrut, 1996.
- BERBER Oktay, “Türklerin İslâmlaşma Sürecine Dair Türk Tarih Yazımındaki Bazı İfadeler Üzerine”, *Türk Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 1, (2017), ss. 1-24.
- BOZAN Oktay, “Emeviler Dönemi Müslüman-Hazar İlişkileri”, *D.Ü.S.B.E.D.*, S. 11, (2014), ss. 106-127.
- BOSWORTH Clifford Edmund, *İslâm Medeniyetleri Tarihi*, (çev. Hande Canlı), İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005.
- BOZKURT Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- _____ “İbn Hübeyre, Ebû Hâlid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999, C. 20, ss. 81-82.

- _____ “Alioğullarının Siyasal İktidar İstencinde-Abbâsîler Dönemi-İlk Mücadelesi: Muhammed en-Nefsu’z-Zekiyye’nin İsyanı”, *Dinî Araştırmalar*, C. 5, S. 13, (2002), ss. 107-118.
- BROCKELMANN C., *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neşet Çağatay), 2. Baskı, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.
- CEHŞİYÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdus b. Abdullah el-Kufi, (331/942), *Kitâbü’l-Vüzerâ ve’l-Küttâb*, (thk. Mustafa es-Sekka-İbrahim el-Ebyârî-Abdülhâfız Şelebi), Kahire, 1938.
- CEYLAN Ertuğrul “Çin Kaynaklarına Göre İslâmiyet’in Çin’e Girişi”, *Current Research in Social Scienses*, C. 2, S. 2, (2016), ss. 27-36.
- CHAVANNES Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (çev. Mustafa Koç), İstanbul: Selenge Yayınları, 2007.
- ÇAKAN İ. Lütfi, EROĞLU, Muhammed, “Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, C. 1, ss. 76-79.
- ÇETİN Osman *Türk İslâm Devletleri Tarihi*, İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2009.
- _____ “Horasan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 18, ss. 234-241.
- ÇOĞ Mehmet, “Emeviler ve Abbâsîler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri” *Türkoloji Araştırmaları*, C. 2, S. 2, (2007), ss. 150-160.
- DAFTARY Farhad, “Emeviler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir’deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler”, (çev. Mehmet Atalan), *Kelam Araştırmaları*, C. 4, S. 2, (2006), ss. 139-158.
- DALKILIÇ Mehmet, “Süleyman b. Kesîr el-Huzâî’nin Öldürülmesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 21, (2012), ss. 285-292.
- DEMİRCAN Adnan, *Arap Mevâli İlişkisi*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- _____ *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- DELİCE Ali, “Haccâc b. Yusuf”, *Sivas, C.Ü.İ.F.D.*, S. 2, (1998), ss. 445-459.
- _____ “Emevî Devleti’nin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Sivas, C.Ü.İ.F.D.*, S. 3, (1999), ss. 299-320.
- _____ “Abbâsî İhtilal Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri”, *Ekev Akademi Dergisi*, C. 1, S. 4, (1999), ss. 37-73.

- _____ “Emevî Devleti’nin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Sivas, C.Ü.İ.F.D.*, S. 3, (1999), ss. 299-320.
- DİNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davûd (282/895), *el-Ahbâru’d-Tıvâl*, (thk. Vilademir Guirgass), Leiden, Brill, 1888.
- DOĞAN İsa, “Hicri I. ve II. Asırlarda Muhtelif Yönleriyle Abbâsî Hareketi”, *Samsun, O.M.Ü.İ.F.D.*, S. 8, (1996), ss. 29-44.
- DOĞAN Yusuf, “Emevîler Döneminde Mizahı Etkileyen Faktörler”, *İstem*, S. 8 (2006), ss. 209-236.
- DOKUR İbrahim Doğukan, “Çin’in Kalbinde İsyân: An Lu-Şan İsyanının Sebepleri”, *E.Ü., Türk Dünyası Araştırma Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı 25. Yıl Armağanı*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, (2017), ss. 205-215.
- DUMAN Zeki, “Kur’an-ı Kerim’de Ehl-i Beyt”, *Kayseri, E.Ü.İ.F.D.*, S. 11, (2001) ss. 37-58.
- DÛRÎ Abdülaziz, *el-Asru’l-Abbâsî el-Evvel*, Beyrut, 1997.
- _____ “Abbâsî Propaganda Sürecinde ve Abbâsîler’in İlk Asrında Mehdi Tasavvuru”, (çev. Bahaüddin Varol), *İstem*, S. 3, (2004), ss. 219-231.
- _____ “Deyrülçâselik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 9, ss. 270.
- EBU’L-FİDÂ, İmâdüddîn İsmail b. Ali b. Mahmud b. el-Eyyûbî, (732/1331) *el-Muhtasar fî Tarihi’l-Beşer*, I-IV, Mısır, t.y.
- ESER Mithat, “Tarihi Realite Açısından Hz. Peygamberin Soyunun Kutsallığı ve Bu Anlayışın Çıkış Sebepleri”, *Konya, S.Ü.İ.F.D.*, S. 28, (2009), ss. 85-104.
- ESİN Emel, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978.
- ERKOÇOĞLU Fatih, *Emevî Devleti’nin Dönüm Noktası Abdülmelik Bin Mervân*, 1. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
- FARUK ÖMER, “Abbâsîlerin Siyasî Emellerinin Tarihi Kökleri”, (çev. Cem Zorlu), *Konya, S.Ü.İ.F.D.*, S. 13, (2002), ss. 193-210.
- FAYDA Mustafa, “Ensâbü’l-Eşrâf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995, C. 11, ss. 249-251.

- _____ “Hulefâ-yi Râşidîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 18, ss. 324-338.
- FIĞLALI Ethem Ruhi, “Abdullah b. Ali b. Abdullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, C. 1, ss. 82-83.
- _____ “Şiîliğin Doğuşu ve Gelişmesi”, *Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyum Metni*, İstanbul: İSAV, 1993, ss. 33-46.
- _____ “Hüseyin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 18, ss. 521-524.
- FİDAN M. Akif, “Yezid b. Abdülmelik ve Dönemi Üzerine”, *Ankara, A.Ü.İ.F.D.*, C. 49, S. 2, (2008), ss. 339-355.
- GELBER Herry G, *M.Ö 1100'den Günümüze Çin ve Dünya*, (çev. Hülya Kocaoluk), İstanbul: Yapı Kredi Yayıncılık, 2010.
- GIBB Hamilton A. R., *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, (çev. Hasan Kurt), 1. Baskı, Ankara: Çağlar Yayınları, 2005.
- GUZMAN Roberto Marin, “Orta Asya ve Horasan'da Abbâsî İhtilali: Vergi, İhtida ve Dini Grupların İhtilalin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir Değerlendirme”, (çev. Mustafa Demirci), *İstem*, S. 12, (2008), ss. 255-277.
- _____ “Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali”, (çev. Ali Aksu-Sena Kaplan), *Sivas, C.Ü.İ.F.D.*, C. 18, S. 1, (2014), ss. 257-298.
- GÜNALTAY Şemseddin, “Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türkler'in Rolü”, *Türk Tarih Kurum, Belleten*, VI, s. 23-24, Temmuz 1942, ss. 177-205.
- _____ *İslâm Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*, İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- GÜNEŞ Hüseyin, “Ebû Hâşim Abdullah'ın Siyasî Etkinliği”, *İstem*, S. 18, (2011), ss. 263-288.
- HACIYEV Hanoğlan, “Bir Emevî Valisi ve Komutanı: Mesleme b. Abdülmelik b. Mervan”, *İstem*, S. 15, (2010), ss. 111-142.
- HAKYEMEZ Cemil, “Mehdî Düşüncesinin İtikâdileşmesi Üzerine”, *Çorum, G.Ü.Ç.İ.F.D.*, C. 3, S. 5, (2004), ss. 127-144.

- _____ “Abbâsî Devletine Yönelik Alioğuları veya Şîh Tehdidî”, *Erzurum, A.Ü.S.B.E.D.*, C. 9, S. 1, (2007), ss. 327-341.
- HALİFE B. HAYYÂT, Ebû Amr eş-Şeybânî (240/854), *Tarih*, (thk. Ekrem Ziya el-Ömerî), Riyad, 1985.
- HASAN H. İbrahim, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, (çev. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş), I-VI, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1987.
- HATALMIŞ Ali, “Emevî Halifelerinden Kaynaklı Ayrışmalara Karşı Ömer b. Abdülaziz’in İslâm Toplumunu Yeniden İnşa Çabası”, *Mardin, Mukaddime: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 8, S. 2, (2017), ss. 331-350.
- HAWTING Gerald R., “Emevî Halifeliğinin Yıkılışı”, (çev. Hüseyin Doğan), *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 13, S. 2, (2013), ss. 243-258.
- HITTI Ph. K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), 1. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- HODGSON Marshall G.S., *İslâm’ın Serüveni*, (çev. Komisyon), I-III, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- İŞŞ, Yusuf, “Emevî Yönetimine Genel Bir Bakış” (Çev. Ömer Aras), *Bolu, A.İ.B.Ü.İ.F.D.*, C. 5, S. 10, (2017), ss. 177-188.
- İBN ABDİLBERR, İbn Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed (463/1071), *el-İstiâb fî Ma’rifeti’l-Ashâb*, (thk. Âdil Mürşid), Ürdün, 2002, (Dâru’l-A’lâm).
- İBN ABDİRABBİH, Ebû Ömer b. Ahmed b. Muhammed (327-939) *el-Ikdü’l-Ferîd*, (thk. Abdülmecid et-Terhînî), I-IX, Beyrut, 1983.
- İBN A’SEM, Ebû Muhammed b. Ahmed (314/926), *Kitâbu’l-Futûh*, (thk. Ali Şîrî), I-VIII, y.y., t.y., (Dâru’l-Edvâ).
- İBN HABÎB, Ebû Ca’fer Muhammed (245/859), *Kitabu’l-Muhabber*, (thk. Eliza Lichtenstadter), Beyrut, t.y., (Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde).
- İBN HALLİKÂN, Ebu’l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir (681/1282), *Vefeyâtü’l-A’yan*, (thk. İhsan Abbâs), I-VIII, Beyrut, t.y., (Dâru Sâdır).
- İBN HAVKAL, Ebü’l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdadi ((367/977), *Kitâbü Sûreti’l-Arz*, Beyrut, 1996.
- İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed (456/1064), *Cemheretü Ensâbi’l-Arab*, (thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Kahire, t.y., (Dâru’l-Meârif).

- İBN HİBBÂN, Muhammed b. Hibban b. Ahmed b. Ebî Hatim (354/965), *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, Beyrut, 1987.
- İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Abdülmelik el-Himyerî (218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (thk. Mustafa Sekka-İbrahim el-Ebyârî-Abdülhâfiz Şelebî), I-IV, Beyrut, t.y.,
- İBN KESÎR, Ebâ'l-Fidâ İsmail (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (thk. Abdullah b. Abd'ül Muhsin et-Türki), Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, I-XXI, 1997-1999.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *el-Meârif*, (thk. Servet Ukkâşe), Mısır, t.y., (Dâru'l-Meârif).
- İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükrim (771/1369), *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Beyrut, t.y., (Dâru-Sâdır).
- İBN SA'D, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (230/845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, (thk. Ali Muhammed Ömer) I-XI, Kahire, 2001.
- İBN TAĞRİBERDÎ, Ebu'l-Mehâsin Cemalüddin Yusuf (874/1469), *en-Nücûmuz-Zâhire fi Mulûki Mısır ve'l-Kahire*, I-XVI, (thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddin), Beyrut, t.y., (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye).
- İBN TAYFUR, Ebü'l-Fazl b. Tayfur Ahmed b. Tayfur el-Bağdâdî İbn Ebû Tahir (280/892), *Kitâbu'l-Bağdâd*, (thk. Muhammed Zâhid b. Hasen el-Kevserî), Mısır, 1949.
- İBN TİKTAKA, Ebû Cafer Muhammed b. Ali b.Tabataba (709-1309), *el-Fahri*, Beyrut, t.y., (Dâru Sâdır).
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1201) *el-Muntazam fi Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XIX, Beyrut, 1992.
- İBNÜ'L-ESÎR, İzzüddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil, fi't-Tarih*, I-XI, Beyrut, 1987.
- _____ *Üsdü'l-Ğâbe*, Beyrut, 2012, (Dâru İbn Hazm).
- İBNÜ'L-FAKÎH, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedani (289/902), *Kitâbü'l-Büldân*, (thk. Yusuf Hadi), Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996.
- İBRAHİM EYYÛB, *et-Târihu'l-Abbâsî es-Siyasî ve'l-Hadârî*, Beyrut, 1989.
- İPEK Ali, "İlk Abbâsî Halifelerine Âl-i Beyt Muhalefeti", *Ekev Akademi Dergisi*, C. 3, S. 1, (2001), ss. 85-94.
- KAN Kadir, "Abbâsî Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri", *bilimname*, C. 30, S.1, (2016), ss. 97-138.

- KARA Seyfullah, “İslâm Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevîleştirilmesi”, *İstem*, S. 8, (2006), ss. 145-170.
- KARABİBER Namık Kemal, “Erken Dönemde Ehl-i Beyt Tasavvuru ve Farklılaşma Süreci: Abbasoğulları-Alioğulları”, *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları Sempozyum Metni*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009, ss. 281-295.
- KARAKUŞ Nadir, *Bir İhtilalcinin Anatomisi, Ebû Müslim Horasani*, 1. Baskı, İstanbul: Neva Yayınları, 2017.
- KARAPINAR Mahmut, “Abbâsîler Dönemi Türklerin Siyasi Faaliyetleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, I-XXI, Ankara: Yeni Dünya Yayınları, 2002, IV, ss. 352-363.
- KAZVÎNÎ, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvîni (628/1283), *Âsâru’-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd*, Beyrut, t.y., (Dâru-Sâdir).
- KETTÂNÎ, Muhammed Abdülhay, *et-Terâtibü’l-İdâriyye*, (thk. Abdullah el-Hâlid), I-II, Beyrut, t.y., (Dâru’l-Erkam b. Ebi’l-Erkam).
- KILIÇ Ünal, “Ebû Seleme el-Hallâl ve Abbasî Devleti’nin Kuruluşundaki Rolü”, *Sivas, C.Ü.İ.F.D.*, S. 3, (1999), ss. 509-534.
- KİTAPÇI Zekeriya, *Türkistan’da İslâmiyet ve Türkler*, Konya: Nur Basımevi, 1988.
- _____ “Türkler’in Müslüman Oluşu” *Türkler Ansiklopedisi*, I-XXI, Ankara: Yeni Dünya Yayınları, 2002, IV, ss. 263-270.
- _____ *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet*, İstanbul: Yedi kubbe Yayınları, 2004.
- KLYASHTORNY S.G-SULTANOV T.İ, *Türk’ün Üç Bin Yılı*, (çev: Ahsen Batur), İstanbul: Selenge, 2003.
- KÖSE Murtaza, “Sosyal Siyaset Kavramı ve Ömer b. Abdülaziz’in Sosyal Siyaseti”, *Erzurum, A.Ü.İ.F.D.*, S. 34, (2010), ss. 75-98.
- KÖSE Saffet, “Zeyd b. Ali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2013, C. 44, ss. 313-316.
- KURAT Akdes Nimet, “Kuteybe b. Müslim’in Harizm ve Semerkand’ı Fethi” *Ankara, A.Ü.D.T.C.F.D.*, C. 6, S. 5 (1948), ss. 285-430.
- KURT Hasan, “Taberî’nin Tarih Anlayışı”, *İslâmi İlimler Dergisi*, S. 2, (2008), ss. 89-103.
- KUTLU Sönmez, “Ehl-i Beyt Sembolik Kapitalinin Tarihi Süreç İçinde Semerelendirilmesi”, *İslâmiyât*, S. 3, (2000), ss. 99-120.

- KÜÇÜKAŞCI Mustafa Sabri, “Harre Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1997, C. 16, ss. 245-247.
- LEE Hee Soo (Cemil), “Çin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C. 8, ss. 323-329.
- _____ *İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, (Doktora Tezi), İstanbul: İ.Ü.E.F. Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, 1987.
- LEWIS Bernard, *Tarihte Araplar*, (çev. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.
- LİU EN-lin, “Talas Seferi Hakkında Bir İnceleme”, VII. Türk Tarih Kongresi, 25-29 Eylül, 1970, II. Sessiyon, Ankara, C. 1, ss. 414-420.
- LÜMEYLİM, Abdülaziz Muhammed, *el-Alâkât Beyne'l-Aleviyyîn ve'l-Abbâsîyyîn*, Beyrut, 1993.
- MAHMUD ŞAKİR, *Hz Âdem'den Bugüne İslâm Tarih*, (çev. Ferit Aydın), I-VIII, İstanbul: Kahraman Yayınları, 2004.
- MAKDÎSÎ, Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl (350/966), *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, I-VI, Paris, 1916.
- MANTRAN Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi*, (çev. İsmet Kayaoğlu), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981.
- MERÇİL Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.
- MES'ÛDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (345/956), *Mürûcü'z-Zeheb*, I-IV, (thk. Kemal Hüseyin Mer'î), Beyrut, 2005.
- _____ *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, y.y., 1938, (el-Mektebetü't-Târîhiyye).
- MUHAMMEDOĞLU Aliyev Salih, “Hürremiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 18, ss. 500-501.
- NERŞAHÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer (348/959), *Târîhu Buhara*, (thk. Emin Abdülmecid Bedevî-Nasrullah Mübeşterih Tırazî), Kahire, t.y., (Dâru'l Maârif).
- OCAK A. Yaşar, “Türkler ve İslâmiyet: Türklerin Müslümanlığı Tarihine Dair Bir Sorgulama”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Semih TEZCAN'a Armağan*, C. 13, (2013), ss. 251-260.

- ONAT Hasan, “Ebû Hâşim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 10, ss. 146.
- ÖTENKAYA Yusuf, “Emevilere Karşı Abbâsî Muhalefetinin İlk Evreleri”, *History Studies Internatiol Journal of History*, C. 9, S. 2, (2017), ss. 171-188.
- ÖZ Mustafa, “Keysâniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002, C. 25, ss. 362-364.
- _____ “Muhammed b. Hanefiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2005, C. 30, ss. 537-539.
- ÖZ Şaban, “İslâm Siyaset Geleneğinde Bir Şâz-Şîh-Sünnî Yol Ayrımında Sakîfe Hâdisesi-”, *İstem*, S. 11, (2008), ss. 79-91
- ÖZAYDIN Abdülkerim, “el-Kâmil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001, C. 24, ss. 281-283.
- _____ “Türklerin İslâmiyeti Kabulü”, *Türkler Ansiklopedisi*, I-XXI, Ankara: Yeni Dünya Yayınları, 2002, IV, ss. 239-262.
- ÖZKUYUMCU Nadir, “Hişam b. Abdülmelik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 18, ss. 148-150.
- ÖZTUNA Yılmaz, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, I-XIV, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1977.
- ÖZTÜRK Mustafa, “Şîh ve Sünnî Müfessirlere Göre Ehl-i Beyt Kavramı”, *Marife*, S. 3, (2004), ss. 37-53.
- SAMUR Sebahattin, “İslâm Coğrafyacılarına Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu”, *bilimname*, C. 9, S. 3, (2005), ss. 89-104.
- SARIBIYIK Mustafa, “İslâm Siyaset Düşüncesinde Hilafet Kurumunun Aşılama Sorunları Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *İ.Ü. Şarkiyat Mecmuası*, S. 23, (2013), ss. 169-185.
- SARIÇAM İbrahim, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, 1. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

- SAVRUN Ergenekon, “Tarihte Araplar ve Türk-Arap İlişkileri”, *International Journal of Humanities and Education*, C.4, S. 9, (2018), ss. 229-257
- “SEBEİYYE”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, C. 36, ss. 244.
- SÜYÛTÎ, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, (Dâru İbn Hazm), Beyrut, 1974.
- ŞEŞEN Ramazan, “Eski Araplar’a Göre Türkler”, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1969, C. 15, ss. 11-36.
- TABERÎ, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Mısır, t.y., (Dâru'l-Meârif).
- TAŞAĞIL Ahmet “Talas Savaşı” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, C. 39, ss. 501.
- TOGAN Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.
- TOPALOĞLU Fatih, “Şia’da Mehdi İnancının Oluşumda Fars Kültürünün Etkisi”, *e-makâlat Mezhep Araştırmaları*, C. 7, S. 2, (2012), ss. 109-148.
- TURAN Osman, “Türkler ve İslâmiyet”, *Türkler Ansiklopedisi*, I-XXI, Ankara: Yeni Dünya Yayınları, 2002, IV, ss. 290304.
- ÜNLÜ Nuri, “Deyrülcemâcim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 9, ss. 270.
- VAROL M. Bahaüddin, “İlk Dönem İslâm Siyâsî Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesinin Yeri ve Önemi”, *Konya, S.Ü.İ.F.D.*, S. 18, (2004) ss. 115-135.
- _____ “İslâm Tarihi’nin İlk İki Asrında Simge Renkler ve Siyâsî Anlamları”, *S.Ü.İ.F.D.*, S. 17, (2004), ss. 111-126.
- _____ “İslâm Tarihi’nin İlk İki Asrında Ehl-i Beyt’e İdeolojik Yaklaşımlar”, *Marife*, S. 3, (2004), ss. 73-92.
- _____ “Emevîler’in Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine”, *İstem*, S. 8, (2006), ss. 83-107.
- VLOTEN Gerlof Van, *Emevî Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şîâ ve Mesîh Akîdeleri Üzerine Araştırmalar*, (çev. Mehmet S. Hatiboğlu), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
- YA’KÛBÎ, İbn Vazıh Ahmed b. İshak b. Ca’fer Ya’kubî (292/905), *Tarih*, I-II, Leiden, Brill, 1883.

- _____ *el-Büldân*, (hâşiye. Muhammed Emin ed-Dannavi), Beyrut, t.y., (Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye).
- YÂKÛT EL-HAMEVÎ, Şihabüddin Yakut b. Abdullah (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut, 1977, (Dâru Sâdır).
- YAZICI Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- YILDIZ Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.
- _____ “*Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler*” Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, (Ayrı Basım), İstanbul, 1973.
- _____ “Abdülmelik b. Mervan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, C. 1, ss. 266-270.
- _____ “Abdurrahman I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, C. 1, ss. 147-150.
- _____ “Abbâsiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, C. 1, ss. 49-56.
- _____ “Ali b. Abdullah b. Abbâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1989, C. 2, ss. 380.
- _____ “Ebü'l Abbâs es-Seffâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 10, ss. 283-284.
- _____ “Ebû Seleme el-Hallâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 10, ss. 228-229.
- _____ “Ebû Müslim-i Horasânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 10, ss. 197-199.
- YİĞİT İsmail, “Emevîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995, C. 11, ss. 87-104.

- _____ “Süleyman b. Abdülmelik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, C. 38, ss. 80-81.
- WATT W. Montgomery, *İslâm'ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*, (çev. Ümit Hüsrev Yolsal), Ankara: Bilge Su, 2013.
- WELLHAUSEN Julius, *Arap Devleti ve Sükûtu*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.
- VEŞMÎ Salih Süleyman, *Ebû Müslim el-Horasânî, el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye*, 1994.
- ZEYDAN Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (çev. Zeki Meğamiz), I-V, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1971.
- ZEHEBÎ, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, (thk. Şuayb Arnavud), I-XXV, Beyrut, 1985.
- _____ *Tarihu'l-İslâm*, (thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî), I-LIII, Beyrut, 1988.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	İlknur APAK
Tez Adı	İlk Abbâsi Halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh ve Dönemi
Enstitü	Sosyal Bilimler
Anabilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları
Tez Türü	Yüksek Lisans
Tez Danışman(lar)ı	Doç. Dr. Saadet Maydaer
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni Kısıtlama	☐ Patent Kısıt (2 yıl) ☐ Genel Kısıt (6 ay) ☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 22/03/2019

İmza :

